
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

(A).

Acc. No. ~~4493~~ M-1889

Title - शब्देन्दुशेखरटीका। / टी. :- सदाशिवभट्टी.

Author - सदाशिवभट्ट.

Subject - व्याकरण।

Date - ?

folio - 182

Xerox - 363.

स्येति॥ प्रतिपादेति॥ भवति प्रतिपाद्यते उपदिश्यते तद्भावेऽदस्यर्थः॥ इदं च यथोद्देशपक्षे पारिभाषिकं तु रंगे अ-
सिद्धत्वे प्रतिबंधकं रूपं कालतायां तु पूर्वत्रासिद्धमिससनेन विरोधाद्दिङ्गत्योत्तरत्वे च सेयं॥ स्पष्टं
भाष्ये इति॥ नन्वेवमेकादेशात् प्लुतो विप्रतिषेधेनेति प्लुतप्रग्रहेति सूत्रभाष्योक्तविप्रतिषेधानु-
पपत्तिः॥ अंतरंगबहिरंगयोर्विप्रतिषेधाभावो गादिति चेन्न॥ देवदत्ता३ अग्निमग्ना३ इति ३ अत्र मिसादे
तयोः समत्वेन तद्योगात्॥ यत्र तु न तथा एहि कृष्ण अत्र गौश्चरतीत्यादौ तत्रान्तरंगत्वात्
प्लुतः इति तत्रैवोक्ते स्पष्टं॥ अनंतरस्यापि इति प्रत्युदाहरणे कः प्लुतो बोध्यः॥ नन्वनुबध्यत इति
प्लुस्समाउऊरपररेफस्य प्रत्तरणे न प्रातरत्रेत्यादि व्यावर्त्तो अपि रुधातोरवारणमत आह॥ उक्त

७३

२ इदमिति संक्षिप्यितरस्य प्रस्थितः सम्प्रवर्त्तिवृत्त्यंतो दानत इत्यर्थेनात्र सम्प्रवृत्तिर्वा भावाद् तदंशं सेः।

उपसर्गप

स्यमालेष्वाचरणस्यान्येनुक्तमाहुः॥ वैयाकरणेति॥ व्याकरणशास्त्रं तु विद्या। अनुदात्तादेश्चेत्यत्र आनु
दात्तवैयाकरणशास्त्रं चिन्तयन्तोदात्तत्वोपपत्तिरित्यर्थः॥ ममापि इत्येपिप्रयोगे तरसिद्धिरूपफलस्य तै
नानर्थक्यं भावात्तदुपस्थाप्येन तत्कार्यमिति समाधानेन वक्तुं शक्यं तथापि न्याय्यसमाधिमाह॥ लक्षणाभा
वेति। प्रातिपदिकसंज्ञानुनतत्वं। पञ्चसंज्ञा तत्र फलाभावेन लिङ्गविधेः संज्ञाशास्त्रस्य वाक्यस्यानुपप
त्तेः। धातूदेशेन तदनुबंधसामर्थ्यात् दृष्टरूपमुपपद्यते इति तत्सामर्थ्यादुपस्थाप्य कार्यमिति बोध्यं॥ नवि
भक्तौ तुस्मा इत्यस्य आनर्थक्यं परिहरन् उपजनिष्यमाणेत्याप मूलस्य मर्थमाह। विभक्तावित्यादि॥ मध्ये तु सुङ्
स्यामैः तुसुपोर्न विभक्तिः सरूपनेमाः इति तत्र तदनुबन्धविनिर्मुक्तस्ये वा विभक्त्यादि संज्ञाः पूर्वमित्यं

अस्या

संगध्वतइति। प्राचीनरीत्येदं भाष्यं गमकत्वे नोक्तं स्वमते तु प्रसक्तत्वे अप्रस न
परस्यास्याप्रास्या एक देशयुक्तिरेव॥

प्राप्ताअपरत्वौ वीजाभावादिति वो ध्यं॥ अनवयवादिति। उपस्थापकत्वनवयवाइत्यर्थः॥ कृदन्यिनत्रेति।
तदुपस्थापकइत्यर्थः॥ यथार्थ्यसारे चकाराः॥ सुवडाईसंयोगान्तलोपेनापतारादुक्ते कृदन्यिति॥
नदेपदति। इत्वाभावरूपइत्यर्थः॥ सर्वदेशत्वाभावरूपश्चस॥ एकं तत्वे इवानेकं तत्वे पियन्नि
एव्यवस्थितत्वमादायेत्संज्ञा नत्कार्यं तत्रैवे संगी कुरान्भचवेप्यर्थमनआहान्तस्यलोपेति॥ न
कारे संसवृत्तिरित्यनकारेत्संज्ञकबोध्यं स्वत्तदभिन्नइत्यर्थः॥ एवमग्रे॥ मत्वतसत्वेति॥ व्याख्या
यत्वेन प्रकृतो परेशा पदत्वाभाववधिभूतो परेशो जिती त्यर्थ इत्याहुः॥ अन्येतु अनुवर्तमानेशान्तत्वा
न्याविति पुनस्तौग्रहणे नलद्रष्टापनिवृत्ताद्विरूपधर्मसंबंधस्यागवतु सोत्रे त्संज्ञत्वरूपध

इदं चानुबंधविनिर्मुक्तप
औपदेशिकसिध्यं नत्तत
स्वत्वेति एतेनलक्षणघाए
तादरूपभकुरणमपास्तम्॥

ननुमद्रुपदेशे सुत्ते: तदेकसंज्ञ कत्सतुभवतिति तिनकार्यं भिसतन आहनेति॥

१४

र्गसंबंधस्यापि सागमस्यानुबंधयोरेवपरामर्शः ॥ नत्वनुबंधवर्णस्याऽगमस्य ॥ तेनचनमसे सर्गार्थमिति ॥ आप्य
स्तापितथैवव्याख्यातं ॥ अनन्तरं बहिष्ट्येनापि स्थानत स्थानेनचोरूपमात्रं परामृश्यते इति तल्लूस्यादिति चूत्वा
द्विधर्मा संबंधयोरपि संज्ञा भवतीत्यर्थः इति वदता आश्रिता हुडपानः ॥ सतत्यौहेतुनतयोर्विधानानंत
रं अनुबंधानामिसंज्ञा भवत्येवेत्युक्तं ॥ एवं तत्र तु निष्ठसाद्वापि नदोषः ॥ अनुबंधविनिर्मुक्तस्ये
तोपस्थितिरितिनियमस्यविधेयत्वेनोपस्थितप्रत्य[illegible]नुबंधविषये एव स्वीकारेण श्रुतत्वस्या
संबंधस्याश्रुते संज्ञा संबंधात् रंगत्वात् प्राबल्ये[illegible]पानुबंधविशिष्टस्यैव संज्ञाविधानात् ॥
अनन्तरं बसुपूर्विभत्तूपादिसंज्ञासूत्रांतर्गतानामेवेतिप्रागुक्तं ॥ संज्ञाविषये सर्वत्रैव मेवेति नदोष

अनमानंनसम्

लेश॥ शंकूपि॥ स्थानेषु दोषेति न्यायेऽपि विषमः॥ अनुसंभेस्य सनआदेशविधानानुपपत्त्या वाक्य
भेदसत्ति प्रथमवाक्ये नोसन्नस्य सनः प्राप्ते संज्ञाद्वितीयवाक्यविहितादेशं न प्रतीक्षत इति पूर्वप
क्षिणातु। वाक्यभेदे गमकाभावे सनासन्निविधायोपदेशपदानुवृत्तिम भिप्रेत्य च सिद्धान्तिनाना
नुसंभेसत्ति प्रकृत्याभवितव्यं। यदन्योसन्नः सन्न तदा कृतसामर्थ्यात्पंचमी निमकृत्सिद्धेभविष्य
तीसंज्ञा। तथा च तत्रैवाक्यभेदसत्वात् विधेयत्वेनोपस्थितप्रत्ययविधये संज्ञयादेशं प्रतीक्षणाभा
वेपि ऐोत निष्ठा संज्ञा संबंधमंतरंगमिति संज्ञा प्रतीक्षते॥ न तु षष्ठस्येव देवपुत्रताभ्यां नानुकार्यकाके
एव वाक्यतया विधानाद्विधेयत्वेनोपदेशात्मेव नत्वतोऽरित्ति वाच्यं॥ यथोद्देशोतदभावादिति प

७५

क्षद्रसे पि वारेपेदूवा रूपत्वेन विधेयत्वाभावाच्च ॥ निपातनादित्वरूपनेनादृस्य वचनरूपनानतु
रू॰ अगामित्वगत्विच ॥ एवंच एवतुनपित्वात्लाभादित्याहुः ॥ भगवता सूत्रमिति ॥ एवंच भावेघञा
नयायोनिरयुक्तेति भावः ॥ भावेति ॥ करणसाधनानुवृत्तौ तु विहितस्यापि शासनकरणत्वेन नत्वानु
स्यादपीति भावः ॥ ननु उपसङ्ख्याप्येवं संज्ञालोपयोः प्रवृत्त्या निरनुबन्धकस्यैव प्रयोगसमवायित्वे
ऽपि तिनरोपात आह ॥ परस्येति ॥ एतेन विहितेपरस्यास्वत्वेन कृदेरेस्यत्वात् हेतुसाध्येचितेस्यापास्त ॥
सामर्थ्यमिति ॥ आरेरपि व्यपदेशिवत्त्वात्त्वमेवेति न तद्व्याख्यानमेव ॥ इदमेवाभिप्रेत्य सर्वोपि हल
नतं समुदायं प्रसंस्य रत्नसुक्तं भाष्ये ॥ ननु श्वन्नित्यादि प्रासक्तिपरिहृत्यार्थ स्यानानुवृत्तिरेवयथार्थमत

निपातानामिति प्रायेणेति । इदं प्रतिपदनामिति वार्त्तिकप्रत्याख्यानपक्षे । आरम्भपक्षे तु उञो आङ्कुः । अन्तस्य संज्ञार्थं तदारम्भार्थात् । प्रातिप
दिकानामिति सर्वनाम्नां समानार्थस्य चित्तानामनिपातानामित्यर्थः । तेन उआदीनां अकारादेरितसंज्ञाभवति उदश्चिदित्यत्र तकारस्य च न ॥

आह । अन्तवदेवेति ॥ अनुनासिकेनेति ॥ एवं मन्यते तस्य भावघञन्तत्वे आद्योच्चारणे विद्यमानमेवस्मि
सावर्ये उच्चारणस्येति स्वमिति प्रत्यासत्तेराश्रयितुं अशक्यत्वात् धृतिं चित्तं समुदायस्यापि
प्राप्नोतीरत्ति उक्तिरूपत एव न तु । शास्त्रपरस्त्वेतु प्रत्यासत्त्याशास्त्रीयस्यैव स्यात् सनुविष्वितिरिति ॥
धातुत्वादिसंज्ञेति ॥ शास्त्ररूतात्तेन तत्त्वेन बोधितत्वादित्यर्थः ॥ प्रत्याहारे पांतस्यैव तत्त्वे न्यायस्य ॥
तात्पर्यस्य तत्रैव सत्त्वात् तात्पर्यपर्यग्राहे बीजं तु यथामुपसंयेयु सूरः ॥ ननु अस्थित पक्षे प्रयोजनमदा
तु आप्यं तत्रैव प्रतिकूलं ॥ अनुनासिकार्थं त्वेति तत्रैव शोदंरूतानरूतेत्यमित्येव ब्रूयादिति ॥ स
मनूनार्थमावश्यकतया तापघनाभावेन क्षोदे न रूत इति साध्वमेवातो ननु रत्नौ साध

२६

नचतु यपवर्गाभावाद्विति हेतुना राजातत्क्षा
इत्यादौ इत्तिसमासयुक्तत्वं न भवतीः इयंमे
व देवपुत्रीरचंथ्य पदेशिन भवान्नोनिरंतत्वा
नु अप्राप्ति पदिकेनेमितु ननुस्य प्रसक्तयुविधि
विषमत्वात्। परमराज इत्यादौ टचाऽनैरंतत्वे

परमतत्क

पि प्रियराजो इत्यादेस्वको निर्दंनत्वात् भाष्यमेव देवपुत्रीरिति चेद्ध्यं। किंचेदमिन्दुरस्वनतत्परहित प्रयोगएव फलं स्यात् इति॥

र्यं तरमात्। एवंचे सामान्यानुसानमेव स्या इत्संते न। फलाभावेति॥ अन्वयथा फलाभाव स्तथा
विवरणतो वसेयः॥ अवसेष्यते चास्मिभिः फलेन। मतणेति। गणाद्वपठितेनेत्यर्थः॥ उप
देशासाहू इति। वहुव्रीहिरयं। उपदेशः कर्तव्य इति शाहू इत्यर्थः॥ नन्वेवमिति॥ तस्य भावस्य धन
तयातथार्थफलाभावे इत्यर्थः॥ अन्यथा चरमेणपोनरुक्त्या पत्तिः स्पष्टमानेति॥ तत्रखलु
स्यानिति। हेतुमातापेति। एवंच षष्ठी प्रश्लिष्टा प्रकृतेः प्रागेव परत्वात् रंगत्वेनोपदेशान रवः
लेसूत्र एवोत्सर्गो आरितस्य। कार्यं तु प्रयोग एवेति निरनुबंधकस्यैव प्रसक्तत्वेन विधाना
त् सशाहू एवतत् कार्यभामितितदादेशस्य कृतः सानुबंधकतेति भावः॥ तस्येति॥ स्थानस्य

आहुरिति। अत्रास्मिन्नित्यंतु उपदेशे तस्मिन्नभावे पष्ठ्युरस्य स्थाने भावः। इस्य पाते भीने पश्चूतेन उपदेशस्थाव बहुव्रीहिः देशउच्चारणमुपदे
शस्य (व्यवधानं) सामीप्यार्थवृत्त सामीप्यं प्रत्यासत्ति प्रयोगत्वासनदूरणत्वेन। एवं च प्रयोगत्वासन्नकरणीभूतं उच्चारणं यस्य
एतादृशं शास्त्रमेव भवतीति प्राचां भावः॥ स्यादेतत्। अस्मिन्पक्षे अत्र पदव्यवहित पासते तत्र अनुदात्तेत्विशिष्टं तेन तत्र रसंहिताया
तात्पर्य अभावेऽपि न दोषः। औपदेशत्वे न अत्रात स्वस्वरूपस्याप्रयोज्याचारणेऽपि पक्षतान वच्छेदकता पर्यास्यधिकरणत्वं। तात्पर्यमिति
देशात् तौसत्यत्रजस्यपठके प्रत्यात्विसत्त्रेनदोपः समुदाये आरणेऽपि पाणिनेस्तात्त्वैव तात्पर्यमाह। पद्मीसमिवेशादेव रूपदेशोना
स्तिनासिः॥

चस्यानित्यत्वे वक्ष्यमाणे शाण्डिल्यस्यासिद्धेरित्यर्थः॥ प्रत्याहारिरिति। प्रातिकूल्येन निर्देशोपपत्तिस्तु न।
भसात्। नन्वेवं यस्येति लोपापत्तिर्दीर्घ्येति चेन्न। परत्वप्रत्याहारग्रहणसामर्थ्याभ्यां वृणाइत्यति
देशेन बाधात्॥ अनंतरमपि न। सवर्णाग्निन्यायात्। उदैना सार्वधातुकेऽपि प्रेते। णास्य त्रा द्वेडसे
तस्माच्छ्युक्तितुनसां प्रतिकूलं कूलेऽपि॥ एकद्वृत्ति॥ एकद्वेति त्वश्व मात्रा यस्य तस्य भावस्तत्त्व
मितिवाग्रहण इत्यपरत्वं निवदने कपदे बहुव्रीहिः॥ एवमुत्तरत्रापि॥ एतेनेकदेशं तानां द्वेढ्रूपोष
धारनभिधानस्य वक्ष्यमाणत्वेन द्रमसंगतमित्यपास्तं॥ आरख्यानेति॥ अचूहलोः प्रतिषेध इति
वत्दुस्वसंज्ञादीर्घप्लुतयोरपि प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तं तद्विशासांवृत्ते। नन्विति। अन्यथा आरि

७८

शिनस्यैव प्रसाधकत्वात् स्वरितत्वाभावपरीत्याच मिथः समभिव्याहारात् व्याप्यआमिनिर्देशात् स्यैव
न संवैव नो इति ॥ ऊँ अञिति ॥ समाहारद्वंद्वः ॥ अितोच पदे अ संधिस्तुयावकृते नासंदेहार्थः ॥
दीर्घपाठे तु इस्य र्थ कृमित्यदेशपाठेऽति पाठः ॥ अदसो सेरित्सत्र वक्ष्यमाणदीर्घनिर्देशो ज्ञापकमिः ॥ अ
संधिः संहिता विवक्षया ॥ ग्रावृतहस्वेनेदानीं दीर्घस्यापि विधानात् ॥ इदानीं ह्रस्वग्रास
नाना मकिंचित्करत्वं तु भाष्ये एव स्पष्टं ॥ तुगापत्तिरिति ॥ नचौन इभावेनिसंविधिर्दुर्वारः ॥
स्सत्वगति न्यायाभिप्रायमत्वा भाष्ययोजनं कैयटोक्तं तु दूषितमन्यत्रेति वाच्यं ॥ प्रासंवि
भाषाणां निषेधरूपतया निषेधानां बलीयस्त्वान्निषविधेरपि निषिद्धत्वात् ॥ नचानं

तस्येति न्यायेन ह्रस्वप्रयुक्तस्य निषेध इति वाच्यं॥ योगविभागो मास्तु अचेत्यत्रे वृद्धिर्वा दीर्घस्य
स्यापवादो स्तु उभयत्र विभाषेयमिति भवतोपि मायातु॥ कैयटमते दूषणांतरं सूचयितुमा
ह॥ अंतरंगेति॥ सापेक्षत्वेन भाष्ये॥ उक्तेर्यतः॥ जेषांतत्वे पिक्षस्य भावमाह॥ हलंतस्येति॥ ले
षांतत्वे हि स्वरविधायकं हलंतस्यानेट् लोपि धीयेस्नुट् इति दोषो वाच्यः सत्वनस्याविनो अभा
वात्॥ अचोञ्णिति॥ अनंतरतमत्वात् यद्यपि तेषां तत्वे पतोनाव इति शापकं न संभवति तथापी
मेवाचनिकस्यावस्थाकत्वं इति भावः॥ अर्धह्रस्वस्यार्धहौ अर्धमात्रापांत इति भाष्यतो विशिष्टरूढे
र्वकाभाष्ये ह्रस्वपदेति॥ स्वरान्तेति॥ रूढपत इति रूपोर्थः स्वराणां संदेहनितः मात्राका

न

ह्लिकृव्यूपोअर्थो यस्मिन्नुमन्त्राऽलिकृअर्धरूपर्थेतेनाबाधचंतस्याबोधकमिति यावत्॥ कर्मणो
हेतुत्वविवक्षयात् तीये स्वरिते॥ केचित्तु नाहुराभाष्यानुपालंभात्प्रमाणमेवहेस्वादविति तर्युक्तेऽश्र
मूलेतत्सुस्पष्टेपि न बाधकं॥ वस्तुतस्तु प्रमेय[illegible]परत्वेपिऽआनुदात्तमितिवत्मात्रचितस्य तु कृदित्वं
स्वरितादिसंग्रहे भाष्ययोजने च कैय्यटादीनां स्वरितस्वीकारो मुधैवेति॥ नातु उदात्तस्वरितयोरिति॥
यद्यप्यस्यासूत्रतत्वं ग्रामादित्वान्न भवति॥ एवं चोदात्तानुदात्तेति स्वरितेन तस्यानिवृत्ता यण उद
तस्वरितयोरिति अकारस्य स्वरितत्वेपि स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानत्वेनोदात्तेति स्वरितत्वे
पिवाक्यस्यासिद्धत्वेन शेषनिघातात्प्रवृत्त्यास्वरितो वेत्यस्याप्राप्त्या पूर्वस्वरितासिद्धिरत्र पक्षे

12

अत्रारुचिबीजं तु तत्पुरुषैकवचनसहत्वस्य नित्यत्वेन पुंस्त्वकत्वेन परवल्लिंगं
ऽसमने नपुंसकानुपपत्त्या सोऽत्र तत्वं कल्प्यम्॥

...धर्माणामनुपपत्तेः ... ... अनु
नासिकत्वे ... मुपलभ्यते ... ॥

तथापि ... ह्रस्व। तथा च यणउद्गत्स्यानि रत्वात्तस्य स्वरितत्वे स्वरितो वेति
वैप्रे सेस्य सिद्धिः॥ इति समासवृत्ति॥ इदं च ... अनुरोधेन। भाष्ये तु ... कुश्री
हिस्य समासस्युनं। बहुश्री हिस्त सुरुषो लघुरिसभिप्रायो मूलस्य साधुः॥ ह्रस्वत्वादि नामिति॥ स्वसमा
नाधिकरणोदात्तत्वापेक्षये समर्थः॥ ... दीर्घत्वादिसमानाधिकरणोदात्तत्वापेक्षये समर्थः॥
अत एव ... नामवर्णस्य प्रतिपत्तिं वक्ष्यामीति पस्पशाति भाष्य संगच्छते॥ अत्रारवपि
तइति॥ स एवेत्यर्थः। तत्सखेतद्घटितमपि प्रयुंजीत। यथा श्रुते तु न संगतं। ... त्वेसस्य
प्रत्याख्यानमपि तद्भावे एव संगच्छते। अन्यथा ... स्पष्टमपेक्ष्य ... त्वतो विरतसंज्ञा

तुल्यास्यप्र० तुल्यशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वमभिप्रेत्य तु यत्किंचित्साम्येन साम्यपक्षः। तुल्यपदस्य अनूनानतिरिक्तार्थकत्वे तु यावत्साम्येन साम्यपक्षः।
पूर्वपक्षे यत्तु इति निर्देशात्सवर्ण इति पक्षेऽप्येकैकेति न्यासेन साध्यः। तेनेदं इत्यपि न वक्तव्यं स्पृष्टत्वादिसाम्यमादाय [illegible] भावात्। ऐचोः
सावर्ण्याभावेऽपि सामर्थ्यात्तु बोध्यः। वृत्तरभाष्यमपि प्रयत्नसाम्येन चरितार्थं नाशोपलक्षिविदेव [illegible] सिद्धम्। अत्राग्रे
चित्तु इत्यादिना वक्ष्यमाणं तु न युक्तं प्रयत्नत्वस्य बाह्यप्रयत्नेऽपि सत्त्वात्।

तरतमसान् सत एव स्पार्शिनि तद् संज्ञितिः स्यादेव। तुल्यास्येति। तुल्यपाठिति॥ अत एव प्रसेक साम्यमाह यन
तरसामान्यस्य तत्तत्संज्ञा। अनुः सवर्णं इत्यादौ सवर्णग्रहणात्। ननु वर्णोपयोगित्वेन हेतुना तालुरेव्यो [illegible] त्वपि प्रयत्नस्य तत्त्वेन
संज्ञा। अदः सवर्णं इत्यादौ सवर्णग्रहणात्। ननु वर्णोपयोगित्वेन हेतुना तालादेर्व्याख्या [illegible] नेति। अ
व्यावर्तनादेवेत्यसंगतमत आह। प्रयत्नमुपेति। इहेति। अ [illegible] संभवादाह। अन्तरेति॥ अ
न्यथा तु न तुल्यत्वप्रयत्नस्य हेतुर्योर्ध्यत्वमात्रेण एकत्वात्पर्यायत्वेन लाघवात् इति वाच्ये प्रोपादानमधिकं सं
ग्रहार्थमिति तस्य वस्तुमत्रारूपत्वेन स्थितिर्यामेति न्यायेन प्रयत्नसाम्यग्रहणमेवस्यादत आह। अन्तरेति॥ तथा
च प्रयत्नत्वेऽपि नवस्त्वग्रहे प्रयत्नसामान्यस्य अन्यथा प्रवर्तितरूप [illegible] धातुर्योगार्थ एवाश्रीयते मू
लोपं बूत्रमुत्पन्नमिति यथेष्टानुः॥ निर्देशेति॥ इदं च विचारतत्त्वव्याख्यानां संज्ञानुपयुक्तत्वमिति सूत्री

आस्पभवत्वव्याप्यधावद्धूर

ननु नैतैलुल्पस्फुनाविश्रस्पूत्साभावान्तसामर्थ्यं भे
सर्थः इति न तद्पि प्रतिकूलं प्रस्तुतयावत्त्वानसा
प्याभावेन लावण्यप्रासङ्गं कैवनो देतिइतिन वैवम
तिकूलमिसलतेआहम्नेति ॥१॥

व्या

सोऽयं॥ ससत्रयत्नाऽइतिभाष्यदीसाप्याह॥ अत एवैवोद्दिति॥ ऐश्वरो कार्योऽस्मिधइस्पस्यर्थः॥ कंठादि
नामेवेति॥ वायुसंयोगादीनामेवेतिनुनैतद्धूनासाप्राद्यपइसादिनिर्देशात्॥ अन्येतुप्रयत्नसम
भिहितादास्पभवमपिकरणमेव॥ नत्वेव कंठादेरेवनसंयोगस्यव्यापारवत्वस्वरूपकरणत्वाभावात्॥
कंठादेस्तुसंयोगएवसहकारी॥ एतेन संयोगव्युदासायइत्यपूर्वंतरस्यतवाप्यावस्यकत्वेतदवस्यै
वतेननद्धूनानांयावतामास्पभवानांमतबोधनेनेऽसिद्धोप्रयत्नग्रहणंव्यर्थमेवेसपास्तं॥ न
त्रैवदेशपादिति॥ वैचितु आस्पशब्देन आस्पभवत्वव्याप्यजातिविशेषवद्वावनोतसंविवक्षितमि
तिसाहत्यर्याणां यत्नशब्देनापि यत्नत्वव्याप्यजातिविशेषवद्भावनोत्मविवक्षणेनादोषात् स्प

२०

एतार्थं सोपादानमिति वा तु॥ ननु अनेना पूर्वं कादीनां कंठस्थानत्वेन तुल्यस्थानत्वात् सवर्णपदवाच्यत्वेन हेतु
त्वादुपसंतनुसाहकत्वे मणुदित्सूत्रेण बोधनीयमिति क्रममत्र वा रूपे कुत्राहेन पंथा नामुपस्थित्ति स्तत्रा
हु नन्विति। स्यात्स्वर्यो तू उपक्रांता काररसमभिव्याहारात् यथा श्रुतं तु न युक्तमिति स्पष्टमेव। आय
ते। उच्चार्यते॥ अत एव आस्ना सिक्याः स्थानत्वादेव संयोगाद्या देति॥ वर्णाभिव्यक्त्युपलब्ध्य
वच्छेदकत्वावच्छिन्नता दृशसंयोगाध्यापनाया स्तात्वात्वेवसत्वान् संयोगस्याभयनिष्ठत्वेपिव
र्णे जननू वायोः स्थानत्वव्यवहारासंगतिः॥ स्पष्टमन्यनेति। एतदर्थमेव पूर्वं बाह्यलक्षणे मध्य
मविशेषणद्वयं। अन्यथा स्वरूपभेदाद्याघस्य बाह्यसत्वायां सस्पर्शवत्त्वेपि तद्धेतु प्रलयं स्पष्टमेव॥

अतएव। डादीनां स्थानत्वादेव। अन्यथा स्थानिनीयस्यासंगतिः स्यादेव। बाह्यप्रयत्नकृतो भे
त्ति। अन्यथा आस्यग्रहणस्यावर्णानां सावर्ण्यानुपयुक्तानां प्रसक्तानेप्रक्रमे एतत्सूत्रनवैयर्थ्या
पत्तिः। अग्रहणबोधनेति। नासिकायामास्यपदेन गतेतु तत्र स प्रयत्नस्यास्यपदव्यावर्तकत्वो
क्तिरसंगतास्यात् तत्रस्यप्रयत्नाग्रहस्तु अधिकेगुण इत्युक्तगुणानामभेदकत्वेनेति वक्ष्यमाणरी
त्याबोध्यः। इदं च नासिकाआस्यान्तर्गताइति मतेमणिमंत्रादिन्यायेन तत्ग्रहे प्रतिबंधकत्वं भाष्य
स्योक्तं। वस्तुतः सा तत्वाहेपेवेति निरूपितं विस्तरादुद्योतेतत एव बोध्यं तदाह। वेदनामिति। ब
हुवचनेनास्यैव आभ्यसंमतत्वं ध्वनयति। भिन्नस्थानेति। प्रयत्नानुपम्कस्थास्यास्य

२१

पदेन व्यञ्जनेस्वर्भः ॥ एतेन भिन्नस्थान व्यञ्जनस्यांतःस्थसंपरीक्षोपयोगित्वात् स्वानुभवसिद्धानुवादपरेत्वात्य
कुत्वादिदोषप्रसङ्गो नोपयोगित्वाच्चेदमसङ्कलिपासं ॥ ऐच्चः सवर्णस्येति ॥ एच्च इति च पाठः ॥ तस्येइसादेरनु
नासिक्यप्रतिज्ञानात् ॥ यत्तु परिनिष्ठितेइति दोषं सूत्रात् हसेइसादेः प्रक्रियायां तत्त्वेपि न क्षतिरित्साहुस्तत्र
वार्त्तीनादिस्तुनेन त्वसत्वादिति स्य ॥ तत्र सम्यक् ॥ तस्येहसनेइसादीनां अपरिनिष्ठितत्वस्सावकाशत्वात्
न भुंते पितिन्यायावतारात् ॥ ह्रस्वलकारस्यापि गम्लादावेव संभवेन प्लुतेस्तुतस्यं धासामंजस्याच्च ॥ अत्र
पाठे सर्वस्येत्सुक्तेस्तु प्रयोगभेदाभिप्रायात् ॥ लकारस्य चेति ॥ चेन दीर्घप्लुतयोः संग्रहः ॥ सावर्ण्ये दस्वानेन
रुत्तमस्य चेउद्योतः ॥ सेयं त्रिधस्य गतिरितत्त्वर्थाः तु भिन्नादित्यर्थः ॥ तत्वं तु गंधसहेदं ॥ अनुवादेति ॥ एवं

अथिनाभंजेोइसत्र

इदं तु तत्वं ऐचः सर्वस्य प्लुतलकारस्या
दर्शनाधिस्वस्य इत्वंज्ञालोपाभ्यामपहृत
तू हसेइसादेस्तत्वेपि अभ्यासं अप्रत
उक्तं इत्यादय स्तव प्रयोगे दर्शनाभावा
दसर्वः ॥ अत स्लोदहनादिति ॥

18

त्रत अरत्ना च पि अनुभवे न स्फुरणेनेकस्मादाद्यासमन्कालयोरपि संज्ञा स्यादेवेति वैरूप्यादप्रवृत्तिः ॥ अ
अपूर्वबोधस्य हेतु अस्पर्शं कृ चेतनस्मृति पञ्चित्तरेव स्यादिति भावः ॥ एतेन वृत्तिविषयस्य अकृतेस्सादावु
नादेपित अरसंगीकारात् चित्तस्मिन्समाजं तेभ्यो पि चित्तावेशा मिसाश्चान्रूपां तरेण एचो चित्त
नरत्वाद्युत्तरस्या चामी षत्त चित्ततत्त्वसमानाधिकरणे षत्स्फुरणेवग्रमस्य प्रसक्तस्य निषेधमुखेन
पूर्वस्वरूप विहित चित्ततत्त्वबोधे एवं तास्यादितात्मरूपं चित्ततत्त्वेति । अपूर्वबोधने हि स्वराणां चित्त
तमिस्सनेनपोन रूपस्यासिस्साद्युःमणस्त्रीति वा वेप अस्य प्राप्तस्य संबंधा ते यो मी षत्त चित्त
स्वेनाहं स्पर्शापेक्षया ई षत्स्फुरत्समार्थसमाज य स्फुरत्सर्वमात्मा इत्यनेनेनास्ति ॥ ज्ञाला मी

२२

इतिसर्वपक्षसंग्रहइतिभावइतिनविरोधइतिबोध्यं॥ मुहु॥ वक्ष्यमाणरीत्यास्वदृष्ट्या॥ असिद्ध
स्यापिपरस्यपूर्वंप्रतिसिद्धस्यबलीयस्त्वबोधनेनप्रतिबंधकमित्याहुः॥ ननुत्रैपा
दिकेंऽतरंगेपरिभाषानेतिसिद्धांतितत्वात्कथमिदमतआह॥ परिभाषेति॥ नक्षति
रिति॥ अयंभावः॥ अंतरंगशास्त्रमस्यालिंगमित्युक्तत्वादियंपरिभाषाबहिरंगमात्रस्येपति
प्रतिपादयति॥ अंतरंगप्रतीतिग्रहीतोपस्थितेउक्तं फुलुतं कथंपरस्येपत॥ यथाजाततत्वसाक्षा
त्कारेणमिथ्यात्वेनअगतगम्यतात्पर्यंप्रतिजगन्मिथ्येतिरूपदिरूपतेतदृष्टेति॥ परंप्रती
ति॥ अन्यंप्रति॥ ननुएवंराज्ञइत्यादौअशुत्वानापत्तिरल्लोपस्यासिद्धत्वादतआह॥ अंतरंग

यद्यपि मणिसमभिव्याहारे भूधातोरेव तिरस्कारार्थत्वं तदुत्तरणि
च्प्रयोजकव्यापारेऽभिहित इति तिरस्कार्ये तिरस्कृतमुचितं।
तथापि घञन्तपरिभावशब्दोत्तरं तत्करोतीति णिचि कृते ऽप्य
प्यतिरस्कारं वक्ष्यत उत्तरस्य ३

ति सूत्रे भाष्ये नमस्यति देवानित्यत्र चतुर्थीमाशङ्क्योपपदविभक्तेः रिति न्यायेन समाहितं ॥ साहचर्येण द्योतकत्वनमः
शब्दे चतुर्थीप्रसक्तौ कर्मणः पूजार्थकत्वेन नमसो द्योतकत्वेन तद्वाच्योभयमप्यसंगतं स्यादित्याह ॥ तिरस्कारे
स्यर्थ इति । प्रकृतार्थप्रदर्शनमिति पाठः ॥ एवं च तिरस्कार्यस्य परिभवतेरेव विचारार्थकत्वमिति भावः । इ
दमेव युक्तं । केचित्तु वैय्याधिकरण्येनान्वये तत्संबन्धविधानोऽरित्यर्थः साधु ॥ तदर्थप्रकृतिकृण्यन्तधातोरिति
यावत् ॥ यद्वा कोशौ तिरस्कारार्थस्य परिभवतेर्धातोर्विचारार्थकत्वे ॥ विषयतापत्त्यर्थकत्वे तदुत्तरणिचा त
दनुकूलत्वस्याभिधानाद्विषयकत्वापादनरूपविचारार्थकत्वं परिभावयतेरित्यर्थः ॥ एतेन यस्य कोशात्तिर
स्कारार्थकत्वं परिभवतेर्नितस्य विचारार्थकत्वं ॥ यस्य भावयते स्तत्वं न तस्य कोशात्तस्मिन्नुभयमसंगतं
मित्यसास्तां ॥ अनुपरिभवते स्तिरोभवनेऽण्यन्तस्य तिरस्करणमर्थ इति भूषासाविलस्य चौरादिकस्य दत्त
मिति वापरिभाव्येत्यस्य तिरस्कृत्येति विवरणं सम्यगेवेति चेन्न ॥ घञन्तनामार्थानुरागात् सङ्क
पमिति वा परिभाव्येत्यस्य तिरस्कृत्येति विवरणं

वक्ष्यमाणकोशसंचारस्यासंगतिप्रसंगात् ॥ ननु परिभाव्येत्यादेरयमर्थः ॥ कोशात्तिरस्कारार्थस्यं परिभा
वशाद्धस्य । धातोः परिभाव्येत्यस्य अणिलोपे धातुत्ववत् ॥ एतदुक्तिस्तु अनेकार्थत्वे साधकस्य धातुत्व
स्पस्य संपत्तिसूचनायेत्यन्ये ॥ वस्तुतस्तिरस्कारार्थस्य परिभावशाद्धस्यावयवीयो धातुरस्त्येति वैय्य
ध्यकरण्येन व्याख्येयं ॥ अन्यथा तु न सम्भवः । उपसर्गसमानाकारत्वेन परेः पृथक्कारात् विशिष्ट
स्य धातुत्वाभावात् ॥ अत एव धातोरनेकार्थत्वादेव परिभवतेस्तिरस्काराद्दिक्कार्थकत्वादे
व वासंगच्छते । तन्मात्रार्थकृतेलुप्तावर्त्तीभावेनानङ्गानेद्दुतिफलमेव स्यादिति न संगच्छते इति केचित् ॥
हेतुमतीति सूत्रस्थोत्तरग्रंथैर्विरोधात् ॥ धात्वन्तरत्वपक्षेऽप्कुत्सितयष्टिमवच्छय समर्थनं तु नरोचने
चिन्तू ॥ तिरस्कारार्थस्य धातोर्विचारार्थकत्वेऽपीति ॥ इदं च णिचूधातवदितिपक्षाभिप्रायेणेति पाठकः ॥
हेतुमतीति सूत्रस्थोत्तरग्रंथैर्विरोधात् । संज्ञायां दृष्टिनिघ्नंति परिच्छेदकत्वेनेति ॥ अतस्त
स्माकमिति मन्यते ॥ त्रिपरिच्छेदकत्वेनेति ।

तत्रहि हतत्सूत्रेणिचूवच्चकृत वेसुतूरो सलेतु
स्वविकेषणत्वा पत्तौगम्यिग्रामदेवदत्तोयज्ञदत्तेने
केसाद्दैप्राधान्येनगसर्थतात्वतरिक्सापत्ते रितिभाष्यस्पष्टमितितत्रैव ॥ २

॥ २ ॥

[illegible] ॥ अनुकरणत्वेनेति॥ [illegible] एतेन तत्र संज्ञासूत्रत्वा-

स्वापसंकल्पितिरिदिसादीनां नसंज्ञासूचकत्वे। अणादीनां आनितराद्धुत्वात्॥ [illegible] मिश्राः समाहिताः। अणुदिदिसादि

नित्यात्ति मिरासा यसंज्ञास्वरूपानवच्छिन्नेसादिक्रियन्तो [illegible] निपूत्वान्यूत्योनि। अवि

च्छयासेध्या। स्वोजसमौडिसादीनामपीति। अस्याविच्छ्यर्थत्वे बहूपदत्वोभाव वदुत्तरखंडकस

वक्ष्यानन्तकार्यमिति॥ नचैकपदेऽस्य स्वराङ्गीये सादिसिद्धयेपदत्वो नातिवद्धोऽत्र

नसया नन्तकार्यमिति॥ न चैकपदे [illegible] प्रहृते च न दाक्षीतत्वेनन्तसाम्निसत्वे [illegible] वस्तु

मुदायत्वमिति परिष्कुरिष्यमाणत्वेन प्रहृते च न दाक्षीतत्वमितितादर्थात्॥ प्रहृते च समुदायस्यात्तथात्वात्॥ वस्तु

संगतिरितिवाच्यं॥ पदत्वे सतितत्त्वमितितादर्थात्॥ मध्यमणिन्यायेन पूर्वोत्तरबोधान्वयः॥ अनुकर

णत्वे अनुकरणत्वेन सौत्रत्वाश्रेतिमध्यमणिन्यायेन [illegible] संहितायामविवक्षयात्तद्धारणं तुन युक्तं॥

णत्वेनेत्यस्य निपातानुकरणत्वेनेत्यर्थः॥ संहितायामविवक्षया [illegible]

२६

[illegible]

कारणाय टशाकुस्यापभ्रंशप्रसंगः॥ सौत्रत्वादिति॥ अत्रायं लापनप्रकारः॥ सौत्रत्वादिसत्त्वे तेन रूतइत्यण् सूत्रेण सुपां सुलुगिति सूत्रेण रूतत्वात् नर्थि भगवत्सुखि
लुप्तं ठनुसुसन्नाख्यानादिति भावः॥ एवं व्याख्याने संहिताविवक्षमाणारणं च संगच्छते॥ बाहुलकादिति॥ ननु पक्षे दुष्कारप्रसंगवारणाय वर्णाकाररूपस्य व
पतिनासवर्णे अचि ताल्लकारप्रसंग इस्यर्थः इति वक्तव्य सूइति अस्य प्रसाहाराभंभवद्धु वारणं ननु वर्णतासवर्णे इति अवयवकारप्रसंयोगः। पराणाद्विकावयवस्यार्थ
वला भानात्सुवपिनेति समुदायानुस्यादेव सौत्रत्वान्मास्तुना इतिन तत्राभतः सौत्रत्वान्मे सेववत्वंतेन एकपदभिन्नसमुदायस्य त्वात्संहितामाअविनक्षमात्तद्धा

एकसूत्रे तदभावात्॥ नद्रुतस्तुणेति सूत्रे उद्योते। एकयोगत्वं च द्वयोः संहितापाठमात्रेणेति॥ अतएवेकोय
ण्चीसूत्रे सौत्रत्वादेव उ-मुडवारयिष्यते ग्रंथकृता॥ सौत्रेति॥ ओपदेशिकभ्रुतित्वस्य स्वयमेव व
क्ष्यमाणत्वेन घंदस्त्वादित्येन वक्तव्ये घंदेव सूत्रे सति देशप्रवर्तके सौत्रत्वादिति कुलउत्कमितित
दृशायं सत एव प्रष्टव्यः॥ अन्ये तु सूत्राणामिदं सौत्रं पाणिनिसूत्रमूलभूतमद्रुपक्कारकं वाच्यं द
इत्यर्थः॥ तथा च सौत्रत्वात् घंदस्त्वादित्यावत्॥ अतएव वाणपि सफलः॥ अनिदेशप्रद
नानभिप्रेतायां तु सूत्रत्वस्यैव मतं प्रत्रि प्रयोजकत्वेन तत्तादिसेववदेन्नणमिसाविष्णु
वीतेलदृशायं॥ इदं पंचम्यंतमपि तनीयांतरनद्रुतस्तुणेत्वन्यायाध्याप्तिपदिकत्वप्रतिबंधद्वारा एव विभ
नमुसन्निप्रतिबंधकं॥ एतेनानिदेशात् लुगिति वक्तव्ये शासवाधोनि रसंगते सपात्तं॥

रणंस्यात्। लकारपदेत्वाइ सवर्णोपदेशाइसस्योच्चारणमर्थः। वर्णानामुपदेशः इति समवायार्थ इति भाष्यं तु शान्ति तानार्थ इसर्थः। अत्र भाष्य हयेन सं
ज्ञासंज्ञिज्ञानार्थं च वर्णानामुपदेशाइ सर्थो बोध्यते। तत्र वर्णानामिसुकिंस्तु घटशाकुस्य कार इति न तु बोध्येति चेन्न॥ आदिरंत्येन सहेत्सन्नमा
नत्यसा हेतिनत्वंगतत्वात् नामपिग्रहणकारणाय सूत्र प्रसाहारेसंपरिहारणाय च आदिसजातीयानां आद्यंतघटित समुदायघटकूता
ता स्पर्दिपुरवीभूतानां मध्यगानां संज्ञेतिमदर्थ इसर्थो वर्णपत्वेन प्रकृते अकारसजातीयत्वाभावेन ऋकारस्य ग्रहणं नस्यात् तत्र नेव वर्ण
त्वेन साजात्यस्यास्य कृतात्। अजसमेयोइसादेशवारणाय आदिवोध्यसजातीयसपिनो ध्यम्। अन्यथास्त्वेप्रसयस्या भावादेषस्या

ज्ञानं तु किं अनुसंधानस्य व्याख्याने पिवाशा स्वकृत्यानुसंधानस्यावश्यकत्वेन प्रस्तुततवैवगौरवं ॥ घेदसि सर्वविधीनां
नैकल्पिकत्वेनाभावकल्पने बाधाभावेना संगतेरभावश्च ॥ एतेन प्रतिसूत्रं प्रातिपदिकत्वस्यावश्यमा
णत्वेन तदवयवत्वेन लुकः सिध्या सौत्रत्वादरो विफल इत्यपि निरस्तं ॥ अस्त्वाद्यभावाय सूत्रप्रस्तुति
कसुबलुक्तन्नयेन तदादरस्यावश्यकत्वाच्च ॥ किंच लुकि पूर्वभागस्य पदत्वे नियमेन प्रत्येकं सूत्रस्य
प्रातिपदिकत्वानापत्त्या णादेरित्संज्ञानापत्तिरूपापत्त्यन्तरेण परिहरणीया स्यात् ॥ यत्तु प्रातिपदिकत्वान
त्वसंपत्त्या णादेरित्संज्ञायै प्रत्येकं सूत्रोपदेशस्य तात्पर्यस्यावश्यकत्वेपि वर्णोपदेशे आचार्येणास
पीकल्पनेन मानं ॥ एवं च धनादौ धातुभ्य इवाचापि न तदुत्पत्तिः ॥ तन्नैव च ... प्रसंयोनेति सौत्रत्वेवा
हुलकत्वाश्रयणं विफलमिति तत्त्वं ॥ वर्णानामुपदेशः ... रोपदेश इत्यादि भाष्यस्यैव स्वारस्यस्य

विरोधाभावादिति ॥ नचाविकृतरूपाकाराश्रयशक्तेः अविकृतरूपनाशकसंधिकार्यस्य निमित्तमित्यस्यैवोपजीव्यविरोधकत्वमिति वा

च्यम् । एवं सति रमेशइत्यादौ इकारेऽच्परत्वशक्तेः गुणकार्यस्य निमित्तं स्यादिति आगत्यादिसंधिकार्यं क्वापि न स्यात् । नच संदेहादिति ॥ ननु अनुकरणभंगभिया

दित्वस्य सामर्थ्येन उपजीव्याविकृतरूपनाशकसंधिकार्येषु सत्स्वेतत्तदनुनयश्चेद्दोषः ॥ एतेनायं ग्रंथः प्रकृतानुपयुक्तः ॥ संधौ संदेहे

न संधिकार्यमिति विखंडयितुमाह न चेति । एकं च संदेहे न संधिकार्यमिति तेषां भावः ॥ एवं सति वेदांगत्वं न स्यात् श्रुतिमूलकत्वाभावादि

पि अस्य पदस्याग्रहस्य एवं ज्ञातत्वात् दसपास्तम् ॥ वेदांगत्वमिति ॥ छदादीनामेवं सति वेदांगत्वं ॥ एवं च पुनः शक्तिमत्वाभावेपि ॥ संघुप

नत्रमानत्वादिति बुद्धियोविभावयंतु इति केचित् ॥ यत्सिति ॥ संधिकार्ये कृते अविकृतेषु वि

जीव्यानिश्चयेनाविकृतरूपाकारादिषु गृहीताजादिपदशक्तिः संधिकार्ये कृते उपजीव्यस्य संधिकार

कृतेषु वेति संदेहात् विरुध्येत इति भाव इति व्याचक्षते ॥ केचित्तु ॥ विरोधाभावादिति ॥ अविकृतेषु

गीभूताजादिपदशक्तिग्रहस्य विरोधादित्यर्थः ॥ अविकृतेषु शक्तिग्राहकत्वे सत्यादिति भावः ॥ ननूपजीव्य

शक्तिग्रहमुपजीव्य जातस्य विकृतेषु शक्तिग्राहकत्वे सत्यादिविशेष्यरूपस्य शक्तिग्रहोपजीव्यस्य

स्य अविकृतत्वरूप विशेषण अकारादिवर्णरूपविशेष्यरूपस्य ॥ संनिपातप्रतियोगिनो

मित्यर्थः ॥ विरोधात् कृते विधौ संनिपातविघातः सम्यगेवेति चेन्न ॥ पूर्वपरिभा

रूपादानग्रहस्य वक्ष्यमाणन्यायत्वात् ॥ एवं च वैयर्थ्यं सम्यगेवेति ॥ प्रकारःकर्तव्यो न कर्तव्य इत्यादि भाष्य वि

तिर्गिसमेतत् ॥ प्रसाख्यानपरमिति ॥ प्रसाख्यानेपरस्य समाहितात्पर्यस्य भावः ॥ केचित्तु यत्र न स्पष्टं तद्वेस्यैव विचारत्वादि

चारपरमित्यर्थः ॥ एतेन प्रसाख्यानस्य निश्चयप्रतिपादकत्वाद्विचाराभावः ॥ तथापि तत्र प्रसाख्यानं विद्यते यस्मिन्निति

स्यपास्तम् ॥ यद्यपि सर्वप्रत्याख्याने सर्वत्र प्रत्याख्यानमेवं परेति उत्तरग्रंथासंगतिः तथापि तदर्थमिति तन्न । साध्यत्वे तेन कल्पनेति घटेति घटे

स्पर्शाज्ञापकत्वमिति वाच्यम् ॥ सामर्थ्ययोगादिति ॥ यत्नुप्रयोजनं तत्र सकल्पनयोगात् अन्यथा न स्यादित्यर्थः ॥

त नुपपत्तापन्नेः ॥ तस्मात् सामर्थ्ययोगात् सामर्थ्यमकल्पकत्व कल्पनायोगात् ॥

३२९६१

२६॥

26

अंसवणाः स्यचतुर्दशसंख्यापूरकः प्रक्षि[illegible]त्तिस्यपूरणे डट्।

केचित्तु पौरुषेये व्याख्यानतो निर्णयसंभवेपि अपौरुषेये ऽत्र तस्यासंभव इतीदं द्विसं। स्पष्टं चेदं वौ स्तु मथैक्यं पापसूरे ॥ २

शोभाद्यादिनस्वागेपि अन्यत्र यागेमानाभावइति भावइतिव्याचक्षते॥ निर्णयसंभवा
दिति। यत्तेन नु प्रतीकमुपादाय अनेन नृणां श्रयांसि एवं संदेहो स्यादकृत्स्नयोगः
स्वाकोशलो [illegible] मायकृतादाचार्येण परानृजइतिसंहितापाअविवक्षायाबीजदर्शन
मिदं कैर्थटोपाध्यायानामिति सूचयति। अन्यथा निर्णयादित्येव वदेदिति व्याचक्ष
ते। तत्र आचार्यपदेन महेश्वरमभिप्रैति। उत पाणिनिं। नाद्यः। तस्य चतुर्दशसू
त्रीप्रारंभकत्वेपि यावत्शास्त्रप्रारंभकत्वाभावेन शास्त्रसाहित्ययासामंजस्यात्॥
नोत्तरः॥ मूलाभावादिति वक्तव्ये सामर्थ्ययोगादिति। यत्तु त्रल्यपूलोपपंचमीसा
मर्थ्य [illegible] नितायेत्सर्थ इति भट्टाः स तत्कथं संगच्छते। किंच तस्य फलमिति तएवत्र

[illegible] इति। [illegible]
र्थं [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ २

स्वरानुनासिकानि स्तामर्थ्ययुक्तं सौ दृष्टे स अर्थः इति भावः ॥ १ ॥

एतद्रूपानर्थ

र्थक्यं ॥ न निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्यमिति ॥ निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्यस्याभावे सतीत्यर्थः ॥ तृतीयां तत्वेनु उभयोर

पर्थ्या ॥ न निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्यं सति ॥ न विरोधोऽभिधेयपरत्वादित्यर्थः ॥ वेदपारंपर्यं कोऽभि ॥ परंपरैव पारंपर्यं गु

रुक्रम प्रतिपादकप्रसाख्यानभाष्येण न विरोधो ॥ वेदपारंपर्यं कोऽभि ॥ परंपरैव पारंपर्यं गु

क्रम प्रतिपादकत्वेना संगतो हेतुत्वानुपपत्तिः ॥ वेदस्य ये ध्यापकाः ये चाध्ये

ध्यानर्थक्यस्य प्रतिपादकत्वेना संगतो हेतुत्वानुपपत्तिः ॥ वेदसंबंधिनीया सातत्या स्मर्यमाणं ॥ वेदस्य ये ध्यापकाः ये चाध्ये

रुशिष्य परंपरेति यावत् ॥ वेदसंबंधिनीया सातत्या स्मर्यमाणं ॥ अक्षरसवर्णचतुर्दशानि ॥ अक्षरसवर्णे

तारस्तैः स्मर्यमाणत्वात् अस्यापि वेदत्वमिति भावः ॥ अक्षरसमाम्नायमिस्यान्यस्तु ने इति ॥ कैश्चित्तुन

त्वादि कथितादित्यर्थ इति संत भट्टाआहुः ॥ अक्षरसमाम्नायमिस्यान्य स्ततो इति ॥ कैश्चिन्तुत

मि + स्वलिप + मक्षरसमाम्नाये अंत्वराशि इति हेतोर्न भुत्वा नं तं प्रब्रूयादिति रूप

स्यादि कथितादित्यर्थ इति संत भट्टा आहुः ॥ अक्षरसमाम्नायेऽंत्वराशि इति हेतोर्न भुत्वा नं प्रब्रूयादिति रूप

मि + स्वलिप + मक्षरसमाम्नाये अंत्वराशि इति हेतोर्न

न्ये हेति स्ये हेतु रूर्मत

स्याभिधानाप्रप्रमया

भाव्यं ॥ नारदइसबोधि

सदसत्रयथो ॥ नप्यारूतं

तुभिपानानाना स्येवन

कैनमनेअनठाहरैचीमि ।

इरापन्नार्थं तत्फलं रात्सस्य रूपाभ्यां नो णः रदाभ्यामित्यादिना दोष इति चेन्न । तेषु अकार
परे त्विति । यत्तु लोके सत्र लकारोच्चारणे रप्रत्याहारानित्सत्त्व ... नुर्वमो रचेत्सत्र विधेयत्वेनानुनासिकलेर प्रत्याहारापत्तिरिति तच
स्पो उच्चारणार्थत्वेनानुनासिकत्वाभावात् तन्न दोष इति पूर्वाभावात् ॥ ननु च मो रचेत्सत्र विधेयत्वेनानुनासिकत्वे रप्रत्याहारापत्तिरिति तच्च ... कल्पनाद्य ॥
तस्य फलमिति वाच्यम् ॥ हलन्त इति विधेये पि इत्संज्ञा मन्तरेण सिद्धेः ... यणो मयः इत्सत्र तु मयसमवायेनित्वम् । तदुक्तं स्या
... यत्सादा ... पि न दोषः तस्माकारस्यानुनासिकत्वाभावात् ॥ ... ॥ एतेन यणो मय इत्सत्र गौरवमिति सपास्तम् ॥
त्रैयात् परस्य मयः ... इत्सत्र गौरवमिति बोध्यम् ॥

... ॥ आहेति सन्मते इत्याद्युच्यते ॥ ... सादेश
योऽ ... लणेभ्य आचक्षते इति सादृश्ययनो व्याहेत्यन्वयः ॥ आहेति सन्मते इत्याहुरिति ॥ ... सादेश
ता ... नुमः अपर्णानुमः इति वा ... स्य ... मपर्णामित्यस्यानुकरणान्नानुपपत्तिः ॥ यथा श्रु
ते ... यइत्स्यात्र हि ते ... त्रान्वयो पिद्धु वेच इत्याचक्षते ॥ परे त्विति ॥ ... तु ननु ... न ला
... नित्ययनस्य ... ॥ अत्र ... साहारइ ... न स्यन्वापा ... न तस्मा
सरान्नल ... मत आह ॥ ... सेति ॥ अत्र ... यणि सादेश ... इणो यण्यइणः य
घवमिति भावः ॥ ... मिति ॥ मण्वत इत्सत्र यवतः इको यणि सादेश इको ... इणो यणयइणः य
णादि परं याद्रि परं इत्सादिषु इत्सादिन्यासे लाघवमिति भावः ॥ यत्र ... णः ... णो मये सा
... इत्यादिषु इत्सादिन्यासे ... अत एव ... नसवें ... इति ॥ एतेन
द्वैयस्यैहि ... योन्यासेन तन्तत्राकृतगुणकरणेन ॥ अत एव बहुष्विति ... नसर्वेत्विति ॥ एतेन
प्रस्तुत गौरवमिति सपास्तम् ॥ ननु णोच्चारणे अयोपधात् यो ... इत्सादौ दोषाभावा

अव्याप्तकत्वापत्तेरिति। ननु इत्संज्ञकत्वमनुबंधत्वं तच्च नान्तरेण प्रत्याहारात्पूर्वं इत्संज्ञत्वाभावेनानुबंधत्वाभावान्निति चेन्न।
इत्संज्ञायोग्यत्वस्यैवानुबंधत्वं मम॥ एवं लोपस्य बलवत्त्वादिसस्य लोपयोग्यत्वादिसर्थेन ममाव्याप्तकत्वमिति।
तावता पि अनुबंधानां तत्तद्वारणाय हेतुत्रयस्योक्तपात्रत इभावान्नु हेतुद्वयस्याव्याप्तत्वेन तत्साहचर्यात् तृतीयस्यापि व्या
प्तकस्यैव वक्तुमुचितत्वात्॥ ननु हलो प्रत्याहारसमकालत्वस्याग्वा चत्वारलु इलज्ञालु प्रत्याहारसिद्धेरप्रतिबंधका
त्वयकारेण अकारेण न प्रत्याहार इति ज्ञापनार्थं। ण्वणोः पर्या पत्त्या नेत्यावनाभाव अयं सत
आह॥ किंत्वानुबंधे नितिहेतोरव्याप्तकत्वेति॥ अनुबंधाः अन्तु प्रत्याहारग्रहणं द्रष्टुमाणतां भू
न्याप्रत्याहारसिद्धेः प्राक् लुप्यमानत्वात् इत्यनुमितौ हेतोः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न इति तरू
पव्यापकत्वाभावापत्तेरित्यर्थः॥ तदुपपादयति तवेत्यादि लोपयोरभावे सत्येन॥ ममानु
अकारे अनुबंधत्वस्यैवाभावेन न तत्वापत्तिः॥ ननु अहो प्रत्याहारार्थां अनुबंधा इति
भाष्यादबोधकसूत्रस्यानुबंधत्वं पक्षतावच्छेदकं ननु केवलानुबंधत्वं अस्य चेतदभा
वाभाव्यापकत्वं तेनोः किं प्रत्याहारसिद्धेः प्रागित्यस्य कृतरोर्थः प्रावन्त प्रत्याहारसि
काभावेन वलादिप्रत्याहारेषु यकारादेरनुबंधत्वेन वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य ग्रहणाभावेपि तृतीयहेतोरव्यापकत्वस्य दुर्वारत्वात्
न वा पिहितसत्रत आह प्रत्याहारेति। वस्तुतस्तु अनि इरसेने सस्य पूर्वीमर्थपक्षेन कोपिदोषः। अनुबंधानां तासर्यं विषमताभावो तभाष्यं तु
एकदेशपुत्रिरे वृत्तिबोध्यम्॥ इति तत्र उच्चारणार्थवर्णरहितस्वरर्षिलवर्णानां तत्साधितप्रत्याहारेऽविद्यमानत्वभावबोध्यन्ते नापि अव्या
पकत्वापत्तेर्वारणस्य कर्तुमशक्यत्वात्। किंतु मयापि उच्चारणार्थवर्णरहितानां प्रत्याहारघटकत्वं नास्ती सेव तात्पर्यं ते पक्षतावच्छेदकत्वं तु प्रत्याहारघ
टकानुबंधत्वम् इति न ममाव्यापकत्वमि+

त्वीय हेतोरिति। द्वितीयेत्याद्यापकत्वमपि अभिमतं सत्वे तेनाप्रधानतादृश्यव्याप्यप्रतिबंधकग्रहविरहत्वेन प्रमाणान्तरेण ग्रहणस्य प्रतिशे
षितत्वात्। प्रकृतेऽनुमितिर्देशस्य प्रतिबंधकत्वात्। वस्तुतः प्रसाधारग्रहणार्थं तत्र पक्षधर्मस्य ग्रहणात्।

द्धेः प्राक्कल्प्यमानत्वमर्थः। तत्र यत्र प्रसाधारेयत्र तु बंधग्रह आपद्यते तत्र प्रसाधारसिद्धेः प्रागसि
द्धेः। [illegible]ः तत्र प्रसाधारसिद्धेः प्राक्कल्प्यादेर[illegible]पमानत्वाभावात्। द्वितीयं तु भाष्ययोजि
तुसा विशिष्टेन पक्षतावच्छेदकस्य वाच्यतयाल[illegible] सत्वे साकारेण दृश्यत्वात्र तदापत्ति
रतो लक्ष्या सिद्धिमाह। प्रसाधारेसादिनापत्तिश्चेत् संतेनान्वकरे व्यापकत्वापत्तेः प्र
मुख्यापकेः। तवादित्वतीयांत स्यायं यस्य मध्यमणिन्यायेन पूर्वोक्तापत्तौ उत्तरमा
श्रयतयोरन्वयः। वस्तुतो हेतुत्वमाव्यापकत्वापत्तिरित्यर्थः। शेषं पूर्ववत्। नन्वनुनासि
कत्वसमानाधिकरणजातिनिर्देशाद्वत्त्वसमानाधिकरणजातेरयाद्ये आह
नुनासिकेति। अंसे हे ओ। सोस्तीति। वस्तुतो गुणाभेदकस्य व्यापकजातिनिर्देशा

प स्यं भगवद्भिर्मतत्वेन सर्वत्र दोष इति बोध्यं ॥ एवं च सो स्वादि रि यं दिति निर्देश रूपा यारो ग संभवतीति तदपेक्ष
येष्टं व्यापकत्वं तृतीय स्य भङ्ग्ये तद्युतिनापमिसंसक्त इति सिद्धं ॥ अनित्सञ्ज्ञकत्वमेव द्वष्ट्य ति अनन्त एवेति ॥
वार्त्तिकार्थस्तु स्पष्टं ते एतेषां निरर्थकाणि अचां ग्रहणानि ग्राहकाणीति यावत् ॥ तेषु अइउणादिसू
त्रेषु अधिकरणे सप्तमी । प्रत्याहारे नुबन्धानां । अजादिसंज्ञार्थमनुबध्यमानानां णकारादीनामित्य
र्थः ॥ निमित्तानुकूमे योगे निसप्तमी ॥ एवं रितत्र निमित्तं । प्रत्याहारस्य पूर्वोक्तं च तत्करणस्य च सिद्धि
विषये द्याधीनत्वात् ॥ कर्मयोग ज्ञु प्रत्याहारस्याजादिसंज्ञारूपस्य समूहस्यावयवेनानुबन्धेन क
र्णानां दीनां समवाय स्यप्रयोग सत्तानुबोध्य इति ॥ यदत इस्पतः प्राक् प्रत्याहारे वर्णसमाम्नाये इस्यप
पाठः ॥ येन स्ववापत्ते भी यो ऽभावावस्थान हल्ग्रत्याहारेऽति ॥ तन्मतेतु सकलप्रत्याहार मूलभूत स्वा
हल्रो एव न दापयारोः कार्समाधानो चितेन तदसंगतिः स्पष्टैव ॥ नान्विदं भाष्यं हस्वादिपु ष्टादिग्रह

नन्वेवं इण अइउण् इत्यादिषु उच्चारणार्थ हलां न स्यात् तथा हल्प्रत्याहारे लकारस्याग्रहणं न स्यात् इत्यत आह उच्चारणार्थरहितानुबन्धानां तस्य च प्रत्याहारे
ग्रहणाभावज्ञापनेन सर्वं सामञ्जस्यात् लकारस्य च तद्भिन्नत्वात् प्रत्याहारे ग्रहणम्॥ अत्र केचित् प्रत्याहारसूत्रे हलेसस्त्रे अ इत्यस्य उच्चारणेऽपि उपदेशे
अनुनासिकत्वं सर्वस्य एवमस्मात् उपदेशे इत्संज्ञा न स्यात् अत एव तस्य धीन तेन तत्र स्वरूपस्य उपदेशेऽनुनासिकस्य धी
नत्वात् समस्तु न रः तत्र प्रत्याहाराभावे नानुनासिकत्वं परस्य नाम तदापि तत्र संभवात् इत्याहुः॥ ये तु भाष्यविरोधः स तु न वहिःसात
स्याहल्ला तज्ज्ञापकं दिना हलन्तप्रयुक्ता भावेऽपि तल्लो भावज्ञापकत्वात् इत्याहुः॥ ननु अक्षुह इत्यस्य उच्चारणार्थवर्णरहितानुबन्धानां प्रत्याहारे

णानापदनादुपलक्षणतयात्वयापिनेयं॥ अजित्यक्तिस्त आपाद्यमानग्रहणानां प्राथम्यादिति नास्मा
कं प्रतिकूलमित्याशंकते॥ नन्वहशारीति अदिनाइणू॥ एवं च रामष्टीकते अठूस्करस्यत्रोत्वपत्वेस्या
तामिति भावः॥ तद्घटितेति॥ हलूघटितेत्यर्थः॥ यद्वा तेन उच्चारणार्थवर्णेन घटिताः सहिताः तद्घटि
ताहादिशब्दास्तेषां प्रत्याहारे तद्बोधकत्वं इत्यर्थः॥ उणादेरपि हादिबोधकत्वेन तत्त्वात् तत्रापि नत
ताहादिशब्दास्तेषां प्रत्याहारेतत्त्वबोधकत्वं इत्यर्थः॥ एतदर्थमेव लतू घटिते त्युक्तं॥ अन्यथा प्रत्या
षांग्रहणं॥ अजादीनां तु न तत्त्वमिति तत्रायं समाधिः॥ एतदर्थमेव लतू घटिते त्युक्तं॥ अन्यथा प्रत्या
हारेष्वेव वदेत्॥ न च नं पुनरिति भाष्योक्तेन स्त्वचारितार्थ्यं॥ पूर्वापराच ग्रहीत्वा अंत्यानुबंधानाम
किंच स्युस्पष्टत्वोपपत्तिस्तथा हयवा त्वायुपपत्तौ याद्यकारोच्चारणवैयर्थ्यात्॥ अत एव पुनपुनरिति
वीप्सितं॥ ननु तदुच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णरहितानां नारशप्रत्याहारेन ग्रहणमिति ज्ञापनेन मम्मा
पिन प्रतिकूलमित्यत आह॥ तद्विषयेति॥ प्रयोगाभाव एव भाष्यादितात्पर्यं न तूपलक्षणत्वेर

पूर्वेण तत्सूत्रभिन्नवर्णघटितत्वात् तद्बोधित अजन्यत्वीहलत्वक्षमुरस्य स्यात् साधुत्वबाधतायेसमर्थः॥ भुभ्यक्तौ तीति वारणायास्य
सप्युरस्य परसवर्णदोषवारणाय द्वितीयम्॥

ननु अप्रतिषिद्धं समतं भवतीति न्यायेनास्तु सवर्णत्वमिति चेन्न ।।
न हि मेरुर्निषिद्ध न्यायेन मुद ग्रहणं योगारंभस्य योजयन्तीति स्वैरप्रतिषेधकत्वात्
मुद्रस्य इत्यादौ न दोषः ए कृ फल सं नात्मता स्पष्टा ।।

मुद्रास्त्वित्यादि प्रयोगादुपलक्षणत्वे एव भाष्यतात्पर्यमतो बाधन्ति भावः ।। ननु राजा हसति भ्यष्टचू अश्ट नाविस्त्यादि प्रयोगादुपलक्षणत्वे एव भाष्यतात्पर्यमतो बाध
ति भावः ।। ननु राज्ञा हसति भ्यश्चू अश्ट नाविस्त्यादि प्रयोगादु पसंहरति ।। तस्मादिति ।। वलन्तस्य ननुसा
का भावे पि साधकाभावादनुनासिकत्वमित्याशयेनोपसंहरति ।। नस्मादिति ।। अभिधाना चेति ।। चे नैतए
ज्ञात्वेन तस्य प्राधान्यात् तग्रहस्यादित्याशंकते ।। न च ह सेति ।। अभिधानाचेति ।। यद्वा ।। यशादिग्रह
वारुचे लोपबलवत्त्वहेत्वंतरसमुच्चयः ।। पूर्वोक्तारुचेराह तस्मादिति तदर्थः ।। वार्तिकस्य भाष्ये अ
णेटादिग्रहणं कथं न्नेत्यस्यासंग्रहाय कौस्तुभोक्तमेव व्याख्यानमुचितं ।। वार्तिकस्य भाष्ये अ
क्षुद्रत्यपि अजादिशब्देष्वित्यर्थक सूत्र चतुष्टयोपादानमपि चतुर्दशसूत्र्या उपलक्षणं अस्ष्ठ
हर्षु चसमाधिये शम्यं कुतद्विशंकायास्तत्त्वापि दुःसमाधेयत्वेन उपलक्षणत्वे च तु णमि वग्र
हणं कुतइत्यादिमां प्रतिभा चोदयीः ।। अनुबंधानां ग्रहणस्यानिष्टत्वेनानभिचोक्षी चरद्दलिशं
कानिरासाय भाष्ये प्रत्याहारार्थादिति ।। एवं चानुनासिकत्वं प्रतिजानतो न शंकापरभाष्यवि

रोधस्तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिस्तत्तद्वापि दुष्परिहरा॥ हलूप्रत्याहारसमकालमेवलादिप्रत्याहारसिद्धौ
प्रतिबंधकभावेन वलादिप्रत्याहारेषुटाकारादिप्रवेशस्य दुर्वारत्वात्॥ इत्याशयेन शंकते॥ न चेति॥ हशादित्या
दिना वलादिः॥ टग्रहणमुपलक्षणं यादेः॥ उभयमपि हृदयति॥ ननु नरित्यादिना॥ तृतीयहेतोव्यापकत्वं सम
र्थयतः कौस्तुभकृतोपीदमावश्यकमेवेति भावः॥ इत्याशयेन शंकिते दूषणांतरमाह॥ हकारादिषु पुनः पुन
रिति॥ वक्तुं शक्यत्वादित्यस्याग्रेलकारस्योणादिसंज्ञानापत्तेरनुनासिकत्वप्रतिज्ञानैष्फल्यापत्तेश्चेति
भावः॥ अप्रामाणिकमिति॥ नउणादिषु प्रयोगसमवायित्वभित्त्वभियानुनासिकत्वांगीकारेपि आवश्यकेन
सोस्येत्यादिनिर्देशेन प्रत्याहारबोध्यत्ववारणे नेहलत्वे मानाभाव इति॥ अतएव दृष्टमेउप्योते विधेयवि
षये उच्चारणार्थस्यानुनासिकत्वमावश्यमित्युक्तमिति भाव इति दिमित्याहुः॥ तुल्यजातीयेति॥ ननु तुल्यजाती
येत्यत्र किं स्वेन साजात्यं विवक्षितं॥ अचू हलाभ्यामिति तु न युक्तं॥ अन्योन्याश्रयापत्तेः॥ साजात्ये सति ते
संज्ञेतयोश्च सत्योश्च साजात्यमिति चेन्न प्णु॥ औकारा इति अनुत्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनापि॥ अ

इत्थंसंज्ञ उच्चारणार्था नाभिसंज्ञायाः स्वयमेव
वक्ष्यमाणतेन तस्यावश्य कृतया अव्यापकता

१

चूत्वा व्याप्येऽण्त्वादिमादाय्यासंभववारणायाथं ॥ तदरवि अकत्वादिमादायतद्वारणायद्वितीयं ॥ हकार इति
हल्त्वयाप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेन हल्तत् ॥ तदव्याप्यारत्वादिमादायतदरत्तिय णत्वादिमादायतदरत्तिपण्
त्वादिमादायचतद्वारणायन्वोभयं ॥ अच् हलूपदाभ्यां स्वरे व्यंजनयोर्विवक्षणाद्वित्याहुः ॥ न विभक्तादित्वा
देरिति ॥ आदिर्नोपदेशीऽजित्स्व स्यस्व पूर्वस्य संग्रहः ॥ हलंत्यमिति चेत तद्वाक्यार्थज्ञि ज्ञासायांउपस्थितपू
र्वोत्तरसूत्रयोः सार्थक्य संपादकेना क्यार्थे निष्पन्ने पश्चात् हलूपदार्थः ॥ ककूरिति विशेषजिज्ञासायां आ
दिरंत्येनेत्येतद्वाक्यार्थयारत्तिरिति भावः ॥ प्रकृतसूत्रस्थ भाष्यमपीहानुकूलं ॥ अन्येतु प्रथमादिरंत्ये
नेत्येतद्वाक्यार्थजिज्ञासायां अनुपसंजातं विरोधन्यायेन हलूइति सूत्रेंत्यमिदित्स्यर्थे ततो न विभ
क्ताविस्यादिवैय्यर्थ्यानुपसंधाने उरस्या अर्थांतरस्यमुक्तत्वादिदमसत भाष्यं त्वेकपेश्युक्तमेवे
त्याहुः ॥ दशसूत्रारत्ताविति ॥ अर्थान्येहकारादेः संज्ञाउत अकारादेरितिदुर्निश्चेयं स्यादितिभाव
ः ॥ रूप्रवृत्ताविति ॥ अशोकवनिकान्यायेनतदुक्तिः ॥ ज्ञापकादिनारणे तु नु रुत्क शम्यमेत्सादिज्ञापकैर

ननु इग्यण इत्यत्र [illegible] सेषासंज्ञाभावि
नीतसंख्भितइस यैनमा [illegible] यणा [illegible]
यपरिहारः चूलुं [illegible] भाष्यले वृ देवेपु [illegible] तिनेल हलैं इतिसूत्रेण [illegible] ॥२
अचूप्रसंहार वेलूयां हलूसंज्ञायां [illegible] तेने हलै से

४ स्वउपजनिषेधेतिन्यायेनसावर्ण्यप्रातुदृगुणाः
स्यात् ॥ अपवादेपीतिन्यायेनतरप्रसंगः ॥

ननुइणगता विसतमोसपाटः ॥ इण् आङ् एसेध
तीतिररूपेर्दुवर्णरत्वातुइसतआह रूपेतिइण्
तिङीनामितिआङ्गुणेएत्रादेशस्य एर्वतनमा
आङिओमाङोश्चेसैनेनपररूपं आङ्गुणास्रू

इद्दिरुङ्धातोरेधते भावः
इणूधातोस्तु
वृमेसेपसोरिति तुन ॥ एजा
येस्यभावात् तृसिभावः ॥२
परंनिरंश्चानेनसंपतह
र्थ्यानुरूपस्सर्वेणाप्युत्पतरो
पदे ॥

अग्राण्याध्ययरूपगोरवसत्वादिसाहुक्रियानन्तराधकसलेगोरवं ॥४

यमपिव्याववीतिसाहुः ॥ मनोव्यापारगोरवमिति ॥ ननुतर्हिगोरवं योगविभागप्रयुक्तं तुन ॥ आरुणि
कुर्वता लघ्वापिवासार्थ हृयसीकृएन ॥ नियमप्रयुक्तं तु हल्पदा कूरणेननिमानव्यं ॥ द्वापकं त्वारे
निसलेनविभक्तिसाधाश्रयणीयमेवेतिननतद्रूतमपि ॥ नर्हितन्यासेऽन्योन्याश्रयप्रसंङ्कैवनो
द्रेतीतिचेतूसत्संगमध्यमोवर्णइति ॥ वृद्धिगुणादिसंज्ञाखिवसंज्ञात्वावगतिः संमानाधिकरण्या
नुपनयाचमध्यमोवर्णआद्दिरिसादिसंज्ञकोभवतीत्यर्थः ॥ रूपसिद्धिस्त्वाएनरसत्रैङितिपररूपं
रुल्लोमाङ्गश्चेतिपररूपकरणेनवोध्या ॥ अतएकाङ्त्र ॥ रूढोनुनमानमिति ॥ नचात्रनोयन्मान
तद्वमानंतत्रेतितावाच्यं ॥ सौत्रापरभाषादिनस्तरभावानुमितेः इत्सूत्रमिति ॥ पतत्रमप्रस्थप्र

ननुनाग्निमध्यमवर्णस्यसंनतानामनंअक्षरानेनुगुणचसनेआहरद्वीति ॥४

आत्मनेपदप्रकरण

१ संबंधसामान्यार्थकषष्ठ्यां सङ्गृहस्य समासाभिप्रायकव्याख्यानेत्तिरयोरेदसत्रेवव्याप्यएकद्वेषेहलच्चहलच्चहलौहलंसमिति २

२ ननु नविभक्तौतिः अनैभादिसंज्ञाश्रयणेतु प्रत्ययाग्रहणे नत्वो न्याश्रयइतिः आत्मनेपदप्रकरणे कृति बोध्यम् ॥२

नचिरंतस्यचनमेव प्रतिनपरंअनवगाहप्रतियोगीति ॥२

कारणेक्लीबवचनेनैवनिर्देशः अंस्याश्रितिना नपुंसकमनपुंसकेनेति एकवचनांतस्याप्येकशेषस्यन्याय्यता

तः स्यादेवं नेदंप्रकृतसूत्रेकृत्यादेरेवं नन्वेवमपवादकबोधात्पूर्वमुत्सर्गवाक्यस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वोप

पत्तोउदासीनविषयेऽवापवादविषयेपि प्रवृत्तस्यापत्तौ पश्चात्तु कृतंतं प्रति भूयान्याशुभक्षाइतिते

नक्लिष्टं स्यादितिस्फुटनेनैतरतमस्सूत्रभाष्योक्तन्यायबोधितापवादरूपत्वेनैव यथा प्रतिमूलके

नप्राप्ति परिकल्प्यसूत्रभाष्यपठितेन पूर्वमित्यादिन्यायेनोत्सर्गस्याकृपार्थबोधात्पूर्वमपवादबो

धस्यावश्यकत्वसूचनेन प्रागुक्तरीत्या सुपुष्टिरु-निषासभावे नान्यो न्याश्रयसत्वरूपएतात

आह पूर्वं ह्यपवादे स्यादितिः इति वाक्यस्यैवापवादो याच स्येतिः वोक्यस्यैवापवादत्वात्स्य वैयथ्य

नतु पर्यालोच्यननतानामनेक्षितनेनसंभवतीसतउआहवेति।

कारणेति । यद्यपि पदाभ्याकाभावेऽपि

नेदसत्र प्रतियोगिज्ञाने भस्य कारणता

स्तितथापितरनावसेदं अस्यितयानेयमिति बोध्यम् ॥२

१०

३४

र्थोपलक्षणवादस्यास्य पर्यालोचने सैव पाठस्समीचीनः ॥ न्यायाने गौ कुरेफेति ॥ न तु लकारस्य लेन यासु
वच्छेपि न स्पलोप इति विषये नैवं कुचाकृपर इति रेवेति दे षएवे सांसांप्रदं ॥ सुलभमिति दिग्गिति ॥
[illegible]र्थस्तु तुल्यमिन्नाहल इति प्रथमं वाक्यार्थे न पादिनाभिलंलनो विगमितिपदार्थ निश्चयेविभ
क्तिस्य तुल्यमिन्नाहल इति द्वितीयं वाक्यार्थे नाभिभक्तिस्य तुल्या नाभिलभिति ॥ नेचेयं नाशक्या
विसर्गश्चापि आक्षररसमाम्नायः ककार उच्चोहल अभियोनसवर्णा इति प्रथमं वाक्यार्थे पि अणु
दित्सूत्रबोधानेन रअन्यस्तत्रगृहीतानां च अहल् इति मिथोन सवर्णाद् इति द्वितीयो वाक्यार्थः स्पादे
वं तथा चाक्कररप्रश्लेषोव्यर्थः वाक्यपरिसमाप्तिः प्रतिपादक भाष्यासंगतिश्चेति चेन्न ॥ न

विभक्ति
नतु ओरष्ठाराय एवं चे
तूस्त्रपूर्णिहू रूपेप हार्थ
ज्ञानमत्राक्यं अपवाद
परिस्वागेण हलंतस्य प्रर
नेगिसत अहर ॥

विभक्तिस्वादे विभक्तिग्रहणसामर्थ्यालुप्तेऽतीयवचनपार्थोगीकारेऽपि अन्यत्रतद्गीकारेऽस्मानाभावात्॥
स्वरूपान्वेयंहिति: प्रसूतस्येत्रत्राहुरत्नेन॥ यथासंबुध्यस्त्रसामर्थ्येनतत्रनथांगीकारेऽपि अत्रतथाक्
त्वनेमानाभावादित्सादिना॥ नन्वेवमपि तल्लं सप्तमिस्यस्यबोधकत्वे उपदेशे जिनिनास्मलाविस
नयोबोधाभावेनाणुदित्सस्यवाकार्थीस्यानेनेतिग्रि त: सवर्णदृग्वा हपूलाभावान्व विभक्तिविस
नुराहुस्पतवर्गबोधकत्वाभावेनतदर्जनासंभवाद्विभक्तिस्थनकारस्येत्वापत्ति: पकारस्येवदुर्वा
रा॥ नुराहुस्तुत्तिचेत्यिति वदुच्चारणार्थोकारेणतकार मात्रबोधकस्यैवस्यादित्यादिति चेत्॥ परस्मि
त्यादिनिर्दिष्टोगितसहत्वपदस्यनकारभिन्नतसरत्वनिश्चयात्॥ एवं सति वर्गग्रहणव्यर्थमिति

99

ननु एवं हलन्त्यमित्यत्रापि उपदेशे इति संबध्यत इति प्रथमवाक्यार्थः ततो हल्प्रत्याहारसिद्धये न हलन्त्यं इत्संज्ञं भवतीति द्वितीयः इति अन्योन्याश्रयाभावेन कथं भाष्यस्य तात्पर्यसंपादनं संगतमिति चेन्न।

चेदस्तु न तथा। नास्तु नाम विसर्गस्य प्रयत्नभेदः आस्यसावर्ण्याभावान्तु न दकारस्यापि तिमते तु शाकल्योदिसंज्ञकत्वमि
ति मतेन च उदितः सवर्णग्राहकत्वस्य पूर्वमपि संभवेनादोषात्॥ मतान्तरेपि तु पाणिनेव आनन्तिरन्तेरं
गीकारात्॥ न विभेसत्र तु सन्निर्दिष्टोऽन्त्यकारस्य सर्पापि वर्णग्राहकत्वात् इत्यर्थः॥ अग्निरस्येन॥ उभयोपा
दाने तु एतद्दोषेन दोषो लेशः इति पाठः॥ प्रतीतिर्लक्षणावगपवृत्ते हेतुः॥ लक्षणस्य। अनापन्नो हि तुल्यबोप
कः सांप्रत्ययीति॥ इत्नेनिरुक्तिरिति॥ अस्य चतुर्दशसूत्र्येकवाक्यतया तत्सूत्रांत्यस्य ग्रहणे न तस्य त्येत्स
स्येव सत्त्वाद्दिति मनः॥ माभूदिति॥ तदेकवाक्यत्वेपि सूत्रांत्यस्येव ग्रहणे मानाभावेन विवक्षितसमु
दायांत्यस्य त्वेणादावपि सत्त्वे॥ परस्मिन् सतीत्यादि लक्षणमपि विवक्षानिबंधनं॥ अत एव गादि

मसाहारसिद्धिः॥ अन्यथा तत्र सूत्रादेरेवग्रहणे असिद्धिः स्यादेव। एतेन पूर्वसूत्रे दीर्घेण इत्यसांहिता पकात् ये
नमसाहारस्तदवधिभूतानामेव ग्रहणे सिद्धे सपरसामर्थ्यात् सूत्रांशग्रहणे न सिद्धे इतेति स्तु सङ्गे॥
लवेति। अन्योन्याश्रयप्रसङ्गेन सपरत्वाघवभिसमासेः॥ एवं च तु ग्रहणे स्वे साहित्यापकत्वात् योबोधकत्वे
यदि भूतानामेव पूर्वपामाक्षेपसिद्धे आदिग्रहणसामर्थ्यात् सूत्रादेरेवग्रहणापत्त्या इष्टासिद्धिः
स्यात्। ज्ञापकत्वात् सूत्रावयवप्रत्याख्यानेन बहूपप्लवापत्तेश्च॥ सत्येषु। वर्णसमाम्नायस्थेषु। तद्दृशा
वर्णितेति॥ लोपस्य सामर्थ्यादभावेष्वलाभावात् संज्ञापिनेत्यर्थः॥ यत्तु साम्निग्रहात् पूर्वमर्थवत्ताभावे
नप्राप्तिपरिवृत्ताभावादव्यवसितांसत्ताभावेन संज्ञाप्राप्तिरेवनेति॥ तन्न। प्रत्ययसप्तिप्राप्तिपरि

ननु इण्गादिकाद्युपरास्वत्वे नेत्संज्ञा दुःसम्भिरत्वे रसनन आहलोपेति। २

कृत्वे परिच्छिन्नार्थत्वं भाविनत्र संसेतितदर्थात्॥ अन्यथा रूपरसाद्यपि सन्तिमात्तिपरिकृत्वे परिच्छि
नार्थवत्त्वमिस्यात्स्याश्रयः स्यात्। आदिरिंस्थेनेतिस्याद्भिग्याहरूपरसादिस्तुनपदं इत्यादिषु कृदेरित्वेपि
चर्तुर्दशस्थानीसंबंधविवक्षितांसत्ताभावेन इदंसत्सदशेनेसमर्थावद्रूपरूतयासंख्याविरहेपि
नतत्प्रयत्नेरित्यालः। अत्रैनेत्यस्यदत्तेति॥ ननु तत्र सूत्रेपुत्रेपाभावस्य सामर्थ्यात् कल्पनापेक्ष
याभ्यन्तर्दशसूत्र्यामेवोआरणसामर्थ्यान्न दृभावः कल्पनां। एवं हि अंत्यपदेलक्षणाश्रयण
नस्थलेअकारणताभावापाद्वेरूपकार्यानेषामसाहारवात्प्रतीतापिनेतिचेन्न। अपक्षिप्तपक्षेकृत्
कृत्सूत्रस्थरूपइत्यादिद्वाक्यस्थस्यपवरूपभेदान्तथार्थावरूपकत्वेननदेवरूपतयाजातिपक्षेपिन

सर्वत्रेत्रवैयाकरणोचितस्वरस्तु नये ज्ञानर्थकल्पितत्रलङु
स्थाप्येइत्संज्ञाकार्यलापनेनादोषात्। अनलुप्रत्याहारार्थं चा
रितार्थ्यात् नन्वत्रान्यो व्याश्रयः सत्स्थानर्थकल्पतानेउप
स्थाप्येइत्संज्ञाकार्यं समिइत्संज्ञाकार्यं सार्थकल्पतान्नमिति

उपरच्यपुवेद्रसर्थः।

ननु भाष्ये तैरपि एवमेव कुतो नोक्तम् । न याहि इत्संज्ञा इत्यादिप्रयोजनमस्तु तावदूर्ध्वं नादेरभेदएव स्थाप्यते तत्र अपि प्रयोजनं तेषामवश्यमेव अंसपदे लक्षणान्नेतिचेन्न ॥
अत्र ननु दृष्टिरादेशित्वादावित्वरस्यैवास्तु एकारस्तु तस्योपरस्थाप इतिचेन्न ॥

१३

प्रायइतिशेषः ॥ तेननिपातनएवाच्युत
एकाल् अनादेरेवनीयस्येसादेनरोषः ॥ २ एतदुदाहरणानी ॥

भाष्ये संस्या संगति प्रसंगश्चान्तरेऽदत्तराह ॥ व्याख्ये
योध्येन सार्व ॥ तथा सति लोपश्च बलवत्तर इति भाष्ये संयोगे अन आहार्यी स
ति ॥ नन्विणाद्विप्रसारे आदीनांग्रहणं माभूदिति कश्यमुक्तं स्थाने कारादेरिति वाच्ये अन आहार्यी स
ति ॥ नन्विणाद्विप्रसारे आदीनां ग्रहणं माभूदिति ... अलोऽन्त्यात् ॥ हलो नन्तराः ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः ॥
न्येअवतारयन्ति ॥ हलन्त्यं ॥ सिद्धत्वादिति ॥ अलोऽन्त्यात् हलोऽनन्तराः ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः ॥
निति इत्संज्ञो इति इत्संज्ञादि इति भावः ॥ इत्संज्ञायाः परित्राणे पञ्चमी समासः ॥ नान्तरे
येन्ति ॥ अन्यनिष्पादकं यत्नं निष्पादकत्वेन सार्थः ॥ उच्चारणेपीतिशेषः ॥ जेनेति ॥ अध्याहारेण
सार्थः ॥ आद्योच्चारणकाले इत्संज्ञाभवने इत्सर्थेतु न स्यात् ॥ अत्रार्थे बाधश्च ॥ तस्यालात् सूर्वमन
सिव्यक्ता तत्काले इत्संज्ञाया दुर्वचत्वात् ॥ नाज्झलाविति सूत्रभाष्यविरुद्धत्वाच्च ॥ पुष्टिति ॥ अ

९३

४४.

वृद्धिरिति। ईषत्स्पृष्टमजेपदस्या॥ अत्रेति। तेषां भेदेन कथने सतीसमर्थः॥ एवं चासावर्णे अस्य हेतुत्वं फक्कि
तं॥ अत्र॥ प्रयत्नेति। प्रयत्नभेदादृक्षरसमाम्नायस्था कृतेणायतादेच्छाभावान्न दीर्घ इत एव
गुणोऽपीनेतिभावः॥ समासस्तु दीर्घश्चा ऽ अतयोरभावइति। प्रयत्नभेदस्यातदीर्घयोरभाव
इतिवा॥ प्रमेयस्य लक्षणप्रभः॥ सिद्धांतभूतआतिनिर्देशोसंरता वर्णस्यान्त्वे संहिता ऽअविवक्ष
मागुणोनेति। दीर्घस्तु अंगढ्यविरहा अ। एकसूत्रे संहितानियमेन तु उदेश्ये लुगिवसुपांसुपिरिति ङसः
सुरेवतस्य स्वयत्वलोपाः तदसिद्धत्वान्न गुणादि उत्वं तु न अतीति विव्यत निर्देशात् इति बोधः॥
पूर्वत्राप वेलसिद्धि॥ अयं भावः। लोहृत्मत इतिसिद्धि तेपदान्ते घत्वस्य अरखापवादलोपतः साक्षप

तो॰ औपदेशिकत्वसत्वेऽपि भुभुवदृष्टिषु युगपत्प्रसक्त्यानंतरंगजस्त्वमपवाद्य चरितार्थत्वात् अघूत्वात्सू
वें इकोऽसिद्धो नास्मिंश्चि न्यायेन धातूपसर्गयोः कार्यमेव पूर्वो सन्ननिमित्तत्वेनांतरंगत्वाज्जस्त्वं।
अनुनासिकत्वं अपरनिमित्तत्वेनांतरंगत्वात्। सिद्धांते तु जस्त्वासिद्धत्वात् पत्वे जस्त्वानुनासि
कयोरसिद्धत्वात् अप्रवृत्तावनुनासिकस्यासिद्धत्वाज्जस्त्वे अनुनासिक इति प्रक्रिया। पादेरसिद्धत्वा
द्वत्वस्य त्वप्रासिद्धेर्वेति। पत्वे कृते इति। उपरि सा। वेति। जस्त्वस्य परनिमित्तत्वेनांतरंगत्वेऽपि अ
नुनासिकस्य परत्वेऽपि वत्वस्य कृतस्यानुनतिवानेऽसत्वेऽभत्वात् परप्राप्तियोगे चरितार्थेन वेदे
नुनासिकाभावपक्षे चतेनापवादत्वाभावेऽपि प्रतिपदोक्तत्वादनुनासिकतो परनिमित्तत्वेनांते

22

रंगत्वाश्यो भाभ्यां पूर्वत्वस्य प्रवृत्तिरिति भावः ॥ प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादित्यन्ये ॥ उक्तार्थे प्रमाणाभाव
स्तुल्यबलत्वं ज्ञानानः संभूते । न चेति । फलस्वारितार्थ्यं तुल्यमेव ॥ पक्षानुरूपेति न्यायेन समाधत्ते अपि
प्रति । अन्यथेति । कार्यकाले त्रिपाद्यां विप्रतिषेधसूत्रोपस्थितौ विप्रतिषेधरूपनिमित्तनाशात् पूर्व
त्रेसनेन विप्रतिषेधसूत्रस्य बाधकतासिद्धत्वनिरूपक पूर्वस्यासिद्धिसंपादनद्वारा विप्रतिषे
धसूत्रस्य तत्प्रतिबंधकत्वमिति सत्रविनिगमनाविरहापत्तिरित्यर्थः ॥ एतेनाधिकारत्वे यथोद्देश

विधित्वे

त्वे सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्या विप्रतिषेधाभावानुवादेन वार्त्तिकसामंजस्येन देसंगतमिति परास्तं ॥
अत एव । तस्याः यथोद्देशत्वादेव । तमेवेति । वक्ष्यमाणस्वाभावानापत्तौ सुभ्यस्याः पादत्वे तु अस्य चित्तया

पिनेयं स्यादिति भावः॥ द्वित्वमिति॥ अन्यथा पक्षद्वयसाधारणत्वेन तदनापत्तिरेवापादिता स्यात्॥ प
नानुपपत्तिरिति॥ एवं चाधिकरणत्वेन पाकाममपी साक्षिपूलितमिति भावः॥ स्वदेशे वा व्याप्यार्थबोधे पूला
भावेपि पदार्थोपस्थितौ प्रतिबंधकाभावेन तत्सत्वादत॥ तपादेति॥ आदिभिरिति॥ आदिपदवद्वन्ध
नोपपस्तुनमुद्गदेशोऽदसस्यनतोऽपेतिनियमरूपस्य निषेधस्य सत्वाग्निर्वाहिता॥ परत्वादिति॥ या
हुंतरयोस्तोभयोरप्यनित्यत्वात्॥ अंतर्गततैयावन्निमित्तत्वेनापरनिमित्तत्वेनोभयोरप्यंत
रंगत्वात्॥ अंतर इति॥ अदस इति सत्वेनोभयोरपि प्रतिपदोक्तत्वात् परत्वेनैव व्यवस्थेति भावः॥
वनुसाध्यासिद्धत्वेपि अभिसत्वेन तन्यायाप्रवर्तन्ति स्वरूपं वाच्या॥ अन्यथापि पट्टीरिस्यत्र पूर्व

२४

48

प्रवृत्तिरूपत्वेन षत्वेनास्य असिद्धत्वेपि उक्तन्यायेन सकारश्रुतेरभावान्न तत्वं न स्यादिति वाच्यं सिद्ध
त्वेपि तस्य रसान्न दोष इत्यत आह ॥ साक्षेति ॥ तदीयं रोति ॥ स्यानिनिवृत्तौ सत्यर्थः ॥ एवं च स
कारनिवृत्तौ श्रुतेरभावेन तस्य सत्वान्न स्यादेवेति न दोषः ॥ ननु प्रत्ययनंतरमसिद्धत्वात्
निवृत्ति श्रुतेः सत्वे न न स्यादिति भावः ॥ पूर्वत्रेति ॥ अनन्यासे निषेधानां बलीयस्त्वेन नप्र
वृत्तिन्यायेन त्रान्तरंगस्य पूर्वमप्रवृत्तिरेवेति बोध्यं ॥ नन्वेवं तद्वारणलाघवमेवेति त
त्रैवापत्तिरेवात आह ॥ गंभाभिरिति ॥ दीर्घेति ॥ तेन निरस्तं क्रमिसादृशं वनुस्वारादेवकृतेत्ये
वलादेर्निषेध इत्यस्य संग्रहः ॥ वाक्यमेवेति ॥ अन्तस्तु पदैकवाक्यता ॥ नावतापि न पुनर

निसूत्रे अधिकृताद् सिद्ध पदसंबंधे मुअसिद्धेने सन्वयानुमुभावनिष्ठासिद्धत्वस्यैवानैननिषे
धः न मुभावस्येति चेन्न । पदे कृत्वा कृपतापक्षे अ दृसेसोमि सन्नो पस्थितौ असिद्धपदस्य मुभावेनान्व
ये असिद्धत्वविशिष्ट मुभावस्य विधानात् तत्रानेनासिद्धत्वनिवर्तनौ संनियोगशिष्ट मुभावस्या
पि निवृत्त्यापत्तेः ॥ वाक्ये कृत्वा कृपतायां तु असिद्धत्वं शास्त्रस्यैवेति न मुत्वस्य तत्संनियोगशि
ष्टत्वं । न चैवं नाभावे कृते ऽप्यसिद्धत्वनिवृत्त्या मुत्वस्यापि निवृत्तौ कृते नाभावे असि
द्धत्वनिवृत्ति वा । धर्कस्य विष्फलत्वापत्त्या संनियोगेति न्यायबाध इति वाच्यं । गौरवात् । कार्या
सिद्धत्वापत्तेश्चेत्याहुः । कार्यस्य शास्त्र जज्ञानवेलायामसिद्धत्वमिति पक्षे नमु । अल्लोपः   न१

ह्रस्वलोपएकदेशेति॥

श्रुतं धुरी स्यांर्दिं अक्षरस्वारस्येपि भाष्यगृहीतत्वाच्चाश्रितस इति बोध्यम्॥ बाह्यप्रयत्ना
इतीति॥ येषां बाह्यत्वं विवारत्वादिकं चोदयति॥ कूकलेति॥ अथ स्वादिभिस्सनेनास्य बाह्य
त्वं सूचितं॥ अघोषस्य च नन्वो अल्पार्थत्वात् हाल्पघोषेति॥ अर्थानां वक्तुमिच्छाया अस
म्भवादाह॥ तद्धेतेति॥ नन्वेवं ह्रस्वत्वादिजनकत्वः स्पर्शादिजनकत्वः अन्या घातकृत
कृइति एकैकस्य वर्णस्य प्रयत्नत्रयं प्रयत्नद्वयं वा जनकमिति स्यात्॥ तच्च संहितासूत्र
भाष्यविरुद्धं॥ तत्र हि ह्रस्वोत्वादितवर्णनाशावधि प्रयत्नस्थितिः ततस्तं प्रयत्नमुपसंहृ
त्य द्वितीयप्रयत्नोत्पत्तिरिति प्रथमवर्णनाशकाले द्वितीयवर्णोत्पादकप्रयत्नोत्पत्तिकालेचव

कंठि रामसत्वात् जनितवर्णे विरामसंज्ञा प्राप्नोतीत्यारंभ पठितम्॥ तस्य चायं भावः। नाभिरूपेरूढ
त्रा वद्धेरेनानेकप्रयत्नोत्पत्ति युगपत् कथितेति। एवं चपेक्रूसै वप्रयत्नस्य प्राणघात हस्वत्वादि
स्पर्शादि जनकत्वमिति स्पष्टमेवापातमिति तदेतत्सर्वं लंमनसि निधायाशंकते। यथेति। अ
योगवाहनिरासायाह। शषसेति। अतएव विसर्गादेः पृथक्ग्रहणं। अतएवानुस्वारस्य श्वासाद
योन। अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्नि। उद्घोतेनु श्वासोनुप्रदीयते येरित्यर्थः इत्युक्तं। रूढौ मानेनतुल्यपास्यादि स
त्रस्थभाष्यमेव। पञ्चमीति। खवर्णादिष्वघोषाद्यन्यतमेति पाठः। एवं हस्वादिष्वपि बोध्यं। हस्वादिषु।
घोषाघोषान्यतरेति पाठे खयादिष्वसत्राद्दिना हस्वादिष्वपीरितः॥ स्थानानुरोधेन तथाह। दुःप्रयोगे

पियया संभवं योगेन यथासंख्येन प्रवर्गीष्वेव यमानां स्थितिरिति सर्थं अत्र मवारणाय यथप्ये यो स्यि सैस्ससमुप
पत्तयेत्याह ॥ विधेति ॥ नन्वेवमपि प्रयोगे युगपत्प्रवृत्तुर्णां सिद्धस्वभावेन लक्ष्यविरोध एवात आह ॥ मिथ
ति ॥ अन्यतमादिति ॥ एतेन परस्याद्व योगेन्यतुर्भ्यइतिपंचम्युपचितेसपास्तं ॥ निर्दिष्टा संगतिरिति ॥ य
यपियावत्स्थानसाम्यमिव यावत्प्रयत्नसाम्यविवक्षामंतरेणापि निर्दिष्टासंगतिस्तथापियाव
त्प्रयत्नसाम्यस्यानंगीकारे रवकारस्योष्टपत्वादिदानीं विरतत्वापत्तौ अनेकसावर्ण्यस्पष्टुवीरतया
तदर्थमिदानीं याबदाभ्यंतरसाम्यविवक्षणस्यागतेपातात् ॥ ल[illegible]वर्णयोः ॥ एतदर्थमेव ॥ एतद्बोधा
धार्थमेव ॥ अत्रायत्नमिति ॥ उतदभावादिना पदार्थोपस्थितस्वभावेन बोधाजनकत्वेनानुरणीय

त्वमित्यर्थः ॥ न चानुपदेशमात्रेण सत्वसंज्ञाया माभूदादीनामपि स्यात्तस्येति वाच्यम्। अक्षरसमाम्नाये आगतेति
दैसा सत्वेनात्वादिजातेरप्यादिपुसत्वात् ऌकारे ऌत्वजातेरभावादिति वदंति। संध्यंते स्यादविति ॥ आदिना
कुक्कुटादिपरिग्रहः। दिधुक्षंडनेनेति ॥ पाचकादिरयं ॥ सत्कुक्कुटादौ संयोगगुरुसंज्ञाप्रवृत्तादिरूपः ॥ ...तस्य
चिद्धुक्षंडना अयत्वे मस्जलक्ष्याभिप्राय। हलो नंतरा इति सूत्रोपन्यासस्तु आदिपदग्राह्यकुक्कुटादि
नुरोधेनेति बोध्यं ॥ एतेन परसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारं हलमादाय संयोगसंज्ञादिः स्यादेवेति
दूरमसंगतमिति सपास्तमिति पिवदंति ॥ स्वस्तु न स्तु अनुपदिष्टत्वादिति सस्पाशिष्टैरिति शेषः ॥ ननु मते
स्वरेणेति ॥ तथा सति अयोगवाहानामट्सु णत्वमिति अरिति कवेत्यादेः ऋतुं मत्वा प्रयुक्तस्य ब्रह्मणापि

२७

54

दुर्ज्ञेयत्वात्॥ इति समवायार्थ उपदेशालङ्कारोपदेशो यदृच्छया दुःसाध्यं चोपलक्षणतां विना ज्ञस्येन नो
पपद्यते॥ किंवा कारादि सत्त्वस्य जातिनिर्देशो नोपपादने मात्रिकव्यंजनादेः सत्त्वमुपपादयितुमशक्यमि
ति चिंत्यमेवेत्यभिप्रायः॥ तदपरे सेनेमं ते॥ चतुर्दशसत्त्वी निर्दिष्ट आसां तस्यासत्त्वे निवर्तकत्वेमा
त्रिकार्धमात्रिकव्यंजनसाधारणयत्वादि आतेस्तत्र निर्दिष्टत्वेनानुपदेशात् मात्रिकव्यंजना सत्त्वप्रति
पादकत्वे अतः सूत्रस्य भाष्यविरोधात्॥ तस्माच्छिष्टोपदेश एवासत्त्वशंकानिवर्तक इत्येव भाष्यकृत॥
किंचानुवादेपि संदेहनिवर्तकत्वमिति प्रागुक्तत्वेन तस्य चालङ्कारेष्वतुशः प्रदर्शनेन तच्चिंत्यत्वमेव पोढा
मायाति॥ अन्ये तु वस्तुत एवमानुपूर्वीका श्रुतिरेवेयमिति नानर्थक्यशंकेति समर्थयाञ्चक्रुः॥ तत्र

तस्माल्लृकारस्यैव ग्रह
णं यत्तत्र अच्यरग्रहणमा
दिस्तेतदर्थं लृकारग्रहणम्॥

ह्रूतं ध्रिमिति तु संग्राह्यितमेव ॥ अत एव तदुपदेशप्रयोजनगणनावसरे एतन्नोक्तं भाष्यवैयाकरणयोः ॥ नाज्झ
लौ ॥ मते इति ॥ तालव्या ये कार चवर्ग विकारे रेफकारौ मकारः शकारः शेष ओष्ठ्योप पा व इति वद्रूप प्राप्ति
व्याख्यमते हस्सर्व ः ॥ साद्वितीयमिति ॥ आभ्यंतरवस्वनाभ्यामेकार शकार औकार पध्मानीयादिसंग्रहः ॥ सूत्र
मते विवृततत्वात्पानां संज्ञानुपयुक्तस्य तत्त्वान्ययोर्विवृततरे तेषां द्विनाभेदे पित्स्यात्सिवोध्या ॥ अ
त्र मते यज्ञुषये कृषामिसादिनिर्देशाद् औजिस्यां भ्यां द्विधामिवकारेकारयोः स्थानसाम्येपि संज्ञान ॥
स्वरानुस्वारोष्मणामस्पृष्टमिति तत्रैव प्राप्तिः व्याख्येयपदे नैकपस्पोतस्तेन च संज्ञा प्राप्ति बोध्या ॥ अत्र
वदंति ॥ एवमपि नाकृषालाविति तु न सूत्रितं हलं परपरस्परं संज्ञानिषेधापत्तेः यथाश्रुत न्यासेनु पू

र्वे सवर्णकरणान्नेति ॥ ह्रिया चेसे वसि से इति एतद्वतरणस्यपाठ वृग्रंथे अतीति वचनमित्यस्य अनुवर्तयोग
त्ति भागेन विधानमित्यर्थ इति नयांपक्ष वलं वलेसः ॥ आरसर्थमिति ॥ असवर्ति चेद्स्ये वेति नियमहूरे ति गा
व ॥ तपरवूरूपेनदीर्घवत् हृक् रेपि व्याव्हसात्न त्रानेनन सिध्दिः ॥ सावर्ण्यनस्यादिति ॥ परवल्लिंगमिति नपुंसकत्वा
पत्तिश्च वो ध्या ॥ अत एव अभ्नेति ॥ प्रश्लेषादेवेत्यर्थः ॥ एवं पदेत्वदोष संभवेन पदद्वय पर्यंत धावनं व्यर्थमिति स
च यन्हुमाह ॥ उपलक्षणमिति ॥ जा वक्ष्य स्यायां न संज्ञा शाद् स्य शाद्परत्वाद नन्वयो तआह ॥ वो ध्येति ॥ इदं ॥ शाक्का ॥
दि संज्ञा ह्रस्य ह्रूराधी स्यादि पर स्यो पस्थानं जातिपक्षे तु जाते र्भेदावृत्तं वेनेति भावः ॥ अणुदित् ॥ ज्ञापकमी
ति ॥ गतिका रवेत्तिवत् बोधपतीत्यर्थः ॥ अतो न सार्थकप्रश्नावसरः ॥ ननुवार्तिकस्योपदेशानेरुगिवद् ज्ञाने

55

३ नन्वेवं इदमइउण्सूत्रस्थे अणुदित्सवर्णग्रहणं प्राप्य अप्रसक्त्यस्य इत्संज्ञाकरणपरभाष्यविरोधः तुल्यास्यसूत्रस्थस्य रे स्वर
३ ऽकृते पश्चेतियेन्न॥ अप्रसक्तस्य इत्संज्ञेनेत्यस्य तत्सूत्रप्रभाष्यमानेऽन्तिपरिभाषये सम्बन्धः॥ ३

न प्रसक्तिरत आह॥ भाष्येति॥ ननु भाष्यमपि योगरूपा परिभाषार्थं बोधयतीत्यस्वरसेन मतमाह॥ ज्यादेति॥
एवं च शब्दार्थसंबंधनिश्चयस्य अस्य अनुभवसिद्धत्वेन तदनुरोधात्तस्य तदर्थकत्वम् अप्रामाणिकमिति भा
वर्णेनेनेति॥ आवश्यकपरिभाषायां परवदिसादिसिद्धौ ज्ञापने फलाभावेनेत्यर्थः॥ सुलभत्वा
दित्ति॥ अत्र पक्षे कुकू दुकू नुकू तुकू घुट् इत्यादौ न दोषः उकारमात्रे इति इति व्याख्यानात्॥ परेऽस्य चांके
स्यादिविवस्वरूपपरत्वे वा॥ सवर्णेनेदमिति॥ सवर्णग्राहकत्वधर्मपरः॥ चादिसेति॥ इत्यादाविव नव्य
मते अनुवादेऽपि इत्संज्ञाल्लोपप्रवृत्तौ प्रतिबंधकाभावेनोकारविनिर्मुक्तस्यैव चादेरूपस्थितिस्तान्नाय
सिद्धमिदमिसत्ये॥ उकाररूपावयवसवर्णानां चुराद्धो न ग्रहणम्॥ न बिभेतीति निषेधेन सोऽकारस्येत्ता

नाप्स्या गुणइत्यादिनिर्देशासंगतिः ॥ ननुयथाश्रुतएवार्थः स्वरूपसमुच्चायकआस्तां किंभिन्नत्वस्यत्वेना
तआत्स्वेति दैर्घ्यसाधिरिसारैदीर्घार्थमारोपस्यावश्यकत्वादितिभावः ॥ ल्लकारग्रहणेति ॥ यो
ऽयं सूत्रेऽकारप्रश्लेषेनाकारग्रहणेतेतिभाष्यग्रंथेनसूत्रेष्वेवगृहीतसर्वेयत्नौमवर्णानिवेदितिग्रंथेनचतयोः
सावर्ण्यस्यसूत्रमतेपिसत्वात् वार्तिकमतेपिपूर्वेणाणूग्रहणपक्षेतकारांशचारुतिनिर्देशात्
पसवर्णग्रहणाभावायअप्रत्ययइत्यंशावन्यियमार्थमावश्यकत्वेनसत्वाद्णग्रहणस्यतन्मतेप्य
प्रयोगे बोध्यः ॥ ल्लवर्णस्यचवृद्धिरितितुप्रसारव्याख्यानप्रकारइतिप्रकृतेनावसरसास्येतिसर्वमवदा
तं ॥ अन्येतुनपरकरणस्यापूर्वेणाणूग्रहणंबोधयितागृहणकृशास्त्रप्रयत्नसाअप्राप्नुयानाः

ग्रहणं प्राप्यप्यतपरसूत्रपरस्यातद्बुधत्वकल्पनया चारितार्थ्यं कल्पनापेक्षया ऋल्वर्णयोः साव
र्ण्यबोधनद्वारा तत्परस्यातद्ग्रहणसापेक्षकल्पना कल्पनाया एव लघुत्वादिति भावः ॥ अ एव न
पुनः मिथो नं । न तु चिंत्यं अपास्तं तन्ने सारीस [illegible] ॥ समानजातिवर्णस्ये वर्ण्य ॥ समानो वर्णः जातिरि
त्यर्थः स्वार्थेष्यञ् । वर्णा भ्रमो चारवानि सादादौ वर्णपदेन जातेर्व्यवहारादिति भावः ॥ हे ऋकारे दीर्घस्तु
अ [illegible] इति न्यासेन सुवचः ॥ अत्रैव पक्षे शाबलप्रतिबंध [illegible] स्तु न पूर्तां [illegible] स्य प्रश्नो ॥ इदं च
[illegible] घेन गौरवमनुसंधाय [illegible] वर्णस्य [illegible] इति [illegible] मतं संधेयं ॥ [illegible]
[illegible] इति ॥ अक्षरादयः वचीत्यर्थः ॥ [illegible] त्वेन साहूर्प्यात् अन्तः [illegible] भिन्नजातीयस्यापि स

३०

वर्ण्यनदोषः॥ योगविभागेगतिरिति॥ भाव्यमानेति परिभाषाबोधनद्वारेति भावः॥ अस्यावश्यकत्वं ध्वनयि
तुं व्यक्तिपक्षे स्वजातिपक्षेपि फलांतरं वक्तुं उक्तमपि दार्ढ्याय सफलमाह॥ एवं गुणा इति॥ ननु सवर्णसंज्ञा जातिप
क्षे जातीनां चतुर्दशत्वात् व्यक्तिपक्षे शास्त्रार्थमाह। यथासंख्यमिति सिध्यतीति तदभावे कथमत आह। एवं च
पैति॥ नन्वेवमपि नस्वाभ्यामित्यादौ दोषः। ङितिपाठे किं घेयवचनत्वयोर्ग्रहणे एङोश्च विधानेऽनिष्टं स्यादि
मेवात आह। नन्वेति॥ नन्वेवमानुपूर्व्या श्रुतिवान्यार्थमिति न तद्ध्यर्थमत आह॥ अवैतरिति॥ ननु स
मुदायमध्येनिर्दिष्टस्याप्रवेशात्कथं तेन तत्र तस्य ग्रहणमत आह। अयं भाव इति॥ अचूपदं विहाय यणित्सु
त्रिसाधारण्याय आह। गुणा इति॥ अन्ये जातेः पदार्थत्वेपि गुणानां भेदकृत्वे सूत्रमावश्यकमिति सवर्णतारयामासुः॥

नपरत्वतक्कालस्य।। ननु ओदि· सत्वत परत्वं पूर्वत्रस्यार्थमत आह।। आद्यप्रमाणेष्विति।। अनवक्लृप्तालभ्यिति।। नदानद
ननु दत्तौ अनण्यनुपयोगेपि अणंश्योगेन समक्कालस्यापि ग्रहणप्रासावगपि निरवकाशत्वेनानेनाणुदिति बा
धेनास्यप्रगतिप्रसक्तविधित्वमेवेति भावः।। ननु तद्गुणसंविज्ञानेन अभ्दिसस्य संज्ञात्वमत आह। एवंतलोवि
भगिरेवं चतत्समकालाप्रसिध्यासत्वं मूर्छस्यादत आह।। अनेति।। एवं च षष्ठ्यर्थबहुव्रीहेतत्संभवेपि अत्रप
चम्पर्थेस इति न दोष इति भावः।। सज्जासेनेति।। इदमुपलक्षणं पंचम्यर्थबहुव्रीहेर्विग्रहप्रदर्शनपरभाष्य
स्य।। एतेन पंचमीसमासे एडा।। दुन्दिदाङ्कस्यावधिमत्त्वेनांगीकारादिदं असदिदिपास्तं।। गमकत्वेत्रसा
गेपि अत्रसांगोमानाभावात्।। नचैवं दन्तिमत्वेपितत्कारापेक्षत्वात्सारिभाषिकसमर्थत्वं तस्यनेति वाच्यं मू।।

ननु स्वसमकालभिन्नजातीयस्य भिन्नकालीनां ग्रहणार्थं विध्यर्थं तेव्यर्थं न स्यादत आह ॥ सवर्णेति ॥ यद्यपि सवर्णग्रहणा
नुवृत्तिर्व्यक्तिपक्षे पर्यासितया पि नियमार्थतापक्षः स्यात्तथापि तनैव संभवतीत्यभिप्रायेणेह तदनुवृत्तिरुक्तेति बोध्यं ॥ अ

[illegible]

[illegible] भाष्ये अणग्रहणानुवृत्तेर्नेनाभ्यासमकालसाधि [illegible] तदनुवृत्तेर्नैनविधित्वमिति बोध्यं

तत्र विभक्तीनस्य प्रवृत्तिप्रसङ्गसान्यतस्य वृन्निमतो वा ग्रहीष्यमाणत्वात् ॥ नन्वेवमप्यवयवात् संनिपातपरिभाषया
न सुप्समुदायानुवृत्तिरित्यत्र न सुलभ इति चेत्सत्यं ॥ तुनियमार्थेति ॥ न परः सवर्णस्य चेत्सर्वस्य जात्याश्रयतया ग्रा
हकत्वमिति स्वसमकालस्यैव वृत्तीत्यर्थः ॥ एवं च परस्य व्यक्तिमादाय जातिनिर्देशात्सवर्णे न काले व्यक्तिषु तज्जात्यग्रहर
णं फलितं ॥ एवं चेति ॥ अयं भावः ॥ व्यक्तिपक्षे पक्षद्वयेपि परत्वानवकाशत्वाभ्यां अणुदित्सूत्रबाधेन विधित्वे
ऽपि सूत्रं सार्थकमेवेति लाघवात्तत्र तदेवाश्रितं ॥ अथ तु पक्षे विधित्वे बाध्यसामान्यस्याभावेन निर्देशेनासमकालस्य
ह्रस्वस्य दुर्वारतया व्यर्थमेव स्यादिति नियमार्थत्वं पक्षद्वयेपीति ॥ अथेनु जातिपक्षाश्रयणेपि गुणानां भेदकत्वेन
नियामकत्वं दुर्घटमित्यत आह ॥ एवं चेति ॥ ननु जातिपक्षाश्रयणसामर्थ्यादेव गुणान्तरस्य तस्यापि ग्रहणं भविष्य

ननु गुणाभेदकत्वे अणुदित्सूत्रस्य वा धार्थं तदिति
नियमार्थत्वं दुर्घटमित्यत आह ॥ अयं भाव इति।

भाष्ये तु अण्ग्रहणानुवर्तने न नियामकत्वं अननुवर्तने न सिद्धिरित्युक्तं ।
इति तन्मते [illegible] पक्षे नियमार्थं प्रतीयते [illegible] ॥ ४ ।

ति ॥ अयमस्त्वत्वादिगुणानामपि भेदस्य [illegible] सक्षाश्रयणं व्यर्थं स्यादिति [illegible] गुणाभेदवत्त्वे नियमार्थमंगीक्रियते अ
त आह ॥ सिद्धांतेति ॥ तथा च तस्यैव सिद्धांतभूतत्वेन तेनैवोपपत्तौ जातिपक्षाश्रयणसामर्थ्यात्पर्वणां नित्यत्वमि
ति सूचितं ॥ पक्षेपीत्यपिः समुच्चये ॥ तेन जातिपक्षसंग्रहः ॥ एवं च गुणाभेदवत्त्वपक्षसहिते जातिपक्षे निया
मकं सूत्रमिति तात्पर्यमाहुः ॥ अत्र व्याख्याने अक्षरस्वारस्यभंगो बोध्यः ॥ न प्रवर्तत इति ॥ प्रवृत्तौ तु रमेत्याद्य
त्रैव स्यात्तत्परत्वेऽध्यस्तत्वात्तस्य सुतरां तादृशे [illegible] स्यादिति भावः ॥ उच्चारणार्थ इति ॥ [illegible] उच्चारणार्थ इ
त्यर्थः ॥ तदभावे तु संदिग्धत्वसानस्यादिति ॥ एवं च संदेहाद्येति यावत् ॥ [illegible] भावात् [illegible] सुरवसुरेति ॥ र
[illegible] ॥ [illegible] मनयोरिति भाष्यस्यान्यथोपपत्तेः पस्पशास्य भाष्यानुरोधेनाह ॥ पस्पशेति ॥ अतएव कुल
[illegible] आदेच् इति पदद्वयमिति पक्षे समाहारेण नपुंसकत्वे [illegible] इति [illegible] सत्वे प्रत्येकं [illegible] इति सू
[illegible] राजन् [illegible] अन्यथा राजा [illegible] इति सिद्धे [illegible] तेन परं तु अनयोः पदयोरित्यभिप्राये
ण [illegible] मनयोः साधुत्वमिति भाष्यस्यान्यथानुपपत्तेरपदोषः [illegible] ॥ पस्पशेति ॥ तत्र [illegible] इति पद
त्रयस्य [illegible] भावः ॥ अत्र पक्षे [illegible] गुणसत्वे भवति इति वक्तव्यं । [illegible] समुदाये माभूदित्यभि
प्रायः [illegible] विरोधः । पदत्रये [illegible] समुदाय [illegible] ॥ आ [illegible] समुदायस्य
प्राप्तेः ॥ [illegible] समुदाये [illegible] स्यादिति भावः [illegible] ॥

अयमेति । अनयोरित्यस्य [illegible] । ननु पदत्रय
पक्षे [illegible] वचनानु
पपत्तिः । [illegible]
पक्षेव प्रतीतेः ॥ ननु

[illegible] सूत्र
३२

64

नपुंसकत्वमिति॥ ननु अपत्यइत्यस्य परिभाषात्वे तदेकमंगसूत्रार्थमाचार्यस्ये
ति भाष्येण सह विरोधः। एकमेवाद्वितीयमित्यर्थः। एवंच अत्र
अग्राख्ये संज्ञाविधिषु सर्वत्र संज्ञिनां पूर्वमुच्चारणं संज्ञानां तु त
तः परमित्येव प्रतीयते। अस्य संज्ञात्वे तु अत्र अपि एवं दर्शनेन एक
मित्युक्ते रसंगस्य पश्चिदिति चेन्न। एकमित्यस्य प्रथममित्यर्थः।
एवं च प्रथमं तथा करणे नेष्टमिति तात्पर्यं। परंतु अत्र पक्षे मध्यस्थं
सर्वत्रैव हि व्याकरणे पक्षे अभिमतास्तीति ह्रींयाद्यक्षरस्वरस्य भंगो
बोध्यः। वस्तुतः इति पक्षेतु
न विरोधः स्पष्टत्वेन
वेष्टितः। एवं च अपत्य इत्यस्य
संज्ञात्वे परिभाषात्वे चापि तु
नो विरोध इति प्रतीयते। परं
तु एवं दीक्षितसूत्रे विसुबंधस्या
दृतो भाष्यतात्पर्यं संगच्छ
तमेव॥

वत्समासांतोत्र भाष्येनापादितः॥ पिनाक्तिन इत्यादितिति॥ आग्निनागिरण्यपूर्ववृीहिपुंसिसाद्धि॥ अपत्यसंज्ञा
याभिसाहि भाष्यवार्तिकविरोधादपत्यमेकमिति परिभाषेति वैयाकरणा नैयुक्त इति सूत्रयमन्नाह। अपत्येति॥ आग्निनासं
रूपेण परः येन विधिरित्यादिः॥ अत एव। सौतोमग्निसत्वव्यवहारे स्व। अन्यथा असंज्ञिमत्वादसंगतिः स्पष्टैव॥
अत एवाध्येति॥ वा रूपमेदादेवे सर्वं॥ इत्याहेति॥ वक्ष्यमाणरीत्या यथोत्पादे रंगस्यैवोपस्थितेर्वा व्यतयास
र्वत्र सर्वोपस्थितिकथनासंगतिः स्यादिति भावः॥ यथोद्देशे इति॥ अत्र तु नसंभावना केवलं स्वरेरोपार्थीत॥
रूपि विशेषणेति॥ बहुव्रीहिरयं॥ विधेयत्वेनेति॥ स्थिरियस्यैत्यादावनुवादे तु न दोषः। तादृशलक्ष्याभावादितिभावः॥
मूलाप्रयोधातवः॥ नशिष्येतिमिति॥ इतिवृत्तिशेषः॥ एवमग्रेपि॥ ननु निष्पाद्यस्य रूपसाध्यत्वेन प्रतीयमानत्व
ने

क्रियायोगेगासुपसर्गसंज्ञयाः। प्र धानाद
नर्थकयोः क्रियायोगाभावात्प्राप्तिरेव
नास्तितयोः इतितद्धा घ नार्थकर्मप्र
वचनीयसंज्ञाविधायकंदमित्युर्थः।

३३

३ तत्रानर्थकग्रहणं नकर्तव्यं। निपातःप्राप्तिपरिहारमितिप्रकृतस्य भाष्येणेनानर्थस्यार्थस्य दूषितत्वात्। तस्मादै ३

कृ ३ णगहिंसुसन्नरिकृगदुस्य धातुत्वे स्वार्थयोनस्युरिति भाष्येनमेवप्रसुगृह्णे।

स्यक्रियात्वेनास्यार्थस्यनत्वेनस्यादृतआह। अस्माधर्मेति॥ भूसभृतयोभसदशाइतितुनोक्तं। प्रभृत्यर्थकादिशा कृयोयगेएवकृसोपेषमाणलाभानापत्तेरित्याहुः॥ पदत्वानापत्तेरिति॥ अत्रपाठकारंदंचित्यं। निपातस्यानर्थकस्य प्राप्तिपरिहारत्वंचोदितंमित्याहुः॥ वस्तुतस्तुवार्तिककारदृशे सेकृदेतिनातथोक्तं। अर्थवत्सूत्रे अथवेत्यादिना अधि परीतिंशापकेनानर्थकानामप्यर्थवत्वार्थभवतीसुप्राप्तत्वसाख्यानेनतस्यतदुक्तिलब्धत्वनात्॥ अतए वानर्थकग्रहणंनकरिष्यतेइतिसत्तिसति कुप्रेचित्रमिति न्यायेनप्रोक्तिंत्वसूत्रकुमुक्तं। नन्वथवेत्यादिभाष्या नस्यपक्षांतरत्वेननतत्प्रत्याख्यानबोधकमितिचेन्नपूर्वत्रास्त्यैवोत्तरपक्षबोधकं नात्प्रत्याख्यानस्यैवयुक्त त्वात्॥ परंतूधोतेज्ञापकस्यत्रैधित्वपमुक्तंमित्याहुः॥ गमित्यपा॥ प्रमिमणीतमिति॥ प्रसंगादनंतरइत्सस्यव्या

नत्वहिनिपातस्यानर्थकस्यच धातुनिपातयोः
सापारणार्थत्वा। अधिकृयोसार्थभावा
दिष्यते। ननुसर्वत्रानार्थाभावात्। अन्य
थै प्रयोगोव्यर्थः स्यात्। एतेनज्ञापकंशि
थित्वमितिध्वनयति। धात्वर्थानुवादरू
त्वरूपस्यापिमेगास्यग्रहीतुंशक्यत्वादितिबोध्यमित्युक्तं॥ १

66

२ ननु दुर्युपपदे परत्कुप्रसयस्तद वार्तिकेन निषेधे
प्रासे षत्वार्थं दुष्टु शब्दपाठश्च रितार्थ इसतआह स्वेति २

वर्णाभक्तीनाय प्रतीति ॥ अवयवस्य तस्य मावे ञ्ञो बोध्यः ॥ प्रकृतिवद्दिसग्ति देशो न सुपो लुग्विलुसिस्यादौ रुत्वादिस्यादत आ
ह। अति ॥ यथा संभवं लौकिकालौकिकान्यतरप्रयोगानुकरणानीत्यर्थः ॥ अन्यथा दुस्सिति ॥ स्वपयोर्दुसिच स्य कु
रिससंदिग्धन्यासेन दुस्यैवकुप्रसयोगोक्षिप्तानदुरि । सुषामादिषु दुष्टुशब्दस्याऽन्यतामिति भावः ॥ पौवताविनानु
पपन्नमिति प्रति पदिति परिभाषापिने सपि बोध्यं ॥ ननु निरः कुषः सुदुरोरपि करणे निसस्तपतावित्यादिनि
र्दिशाविनयस्य सपत्वस्य सत्वेपि दुसः ञ्ञ पत्वमत आह दुस पाठेति ॥ नवैतिविभाषा ॥ ननु तस्य सत्वेपि इतर्मा
सुशब्देकार्यस्य बाधात् अत आह नयो रेवेति ॥ प्रासेति ॥ विभाषापपदेन प्रेसादिषु ॥ अप्रासेति ॥ विभाषाणो
रिसादिषु ॥ स्वरूपमिति ॥ इदं न संज्ञापरं पूर्वनिर्दिशात् रूपग्रहणे नार्थस्यापि विपक्षे इति भाष्य विरोधापत्तेश्च ॥

ननु नियमार्थत्वे मूलोक्तरीत्या फलाभावदूषितत्वेन नो

रूपं यद्रूपस्य संज्ञेति भाष्ये तु संज्ञायाद्यः संज्ञायत इति कुत्ससा नो ध्यपरः ॥ नियमार्थमिति ॥ ॐ आर्थिकं नियमार्थमि
सर्वोक्तं स्याद्रूपस्तु न ॥ नवैनौ स्यादवगतेः ॥ ननु अयोगोश्रंगवत्सम प्रधानयोः संज्ञितं अंशो आनर्थक्यमुक्तदे
फापत्तिश्चातो विशिष्टस्यतत्वं वाच्यं ॥ तत्रविनिगमकमाह अर्थेनेति ॥ ननेवमप्यत्राह संज्ञेति व्यर्थमर्थे कार्ये
स्याबाधात् अत आह इधेति ॥ आदिदंस्येयस्य परत्वादेतदुपन्यासः ॥ परत्वेति ॥ तत्कौण्डिन्यन्यायेन तु न सर्वबा
ध्यत्वमस्य ॥ अतिरिंदेतायाइत्यनेन संज्ञिनो लोनमद्भावज्ञापनात् ॥ बाधेति ॥ संज्ञाद्रूपप्रयुक्तकार्याश्रययोर्भे
दग्रहो बाधाभावेन समावेशास्तु ना पदितः ॥ षांतस्य षट् संज्ञाकरणेन तद्भावज्ञापनात् ॥ आद्रूडोरीतिनियमा
दन्यत्र सऊ्न्पित इति तु न युक्तं ॥ संज्ञायाएवकृतात् संज्ञिनो भेदात् एव्का संज्ञेति हि सत्त्वे ॥ नत्वेकः संज्ञेति यति च ॥

अस्यपरत्वेपिप्रग्निपदोन्नत्वात्॥ स्पष्टत्वात्तआह॥ संबुद्धीति॥ कर्मसंज्ञादेरिति॥ आसांपरत्वेपिअंतरंगत्वान्नित्यमेवस्यादिति भा
वः॥ तासांचारितार्थ्यंतुकर्मणोरोमयेस्यादा वृत्तीये॥ प्रसारणिसिद्धार्थानुवादत्वेनयथा कथंचित्सूत्रसा
र्थक्येपिनिषेधस्तुव्यर्थएवेत्याह॥ लक्ष्येति॥ ननुलक्ष्यानुसारादिनासिद्धप्रसारण्यानेनपुनःमतआह॥ अत
एवेति॥ लक्ष्यानुसारस्यतत्रावाप्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः॥ अतएवभगवतेति॥ तत्सिद्धस्यासार्वत्रिकत्वादेवेत्य
र्थः॥ सिद्धे॥ विद्यमाने वचने॥ अन्यादृशमेवेति॥ अन्यथाप्रसारण्यानपक्षेपितदोषसत्वात्संगतिःस्पष्टैवेतिदि
क्॥ येनविधिस्तदंतस्य॥ अस्माकंनकेवलंसुविधाभक्तावेवेदंकिंत्वन्यत्रापीत्याह॥ किंचहुनेति॥ अन्यत्रा
पैति॥ अत्रमानंकर्तृकर्मणोःकृती॥ अयंस्वामीत्याद्यर्थनिर्देशः॥ इतरत्रलक्षणयासाधुत्वेतुनहेय्य

वस्तुतकापिसूत्रिमक्ते नेति
विरोधःस्पष्टत्वेसत्याहतेति

यैस्पष्टमेव ॥ द्वितीयेमानमाह ॥ प्रसेत्स्ययेत्यादिना ॥ उक्तहेतोरेवाह ॥ यतीमांतेनेति ॥ गौणलक्षणयेति भावः ॥ मं
मनुनन्त ह्रिरोधः विशिष्टार्थानुशासनस्वभावात् ॥ बोधस्य तत्प्रकारस्यैवांगीकाराच्च ॥ नन्वयं विरोधः पीस
त आह ॥ तदुक्तमिति ॥ तथा च भाष्यप्रामाण्यात्तयेति भावः ॥ धातोः सूत्रार्थमिति ॥ अवध्यवधिमद्भावः षष्ठ्यर्थः ॥
अत एव यस्मात् परतः इति तृतीयवृत्तिर्नोपलक्षिता ॥ संबंधसामान्यषष्ठ्यैव तल्लाभात् उपलक्षणमिति ॥
अत एव स्योन इत्यस्यासिद्धिमाशंक्यपतंजलिः संगच्छते ॥ अन्यथा यणि ऊनशब्दाश्रयणस्यावारणान्न संगतिः
स्पष्टैव ॥ वार्तिकेपि येनेत्यस्य संबंधात्तस्यापि विशेषणे एवमुक्तिः जरायाजरसित्यादावपि अंगावृ
द्धिरूपजराशब्दादिभिर्जरसादेशाविधानान्नासंगतिः ॥ वस्तुतो जराशब्दस्यादेशोपि उद्देश्यतायाः शब्दस

३५

70

यौद्धयांगेएवसत्त्वात् । नन्वेवमपिस्थेयणिसादेशाद्रूपं विशेष्यमादाय स्यादेवेति भाष्यासंगतिरत आ
ह ॥ नवेति ॥ ननु यस्मिन् परतो विधिस्तस्याकरणत्वेवांतोयीत्यादेः तदाश्रित्य विधिर्न स्यादत उभयसाधारण
बीजमाह । तस्यानरंगेति ॥ पाठ्यमिति ॥ अन्यथालोकन्यायसिद्धस्यास्य परिभाषात्वभावस्य वचनेन बा
धः स्यादिति भाव इत्याहुः ॥ वस्तुतस्त्विदं चिंत्यं । तदंतेकार्यबोधनेन सार्थरूपेन बाधकत्वायोगात् ॥ व्य
पदेशिवदिति परिभाषावतरणस्थस्वांग्येयर्थविरोधान्ना ॥ एतयोग्यांगस्य दृष्टफलाभावेन प्रसक्तं तत्वेपि उ
नरस्यानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च ॥ तस्य चेति पाठफलं तु म परिभाषावत्भावो अप्राप्ति परिहरेणस्यास्य विष
येण्गीसादेर्बाध्यं ॥ मत्स्यपांशे इति ॥ समासांशे तु नमानमिति भावः ॥ उच्चारणेति ॥ नत्ववर्णोस

स्या

त्विन स्वं ज्ञानान्यतरस्वरूपं॥ न तु तदभाववन्नाबुद्धिं प्रतिनद्धताबुद्धिः प्रतिबंधिके नि हरिरिसादेरुच्चारणसत्वेन न त

दभावाभावा न दसिद्धिरत आह॥ [illegible] फलांतरमपि दुर्बलं आधायाघोतान्यामव गंतव्यं॥ व्या[illegible]नेति॥

संज्ञानं न हि द्विधैवेयम र्थे तत्वक्ष्या सिद्धिमूलवृद्धि[illegible]॥ परः संनिकर्षः संहिता॥ [illegible]॥ अयं भा

वः॥ परनिरूपितमनंतरीयकत्वं [illegible] तपूर्वसंसंहिता॥ तथैव पर्वनिरूपितं परत्वं [illegible]विनिगमनाविरहात्॥ स

हिताया मितिचप्रदेशो कार्यविशेषणं तरः श्रयत्नसमेवचतद्विषये॥ तदुभयमपि निमित्तोपादानेन निरूपि

तमेव प्रसासन्नेः॥ अनुपादाने तु यत् किंचिन्निरूपितं कस्यापि प्रसासन्नत्वात्॥ तदुपादाने यथा इको यण

चि॥ इत्यत्रो यो न्यतरः आद्ये इगिनिष्ठपूर्वत्वं सा॥ [illegible] हल्निष्ठयनिरूपितं परत्वं सा॥ अनुपादाने तु

39

यथा वावसाने इति॥ तत्र सप्तमी निर्दिष्टानां बहुत्वाद्दुष्कराय इति॥ पंचमी निर्दिष्टानामवसाने वर्णानां चाल्पत्वा
दुक्तं च चिरिति॥ न्यायसिद्धेयेऽलिंगमप्याह॥ अत एवावसाने इति॥ अत एव वासुदेव वाच ककारस्य संबुद्धौ अ
इस्यत्रानुनासिकः रः इस्यत्र न विसर्गः इइस्यत्र च पत्वं न। ननु विसर्जनीयस्य स इति सूत्रभाष्यपर्यालोचनेन यापू
र्वं तानीष्यंत एव तथा च तत्र भाष्ये संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञायते साधीयो यः परः संनिकर्षः इति कृ
त्स्न साधीयः यः पूर्वपरयोरिति। तस्यायं भावः उपात्तपूर्वपरो नयनिरूपितमनोंतरीयकत्वाल्लाव्यवेतनांतरी
कं ये कालागतं पौर्वापर्यं समूलं संहितात्वविषयत्वं च तत्सरलमेव। संहितायामिति च पंचम्यंतोपादानेन तद्विशे
षणं। सप्तम्यंतोपादानेनानुपादानेन च कार्यिविशेषणं। उभयोपादानेनोभयविशेषणं। उपात्तोभयेसनेन न वि

रूपकेः भयमध्ये अन्यतरोपादानसत्वे इति विवक्षितं तेन सादेशस्य नावसाने प्रवृत्तिरिति । एवं च पूर्वत्वं संहितेति
पर्यवसितं । तथा चावसाने कार्ये असंभवात् संहितापदसंबंधेन पूर्वत्रेतेषमिष्टत्वादिति चिन्त्यं । उत्तरभाष्येन
स्यदूषितत्वात् । गौरवात् । उक्तसाधीयस्त्वस्य निर्मूलत्वात् अतस्य एकदेशपुनरुक्तत्वात् । न चैवमपि संहितायामिति
सूत्रे भाष्यवैयर्थ्यं परयोः संहिताधिकारः संहितासंज्ञा च प्रसारस्यातः उक्तेषु तेषाम् निष्टत्वे तु तत्र तत्कारणायत
दवचयकत्वेन तन्निरोधः तन्निरोधः स्पष्ट एवेति चेन्न । तावन्मात्रफलकत्वे अवसान कार्ये अलम् इति पंचम्य
नपदद्वयं कर्तव्यं तावतैवेष्टसिद्धेरित्याशयात् ॥ सा च कृतायाः संहिता संज्ञायाः इति ॥ अत्र सत्यपि नावसा
न संज्ञा साफल्यं । अवसान कार्याणां संहिताधिकारे पाठान्न दृष्टाप्ता संज्ञायाफलाभावेनाचिरादेशस्य

वानवकाशत्वस्य चकुत्वस्यत्वात् ॥ प्रतिवर्णमवसाने तेन तस्याव्यभिचारात् संज्ञावैयर्थ्यं तत्र तत्रावसानपरत्वे वैयर्थ्यम
नुद्भाव्यबाध्यबाधकभावविचारणा व्यास्यैवदेदस्मृतिस्तं ॥ इदमेवाभिप्रेत्य अथ वैसादृश्येय प्रवृत्ते ऽच ॥ न्यायेन
विषयभेदेपि बाधः स्यादिति ॥ तदनुवादद्वारा व्यवहारसत्वेपि संयमः ॥ तस्य न्यायस्य संज्ञाविषये अप्रवृत्तेस्तत्सूत्रे
वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव समाधौ सूत्रस्यैव संबद्धाचोक्तिः ॥ ननु एवं स्यैवैवसंज्ञेति तदर्थानं कथं तस्यापि प्राप्तिरिति
संज्ञिनो भेदः श्रितिश्चेत्सत्यं । संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यस्यैव वर्णवत्त्वे न संज्ञिनो रूपेण मत्रिप्रेत्य भाष्ये बाध्यबा
धकभावोक्तिरित्यर्थस्यैवं स्पष्ट एव स्पष्टत्वात् ॥ वस्तुतस्तु न तस्य प्राप्तिरिति सिद्धसेवायां संज्ञिनैव समावेश इति
बोध्यम् । ज्ञं द्वित्रभिमानानुसारेणैवोत्तरस्य गतिः ॥ तरतीति ॥ अनुवृत्तादिदमिति ॥ इदमुपलक्षणं । पूर्वोत्तरक्ष्या

२क्ष३ स्ग्रेदे प्रकरणात्प्रविसर्जनीयस्य सेत्

विसर्जनीयस्ये सन्दि।

स्वरीभस्य नननु रक्षि।

सिद्धेरपि। एतेनैसोदेशेऽस्वरीयस्य मंडूकानुवर्जिरेकदेशोऽस्वरितत्वप्रतिज्ञा च तत्वममनुस्मृत्य संहितायामित्यस्य
मंडूकगतिरिति सममेवेत्यपास्तं।। परेणैव संहितेति बहुनरगौरवस्य प्रदर्शितत्वाच्च।। केचित्तु पूर्वोक्तमस्याख्या
नेन तेषामनभिधानकल्पनाय यथाश्रुतमेव साध्विसाधु।। सुपितिङंतं परं। सुबंतस्य प्रसाहारत्वे तिङ्साहचर्यस्य
नि। संबुध्योरिति ज्ञापकस्य चोद्योतोऽस्य संभवेपि प्रतिपत्त्या प्रत्ययपाठात्प्रकृतमपकारेण सन्नतरसं
भवात्तदपहायोऽयमसाधारणमाह। यास्येति। स्वरितिंश्चित्स्यादिग्रहणादित्येके।। नचतिङ्साहचर्यादेकस्त्रोपा
नएवसुबिति वाच्यं। न्यङ्। षड्। उङ्। सत्वात्तत्रापि व्याख्यानस्येवशरणीयत्वात्। सुप्रग्रहणे तिङ्कृतत्रोपात्तए
वेत्यपि केचित्।। यदपि इत्ति।। उक्तेरित्यिपंचम्यंतस्य साधुरूपविशेषाध्याहारे तेनुतं। तोधुति।। तदादीसमान्यप

३८

दार्थजिज्ञासायां तदध्याहारस्यावश्यकत्वात् गुणानां चेति न्यायात् अभेदेति भावः ॥ एतेन तदादीति विशेष्यमादायैव न सि
द्धौ तदध्याहारो मुधेत्यपास्तं ॥ एवं सामानाधिकरण्यासंभवे न तद्विशेषणतया तत्पूर्वेक्त्वात् ॥ किंच प्रत्यय ग्र
हणे तदादीति विशेष्यमादाय न दंतविध्यंगीकारेऽपि पंचम्याद्यर्थस्य पूर्वतंस्यात्तस्य प्रत्ययविशेषणतया अन्व
यसंभवाच्च ॥ शाब्दरूपस्य तु तस्योभयरूपेणान्वयसंभवेन विशेषणविशेष्यभावे व्यभिचारेण तत्रैव तात्प
र्यग्राहकत्वमेवेति पूर्वं ॥ ननु लोके व्यभिचारासंभवसेनानआह अथापि तस्येति ॥ अनुमितस्य सामर्थ्यः ॥
शाब्दरूपविशेष्यस्य तु अध्याहारादन्वयोभवत्येव । तत्र तु अत्र स्यादेनेति हेतुं तु पादनांक्षे पपदेनानुमिति रे
वास्मिन्नेवेति भावः । इति नमोऽरीति ॥ षष्ठीतत्पुरुषोयमतो न पूर्वं दृष्टीति केचिदाहुः ॥ ननु तो घसंज्ञा सूत्रे समाना

मानाभावादिति । इत्यु पलक्षणं अंगस्येति सूत्रस्य भाष्यविरोधस्य । तद्विरोध स्तु यत्र तद्वद्धेति सूत्रे शेखरे एष्टः ॥ एतेन अध्याहारे इत्यन्वये यन्ना ननु समासार्थ अदर्शन एव स्पष्टं ॥ समासे तु पुंवद्भावेन गोस्त्रियोः इति नरेत भवितव्यमिति तत्त्वं ॥ १

...दमानाभावेपि ...धकाभावात् ननन्नयमागमे इतिरंस्वसमिसपतं ॥ १

८

वृरणे स्त्रीलिंगे ह्रस्व इत्युक्ते बहुव्रीहिरेवायं ॥ गौरी सत्र संज्ञेति न पुंवत्वं ॥ अथ न कन्या कुमारी गौरीतुल्य मिन बहूनाग
ताते वेति केशातु वयोवाच्यक्रोयं तत्र च जातिकार्यं विकल्पेन स्यात् ते जाते श्येति निषेधान्न पुंवत्वं ॥ प्रत्ययग्रह
णाच्चापं चम्या इति वार्तिकं वैय्यर्थ्यं अपंचम्या इत्यस्य द्वपन्निर्णीति प्रयोजनमुत्का संज्ञाविधौ न हि तदंतविधि
निषेधस्य फलमिसांचंति गण कंप न सामर्थ्यात् प्रदेशेषु तस्याभावे द्वपन्निर्णीति सिद्धौ नेदमसाधारण
मस्य प्रयोजनमिति चेतदाशयः ॥ तत्र श्यपरि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतस्य संज्ञा स्यात् प्रदेशेषु पुन
स्तदंतविधिः स्यादिति प्रसंगा तं गृह्येतेति समाहितं ॥ घादिभिरुत्तरपदस्य विशेषणादिति भावः ॥ एवं च
कुमारी गौरः ब्राह्मणीतरेस्यात्र कुमार्या ह्रस्वः प्रसज्येतेति तद्व्यावृत्त्यर्थं सा च रितार्थ लभिति संगच्छेमेव त

प्रयोजनमित्यत्र न्यायस्तत्समाधेः प्रकृत्वाल्लक्ष्यं रूपस्य प्रसिद्धत्वेन शंकानायत्ते ॥ एतन्निषेधेति ॥ पू
र्वोक्तं प्रयोजनं तु न सति संभवे उत्तरपदेऽस्य विशेषणत्वात् ॥ अत एव चिन्ताग्रे तेषु न दृष्टः ॥ अत एवं दधी
क्षोरे प्रत्ययग्रहणे एव निषेध आरब्धः ॥ तस्य प्रत्ययविशेषणत्वासंभवात् ॥ न चेति ॥ यद्यपि सामर्थ्यान्निभ
विष्यतीति समाधिरनुपदमुक्तोऽवव्यवस्थापित प्राप्तिरेव नेति न्याय्यसमाधिमाह ॥ पदत्वेनेति ॥ तत्र
सोद्योतस्येति भाव इत्युक्तरूपा प्रदीपाशयमतीपादकत्वात्तद्विरोधः ॥ अन्ये तु स्वरूपव्याख्यैव पराक्रियेति
न्यायेन शंकात्वेनैवानुवादः ॥ अत एवं तद्व्यवधानेनैव शंका समानार्थोद्योतस्य संगच्छत इत्याहुरिति दिक् ॥
यङ्लुक् ॥ ननु संज्ञाविधावित्यत्र संबंधसामान्यषष्ठ्या समासेन भेदेऽपि तन्निषेधः परिभाषयैव सिध्यती

त

यत्तु इदं प्रत्ययग्रहणे चापंच
म्यां इति वार्तिकमं प्रदीपाद्यु
क्तेन शिष्टरूपव्याख्यानेन च
विरुद्धमिति तन्न ॥

निष्ठासामर्थ्येन तद्धारणं विफलं। कर्मषष्ठ्यासमासविशिष्टं न तु ज्ञापनेन तु अंतग्रहणसार्थक्यं पदुर्वं च मित्साशयेन शो
कृते। न च ज्ञापितेनेपीति॥ अन्ये तु नञ्ज्ञोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिर्नास्तीति तदंतविधेः प्राप्तिरे
वन। न च द्वितीयतदंतविधेरभावएव तथा कल्पः। न या सति अणंते उत्तरपदे इत्यर्थोपपत्तौ तादृशस्याप्रसिद्धे
रिति चेन्न॥ एवं च सुतीत्याद्यर्थं यत्र प्रत्ययविशेषो निर्दिष्टस्तत्रैव न तदुत्तरपदे वाच्य तथा अत्र तदप्रसक्तेः॥ न चे
वमपि रदाभ्यामित्यादौ प्रत्ययग्रहणे चापंचम्या इति तदंतविधेः प्राप्ते आश्रितार्थ्या न सामर्थ्यमिति चे
न्न॥ रदाभ्यामित्यस्य प्राधान्यात्तत्कारविशेषणतया निषेधाप्राप्तेः॥ न च स्फायः स्फी निष्ठायामित्यत्र नि
ष्ठांते इत्यर्थवारणाय पंचम्यंतावध्याक्षेपेण प्रत्ययग्रहणं चेति तदंतविध्यभावान्नन्वत्राशितार्थ्यमिति ना

न्यं॥ अनयैवरीत्यातदंतविध्यभावेसिद्धे आक्षेपमानाभावात्॥ नचक्लिष्टाः ह्रानिष्ठयोगिसत्वह्रांतरोप्रत्यय
ग्रहणेचेन्निनिषेधात्तदभावेवन्निष्ठांतरोपितदभावात्तत्रचारितार्थ्यं॥ उक्तरीत्यैवनिष्ठांतरोतदभावेनसाहचर्या
त्क्तांतरोपितदभाववत्त्वात्॥ इत्याद्यनुसंधेयमिति॥ समाधत्ते त्यादवुक्तरीत्येत्संभवात्सयित्राषेक्तदेशोपस्थिते
रावश्यकत्वेनस्वपितत्वप्रतिज्ञानमुधेत्यपास्तं॥ अंगमितियोगविभक्तेतत्संबंधायतत्वस्यावश्यकत्वा
त्॥ एतन्निउपस्थितेरयुक्तत्वात्तक्षोदक्षमः॥ मैनन्वेवमन्यत्रतदावश्यकत्वेकार्यकालेइत्यानिस्यादोक्तयं
प्राप्तिपक्षेकृत्वमतआहाइत्याभिजिति॥ इदंचान्यथासिद्धं॥ पुपूत्लुगर्थपूर्वप्रस्त्रांसंज्ञांएकदेशाविस्तत्न्याये
नाजगतिदेशात्॥ नहिकार्यकालेउपदेशेनैकवाक्यतानतिदेशेनेस्वसमानमस्तीति॥ स्पष्टंचादौनैवरह

ननु अनंतराइस्स्याभावे समुदायेप्रसंगः
ननु केवलेपि न स्यात् अनन्तरस्य(?) इति अर्थनिर्दिष्टेऽनुहलि इति २

ननु सौत्रत्वस्यतत्र स्यात् तेन मप्राप्ति
नभेजनात् इति २ ॥४

मि॥ सोऽदिष्यते चास्माभिरप्युपरिष्टात्॥ ध्वनितं चास्य तत्त्वं संतानत्वार्थ इति प्रयोजनांतरं च रत्नाग्रेथ रत्ना॥
न्यायसिद्धमर्थं प्रमाणयति॥ हलोति॥ हलोनंतराः॥ ननु ब्राह्मणभोजनन्यायेन प्रत्येकमेव किं न स्यादत आह॥
अनंतरेति॥ अयं भावः॥ हलिति बहुवचनेनैव वर्णग्रहणे जातिग्रहणात् हले तात्र्येसनेवाअव्यवहितहल्समु
दायस्य संज्ञासिद्धौ समूहबोधकैकशेषबोधकं बहुवचनं भोजनन्यायेन प्रत्येकं संज्ञायामनर्थकं स्यात्॥ ननु

पि

वर्णग्रहणे जातिग्रहणेपि लिडियत्रासमुदायेप्राप्नोति अतः समुदायेत्व प्रसेकं यथा स्यात्तथैवले मा भूदित्ये
वमर्थं बहुवचनमिति चेन्नाह॥ अनंतरेति॥ बहुवचनेन केवलस्यासौ अनंतरग्रहणं व्यर्थं स्यात्॥ अतो अनंतर
ग्रहणेनैव केवलव्यावृत्ता वक्षिष्यमाणं बहुवचनं प्रत्येकार्थं साधकमेव॥ ननु केवलेपि तु दधि इत्यानंतर्यस्य

४२

दृष्टत्वेन रूपमनंतरा इत्यनेनन तद्वारणमत आह॥ तस्य विशेषणेतीति॥ अतिरिक्तस्येवेति॥ अनन्तत्वाज्जिज्ञास्य
वहारो सहायेभेदारोपमात्रतो भाव्य॥ नत्वेतत्सत्यपदेव्यपदेशिवदेकस्मिन्निति॥ प्रकृते तु सत्सहायत्वान्न स:॥
अन्वर्थत्वेचाभेदबाधादनंतरत्वं तु हे समुदायवर्तिविशिष्टलक्षणेति भावेनाह॥ परेति॥ ननु बाध्यासत्सहायेव्यपदे
शिवद्भाव एवांगीक्रियतेन लक्षणेति चेन्न॥ तिङ्स्वत्राप्यव्यपदेशिवद्भावेन संज्ञापत्तेः॥ मन्मतापेक्षया
अधिकमात्राणां दृष्टार्थत्वेन कल्पनेगौरवात्॥ नाक्लृपेति॥ परस्मिन्नपदघटितसमुदायोत्र वाक्यपदाद्भेन विवक्षि
तः॥ तेन पाणिरमाधवउपेक्षसे स्थूं मामित्यादौ वोपेक्षसे इत्यादेः संयोगत्वे [illegible] गुरुत्वे पृथुता
पत्तिरितिभावः॥ ननु नेनु बहुवच्येनेन समस्तस्य संज्ञाविधानान्नब्राह्मणभोजनन्यायावसर इति सं

भवेदुत्प्रेक्षायत्रितत्त्वहुत्वेस्यात्॥ प्रकृते आख्याख्यामियोमिस्सेनेन एवंक्षिन्नपितस्य संभवादत आह॥ अनं
तराइत्युक्ते अयेति॥ ज्ञातावानंतर्यबाधात्तस्यवैय्यर्थ्यमिति भावः॥ तन्नूपलक्षणत्वेन तत्स्वार्थरूपमतआह॥
विशेषणेनेति॥ अनिर्देश्येति॥ त्रीहयः संयुज्यंते अस्मिन्नुपराग्विक्तत्रवर्तिपदार्थस्यैवान्यपदार्थत्वांगीकारेपिवि
निगमकाभावइतिभावः॥ किंच समूहस्यैवप्रकृतेत्यावर्तिपदार्थत्वेनव्यपदेशाभावेननतथाव्यवहारे
पिप्रकृतेस्ससहायत्वान्नतथेतिबोध्यं॥ ननुद्वयोर्नस्यादत आह॥ अत्रयगतंबहुत्वधर्ममारो
प्यआख्यातेयस्यप्रत्याख्यानात्प्रकृतेआरोपेणतत्त्वांगीकारेपुनरपिद्वयोर्नस्यादतः होनमिति॥ अन
र्थकमितिभावः॥ राजकुलस्तुनअनंतरेसुक्षे॥ यञ्जहलौच हलश्चेति॥ उभयोरप्यलोपः प्राप्याम नुरोधात्॥

२

४२

84

स्वमतेतुबहूनांसंयोगेस्वेफलावस्यवक्ष्यमाणत्वादुभयोरेकशेषेनफलं॥किंतुहल्त्वहल्त्वनहलइत्येवतत्रंनया
पांसमूहेफलाभावात्तद्वयवेवतरंतीहयोःसमूहेपर्स्यवस्यलिंनस्त्वेकस्मिन्अनंतराइत्यादेः॥हलाविस्ये
वृसिद्धेबहुवचनंतुव्यर्थमेवमात्रालाचवार्थंवाहलावनंतराविस्फतेरेकमात्रागौरवादितिबोध्यं॥किंत
मेवफलाभावादिति॥ननुमंङ्क्तामङ्क्तुमित्यत्र अंसात्सूर्वमितिसंयोगादिलोपःफलमस्त्येव॥नत्वज्का
रेत्तलिसः॥सज्जीतिवार्तिकेनफलादौप्रत्ययेनद्विधानादितिचेन॥मस्जेरविमिदृत्याचःदश्परएवास्कनचैव
मग्नइत्यादौनलोपानापत्तिरितिवाच्यं॥नलोपविधायकेएवमस्जेश्चेत्यस्मात्दोषाभावात्॥पदानुमविधा
यकेएवयोगविभागोस्तु॥नशोऽकलि॥मस्जेःसरति॥मस्जेःसकारस्यनुमादेशइत्यर्थःभस्तोरोपधेस्यत्रैव

४२

६

सस्य निरंभ्निरिति बोध्यं॥ प्लुतस्यापीति॥ मत्वनुपपन्नः समुदितानामिति पक्षेपि दंचो दंसस्यग्रेवे सतमनन्तुस्यत
न्नः अनंतराइत्सु ग्निर्विजातीयव्यवधानेदनिष्टेरिति निर्मिंत्यं॥ तत्काराकारयोर्व्यवधानाभावात्॥ त्नितउ इं इूः
इसादाव संहितया निर्दिष्टे उ इत्सनयोः संयोगसंज्ञावारणेन अनंतराइत्सुस्यसार्थक्यात्॥ रूपमिति॥ भाष्येतुप
नसम्पिसुराहत्न॥ अल्पदानुवृत्त्याल्लेतसंयोगादेर्लोपविधानेन प्रसक्तेन रूपेणानुसंदिस्यादेनदापत्तिर्बोध्या॥
किलेनेति॥ अपवादेपीति न्यायस्यतु नायं विषयः अपरनिमित्तकत्वेन सर्वनैवांतरंगात् न्यत्रचारितार्थ्याभा
वात्॥ भूतपूर्वेलवूपधेति॥ भूतपूर्वेयोलघुस्तदुपधेत्यर्थः॥ धर्मिग्राहकमानेन लघुत्वांशेतदाश्रयणेपि
उपधात्वेपि तदाश्रयणे मानाभावात्॥ एतेन कुंडतिस्युक्तौ तीत्यादावपि आगमप्रवृत्तेः पूर्वं लघुत्वसत्वादंगभि

शेषंणत्वेनिमित्तस्य गुणाप्रवृत्तिरिति पास्तं॥ नचैवमपि हरिमितीतिहरीन् सइवाचरतीति हरीनतीत्यादौ अ
तिप्रसंगस्त्वेवेतिवाच्यं॥ हलंतेभ्य आचारक्विपोनभिधानात्॥ औतपौर्वापर्यक्लृप्तलाश्रयणेपि स्थानि
द्वारकृतदाश्रयणे मानाभावाच्च॥ संधिकार्येति॥ टिसंज्ञातु न तथा। तत्र टिपदानुवृत्तेः॥ इति श्रीलघु
शब्देंदुशेखरे विवृतिसंग्रहे संज्ञाप्रकरणं॥ इकोगुणवृद्धी॥ विधित्वेपि प्रसिद्धगुणइत्यादीनामनिष्टवि
धानेनो गुणइत्यादीनां नियमार्थत्वेन चचरितार्थसंभवादस्य व्याख्यानेति॥ सामर्थ्यादिति॥ तेन तत्स्वविहितयो
र्लक्षणा॥ स्वबोध्यत्वेन तु नेयं। स्यदादीनामइत्यादेर्दोषात्॥ संज्ञि परमेवेत्यादि। संज्ञाधिकारइति भावः॥ इदं च
गुणवृद्धिपदानुवृत्तिमभिप्रेत्य॥ अरेङ्गो वृद्धिश्च पदानुवृत्तिकरणे तु अर्थाधिकारेपि इष्टसिद्धिरितिबोध्यं॥
सामर्थ्यादि हलंगुणेति॥ परिस्तरादीनामइत्यादावपि स्यादेतत् अनुवृत्तेः सिद्धिः स्यादिति पुनरुपात्तसामर्थ्यादिति भावः॥ अदेङ्गादेङिति॥
नन्वेवं प्रकृतसूत्रस्य भाष्यविरोधः॥ तथाहि। पंभाइत्यादावपीक्परिभाषात्रसङ्गेष नोपलक्षणगुणवृद्धिग्रहणे नु वर्तमाने पुनर्गुणवृद्धि
ग्रहणसामर्थ्यात् भवतइत्युक्ते तत्र पुनः एचोचेत्यदेङ्गुणइत्यत्रापदानुवृत्तिः स्यात्तु सतो यदेशमपि वृद्धिसंज्ञा स्यात् इत्याशंक्यअदे
ङ्गुणइत्यत्र वृद्धिरादैजितिसंपूर्णसूत्रस्यानुवृत्तिं स्वीकृत्य एचइग्घ्रस्वादेशे गुणइत्येतदपि संपूर्णसूत्रयोरनुवृत्तिः स्यादित्याशंक्य पूर्वअ
देङ्चेत्यग्रहणं निवर्तमित्युक्तं इत्यभिधेन्ते॥ तस्यैकदेशपि स्वरपरत्वं॥ अर्थाधिकारेतु पूर्वत्र संज्ञापरत्वेन नअयमपि नवत्तौ यत्र गु
णसंज्ञानियमइत्युक्तिर्वतइत्यर्थे अदेङ्गुणइत्यत्रइकःसुपश्चसूत्रेः स्यात्तर्हि दोषएव॥ एवं चेमच गुणपदेनेहि न अदेङोविधे
यतेतनचेइकइत्युपस्थितइत्यर्थः॥ अस्मिन्नदेङ्हीनपक्षेगुणोविधीयतेइतिनिपरीतोर्थः स्तुनगुणवृद्धिग्रहणं वैयर्थ्यं

ननु अनुवृत्तगुणवृद्धिग्रहणमपि समस्तयोरेकवचनान्तयोर्द्विवचनान्तसमस्ताविभागापन्नवृद्धिपदार्थभूतगुणवृद्धिविशेषणत्वासंभवः।
नहि संभवति देवदत्तयज्ञदत्तौ इति कुंडलीनाविति द्वंद्वसमासभूतमत आह। उक्तेः प्रत्येकमिति॥ योजनापक्षे प्रमाणं तु प्रकृतसूत्रस्थ
सर्वत्र पुनरुक्तिप्रदर्शनं तत इको गुणवृद्धी इति गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते इति भाष्यं। गुणवृद्धी इत्यनुवर्त्य गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते इत्यर्थः॥ अन्यथा अनुयोजनेन द्वंद्वव्याप्तौ एकस्य समासे प्रोते ते अनुवृत्त्यभावे न अनुवर्तेत इत्युक्तं स्यात्॥

योजनेति॥ इग्भिः प्रत्येकमन्वयः। उच्चार्यते इति शेषः॥ तस्य च विधानेऽन्वयः अतो न द्वंद्वासाधुत्वं॥ गुणो गुणो वृद्धिर्वृद्धिरिति
योजने गुणत्वं स्यात्। साक्षादुच्चारितस्येति॥ न चैवं सप्तमीमतिक्रान्तो अतिसप्तविंशतिरित्यादौ अनजादिकं स्यात्। प्राप्ति परिकृतस्य
कुत्रापि साक्षादुच्चारणाभावात् इति वाच्यं॥ साक्षादुच्चारितस्येत्यस्य गुणेनाप्रापितस्येत्यत्र तात्पर्यात्॥ इतिवार्थ इति॥
न चैवं गणयतीत्यादौ दीर्घेण स्यानिवृत्तिरिति निषेधः स्यात् वचनेऽपि दीर्घत्वादिति वाच्यं॥ अनुस्वारदीर्घस्यात्र पूर्वत्रौ न
इत्यनुवर्त्येण नकारस्य विहितस्यैव तस्य ग्रहणात्॥ णपलोपाविति वार्त्तिकेऽपि इयङादिसाहचर्यात्स्यानसंपादनेऽप्यत्र न
स्यादित्युभयोपादानं॥ एवं च यौ लसत्रापि बोध्यं॥ ध्वनितमिति॥ अन्तरङ्गत्वे अधिकरणे चेत्यादि विहितत्वे निषेधप्रयुक्ता
यं॥ लटः शतृशानचाविति विहितयोः सत्कार्यं। शालादौ वृद्धिकार्यं। पचतीत्यादौ गुणकार्यं। तेन निषिद्धे गुणो मा भूत् इति रूपसिद्धिः॥॥

४४

दीर्घपदाविहितेपिशालादीनामाकारेदीर्घेचेतिगुरुत्वे॥ह्रस्वपदाविहितेपिदेवदत्ताऽदिपदघटकह्रस्वेसंयो
गोगुर्विंतिगुरुत्वंचसिध्यति॥अपास्तमिति॥विधीयतेइत्यध्याहारेचपुनर्गुणवृत्तिग्रहणमेवमानमितिभा
वः॥नचैवमपिसंपूर्णपूर्वसूत्रद्वयानुवृत्तिःक्रियतेतत्रोभयानुवृत्तिसामर्थ्यादपेक्षितोर्थोभविष्यतीतित
दुभयार्थमेवेतिवाच्यं॥विधीयतइत्यनध्याहारेपियत्रगुणपदमस्तित्रिदंगुणइत्यादौअतोगुणइत्यादौचय
त्राद्रेङ्क्तिसदादीनामइत्यादौउभयत्रापिप्रवृत्तिसंपादनेनउभयानुवृत्तेःसार्थक्यात्॥अचश्चेत्यत्रव्या
ख्यानेन॥ निर्वाहेपिमूलेनतदर्थिसंसिद्धप्रख्याख्यानेनासूयेतिपंक्तिसूत्रस्थभाष्योक्तयानैचमल
रकारी॥विधौपरीति॥लिंगस्यविधेयविशेषणत्वेइत्यर्थः॥पदस्यापिप्रकारतयाभानात्प्रकृतेनदोष

इतिबोध्यं॥ अनुवादेऽपिप्रवर्त्तिरिति॥ कर्मणिघञ्॥ अनूद्यमानेक्षेपणविशेषणत्वेस्वलिंगस्येत्यर्थः॥ नेनेति॥ प्रदे
पस्थापकमप्रकृतपरिभाषाद्वयातिरिक्तपरिभाषाणामनुवादेऽपिप्रवृत्त्यंगीकारेणेत्यर्थः॥ प्रत्ययस्येति॥ अपीत्यस्य
वृकारविशेषणत्वेपीत्यर्थः॥ इत्यादौनदोषइति॥ आदिनाल्लोपोनइति॥ तत्रयजादिनान्कारेविशेषइत्वा [illegible]
ल्लोपवारणंभाष्योक्तंविरुध्येतननुपरिभाषासत्वेइतिबोध्यं॥ स्पष्टार्थमेवेति॥ परिभाषामंगीकुर्वतस्तवम
तेविधीयमानइत्यध्याहारेतात्पर्यग्राहकंप्रकृतसूत्रेगुणवृद्धिग्रहणमित्यर्थः॥ नचममविधावितिपरि
भाषाःनित्यत्वबोधनायतन्नुतेनोदात्तस्वरितयेरित्यादौनदोषइतिवाच्यं॥ एवंसतितामनंगीकुर्वतेस्या
नेग्रहणे [illegible] नपरिभाषासामान्यस्यैवानित्यत्वज्ञापनेनस्वाभीष्टस्यसाधयितुमुचितत्वात्॥ नन्वेवंप

सू.श्र

...पक्षात्रूत्वेसेऽपि अंशस्य स्थानित्वाभावः ॥ न च इकः परिभाषोपस्थितेः निर्दिष्टस्यादेशस्य स्थानित्वेऽपि न संभवात् ॥ अत्र इग्न्तस्य भा
वेन वेपवर्यार्थोपस्थानस्यार्थबोधेनान्तरं तन्निरस्ताच निपूर्वप्रसंगस्य सत्त्वात् निश्चायकं मर्यः ॥ निरस्य लब्धस्थानिकत्व परिभाषायां त
न्त्रमेव ॥ इत्यर्थे ॥ एवं रीत्या तस्यापि निःसत्वेऽकृताकृतप्रसंगमिति वाच्यं सामान्याधिकरण्येन निर्दिष्टत्वादुपस्थिते इकः परिभाषया अन्वयासंभवेन वै
याधिकरण्येनान्वयो वाच्यः स च मिदस्वयवं स्थेको गुणः इति रूपः ॥ तेन च तस्मिन्नस्थानषष्ठ्याः पन्निमित्ताभावादेलो गस्येत्यस्य प्रसंगा
दिति चेन्न ॥ इद्युक्तिस्वयं सिध्यन्ते पि वाच्यं अन्यथा असाऽन्तरंगत्वेन पूर्वं प्रवृत्तावपि तदन्तरं तस्य च जेदे इति चेत् ॥ पूर्वप्रसंगे
अलोन्त्यस्य प्रवृत्तत्वं तस्य संनोर्मितुवा स्यार्थबोधेन रंस्तुत्वे पत्यर्थोपस्थाने स्थिरता सिध्यावस्थानिरस्तानौ तु स्य एव कल्पितत्वात् निस परि

परोपस्थापकत्वेऽपि वृद्धिर्गुण इत्यादौ दोषः एवं स्थानषष्ठीनिर्णयस्येव गुणवृद्धिपदविधेयसमर्पकत्व
ग्रहस्यापि वाक्यार्थबोधानन्तरभावित्वेनालोन्त्यपरिभाषापेक्षया असाऽन्तरंगत्वाभावादि
त्याशंक्याह ॥ न चेति ॥ वाक्यार्थबोधपर्यालोचने पि विधेयत्वग्रहप्रतिबन्धकाभावविशिष्ट
प्रथमान्तपदमात्रदर्शनेन तज्ज्ञानं सुलभमिति भावः ॥ वृद्धिर्यस्येत्यादौ च यच्छब्दयोगस्य प्र
थमान्तस्य च प्रतिबन्धकत्वं बोध्यं ॥ प्रोयमपि च प्रथमान्तपदापेक्षयैव ॥ तेन गुणो यङ्लुकोरि
त्यादौ न दोषः ॥ तेन चेद्विधीयते इत्यादावनन्त्येऽपि गुणसिद्धिः ॥ परस्मैपदेषु चेत्यादौ तु प्रासंगि
पर्यालोचनं प्रतिबन्धकं प्रथमायास्तत्त्वमेवेत्यर्थः ॥ ननु प्रथमाया तावन्तत्वमिति ॥ तेन परस्मै

ननु वाक्यार्थपर्यालोचनात्तु अवश्यं वाच्ये अन्यथा आद्गुण इत्यादावपीकः परिभाषोपस्थितिः स्यात् ॥ श्रुतत्वात् पदेन
कृतत्वात् स्थानेऽयुपस्थितिस्तु वाक्यार्थबोधानन्तरं तु रभावित्वेनेति अन्तरंगत्वात् ॥ वाक्यार्थेति ॥ वस्तुतस्तु मिदेर्गुण इत्यत्र अलो
न्त्यपरिभाषयोः स्थानेयोः गुणपदवर्णनेन इग्ग्रहोपस्थितिकत्वेन प्रतिपदोक्तत्वात् सूत्रे च ... गुणवृद्धिपदविधेयसम
र्पकत्वग्रहस्य वाक्यार्थबोधोत्तरभावित्वेपि दोषाभावेन तत्संशयः इत्यत्र इत्यपि केचित् ॥

अलोन्त्यस्य तु न तत्स्थानषष्ठी अव
यवषष्ठी पञ्चमी तेषु संभावनया
तस्य विकल्पो पस्थितिकत्वात् इति ॥

मिदेरिसस्य

इत्योत्रानु भवेत्सन्धिः सोपि स्य धातुविकल्पतेः ॥

सादौ न दोष इति बोध्यं ॥ अनभ्यासग्रहणमिति ॥ परोपस्थापकत्वं सदृव्यापारानयणं विधीयत इति पदाध्याहारः ॥
तेन ह्रस्व इति सूत्रे सदादीनामङ् सादौ छे च सादौ च न दोषः ॥ अन्यथा परत्वाद्दलोपस्य सस्य प्रवृत्तौ चिछेदेति नसि
ध्येत् ॥ सदादीनामत्वमेसस्य न स्यात् ॥ श्रीपश्यत्वमिसत्त्वे वक्तुकस्यात् न देवदत्तं छत्रमित्याद्यविति बोध्यम् ॥ आ
द्यन्तौ टकितौ ॥ नैव ग्रान्वय इति ॥ विशेष्यतया विशेषणतया चेत्यर्थः ॥ आद्ये सविशेषत्वात् ह्रस्वो न स्यात् अं
त्ये सति सा भावादेकदेशो न स्यादिति बोध्यं ॥ ह्रस्वो न प्राप्नोतीत्यत्र ह्रस्वपदमेकदेशस्याप्युपलक्षणं ॥ परत्वा
दमुं बाधत इति ॥ न च विप्रसक्षयेऽभयोरपि समावेशासंभवात् विरोधाभावेन विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तौ ऽन्त
त्वेन प्राप्नुत्ते आधिं मध्ये परोपसादेयेऽरेनेत्राच इति यणुप्रसंग इति वाच्यं ॥ तेन तस्यैव अनभ्यवधिमङ्गाव

५८

92

स्य अवयवावयवविभागस्य च लोके नेत्र विरुद्धत्वात्॥ प्रकृतसूत्रस्य भाष्ये तु तेषु निर्दिष्टेति बोध्यं॥
ननु अवयविनः सूत्रे अनुपादानात् कथं तत्परत्वं लक्षितो अवयवी तत्राह॥ आद्यन्ताविति सप्तमीति॥ तद्बोधि
तस्य सर्वः॥ यदुद्देश्य इति॥ यत्र टित्कितौ तत्र आद्यन्तौ परे षष्ठीति इति सूत्रार्थेन तत्र तत्र षष्ठ्यन्तस्य सत्त्वे
न तदंशे येन तत्र [illegible] सूक्ष्ममिति भावः॥ इतरान्वितमिति॥ मतुर्थीयेन निनादस्तिनो इति [illegible]
कारे न्यूनार्थ इति तत्र एवं पदक्रमेण॥ धुडादेरिति आगमेनोपदेशे टकारः चानुबन्धत्वात् अनुस्वारः संबन्धे स अर्थः॥ पर्या
येणेति॥ तुक्ष्मिति टकारवत्त्व ककारवत्त्व उभयसत्त्वेनोभयोरपि प्राप्त्या विरोधात् समावेशासंभवेन वि
प्रतिषेधसूत्रभाष्योक्तरीत्या परत्वात् न सः अर्थः॥ इदमुपलक्षणं॥ अप्रतिपत्तेरपि॥ तत्रो न प्रेष्य दृष्टान्तेन त

स्याअपिप्रासे:॥बहिरंगेणसिध्यतीत्यच:परस्मिन्निति सूत्रभाष्योक्तरीत्या अनिष्टस्येवतुना पादितं।उभयोरपिविशिष्टापे
क्षत्वेनतत्त्वाभावात्॥शाद्धपरविप्रतिषेधाश्रयणेतुनमानमिति भाव:॥तदाश्रयणेतु गुण:कृ आदेश्यकृणंतस्यर:शाह्न:
कृचखरिच्चवावसानेवाकृष्टइसत्रदोषाबोध्य:॥यद्वा।इनिरपिमास्तुटकाघ्यादेतयो:संज्ञेसर्थ:॥धुडरौच धुडितिपथ
कृपरंदुडितिच।आद्यस्वरूपेनपुंसकं।धुटश्चीभवति॥धाकार आघावयवइसर्थ:॥यत्रस्यात्सकारादावुच्चारणार्थोकार
स्तत्रा प्रादेशाप्रसारथकृपदत्वासंभवस्तत्र कर्मधारयोबोध्य:॥परनिपातस्तुनिसत्त्वातुप्रकरणस्य।पूर्वोत्तेजन्य
रूपिपदेविहितेपुनर्नतिप्रसंग:उच्चारितस्यैवप्रसायकत्वात् यत्रत्यादौमध्येचलवकमकारस्येवकृ:तास्कृ:इत्यादौतत्रापिउ
त्वाभावेनसमासाभावनिर्णयेननदोष:॥यत्रचादेश्यकृइत्यादौउच्चारणार्थवर्णसहितस्यत्वत्रापिनिशेष्यानुपपत्तेआ

दिर्भवतिरस्याद्यर्थासंभवेन परेभ्यश्चैषा दृष्टिव्याख्यानेन च स्वरूपपरत्वमेवेति न दोष इति प्रश्नाशयः
॥ पर्यायेणेति ॥ विशेषानुपादानेपि प्रकारतयोपस्थितस्वरूपस्यैव न त्वस्या नु तत्रापि चतुर्णामाद्यं न तस्य
यौगपद्यासंभवेन रकारस्यैव पर्यायेण तत्प्राप्तिः संज्ञिभेदान्नशाद्बपरविप्रतिषेध इत्युत्तराशयः ॥ भि
न्नौ प्रासरः ॥ मस्य श्रवणार्थत्वेनापि सार्थक्यसंभवादाह । निर्देशेति ॥ नन्वक्षरसमाम्नाये अचां म
ध्ये असत्वे ओंकार एव स्यादतिप्रसंगो व्याप्तिर्व्याप्तिरित्यत आह । यस्य समुदायस्येति ॥ एतेन तस्यैवेति
द्वितीयतत्पदेन च परामर्शो यमस्य प्रक्रान्तत्वबोधित ॥ सोत्रमिति । निर्धारणविभक्तेः समरूवाच्यका
द्रुसत्ते वक्ष्यमाणतयाचूपदेन कुत्रापि वक्ष्यवत्त्वेन तस्य च समासान्तरद्वद्ध विषये अप्राप्त्या बहुवचनं द्धि

वचनं नातत्र न्याय्यं। चार्थे द्वंद्व इति सूत्रस्थवक्ष्यमाणभाष्यमपि न्यायसिद्धेरेवार्थे लिंगं। समाहारद्वं
द्वे तु निर्धारणविभक्तेरप्राप्तेस्तस्य भाष्यस्यापूर्वार्थकल्पकत्वे मानाभावात्॥ एतेन तत्र तत्र सौ
त्रसंकल्पनापेक्षया प्रकृतनिर्देशेन तन्त्रभाष्यस्य सप्तमीसंकोचकत्वमेवाश्रितं॥ षष्ठी शेष इत्यस्या
पि संकोचकत्वकल्पने मानाभावादित्यपास्तं। यस्य विहितं तस्यैवेति॥ एषा च सूत्र न परामर्शः॥ ततः पर
त्वस्य तद्वयमेव तस्यैवेत्यत्र विरुद्धत्वात्॥ किं च। अन्यैः परामर्शे स्वतात् इत्यादौ यणू न स्यात्। अमोऽन्त्वा
एवमत्वे अवयवावयविनोः पौर्वापर्याभावेनाच्परत्वाभावात्। न्याय्यं लिंगमप्याह अत एवेति॥
परग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि समुदायभक्तत्वमेव संमतं॥ अन्यथा भिन्नयोः सत्येसे वन्यसेत्॥

नद्वैनुतश्चैवास्तु द्विमे साजवय त्वेवैं साधारणंरूपवं मित्येतत् । अज्झि ह धर्मस्य विशिष्टे अनिर्दे
तनत्वार्यापत्यातत्रनत्रपरिभाषानित्यत्वप्रयुक्तं गौरवमिति गरलाण । इतिभाव इति गत्याव कुमूलसूत्र
इतिभावः वस्तुतस्तु रणरपर इतिसूत्रे स्वयंवक्ष्यमाणरीत्या परत्वाद्गुरुस्यैवावयवचाच कृतेन पूर्वेनाभेः
कृायस्पसत्रैवां साजव धिकपरत्वस्वानुसमुदायावयवो भिन्ने इति सूत्रार्थः । तदनुरत्तिप्रतिपादकं सू
त्रद्वयस्वं भाष्यत्वेकदेश्युक्तमिति बोध्यं ॥ यद्वा अंतपर्यायपरः परशब्दः । पंचमीप्रयोजकोदिग्वाचकश्चा
परः न त्वेकस्यैवोभयार्थे समुक्तं भाष्यात् । परकृते च पंचमीदर्शनादिग्वाचकत्वनिर्णयेनानुवृत्तेराव
श्यकत्वमिति प्रसूतसत्रस्थसकलमंथतात्पर्यं । रपरपदे तु अंतपर्याये बाधकाभावात्तथैव व्याख्यातं ॥

तस्सूत्रस्थभाष्ये तु एकदेशोऽस्वरितत्वप्रतिज्ञायाः फलत्वादुपायांतरपरमिति बोध्यं॥ वस्तुतस्तु अनुदात्ति
परसूत्रद्वयस्य भाष्यविरोधात् भानाभावाच्च पूर्वपरशास्त्रद्वयोर्नावयवत्वांशेऽपि ज्ञापकं॥ पुरणू परइ
त्सूत्रस्थ अवयववाच्चिनाऽस्यस्य वस्तुतस्तद्वाच्चिनेत्यर्थः न तु तत्त्वेनेति॥ अत एवाग्रे अनुना
सिकात्परः इति विहितस्यावयवत्वेमानाभाव इति वक्ष्यते। एचोरप्यतरद्वन्मते नावयवत्वं वक्ष्य
ते। पूर्वनाभेरित्यादौ तु षष्ठी वाच्यो अवयवावयविभाव इति बोध्यमिति सर्वमवदातं॥ ननु समु
दायनिरूपितत्वचरमत्वोभयविशिष्टावयवत्वस्यांतपदार्थत्वेन विशिष्टस्यायोग्यत्वेऽपि अव
यवत्वमात्रबोधनमस्तु योग्यत्वादत आह॥ फलाभावादिति॥ यन्नाध्यपतितन्यायेनैव तत्सिद्धेः

रिति भावः॥ विशिष्टानुशिप्रायेण हे अयोगपत्वादिति॥ इसंज्ञा प्रवृत्तिरिति॥ ननु विनिगमकाभावाद
सादृश्य परत्वं शास्यैवाप्रवृत्तिरस्त्विति चेन्न॥ नतु बोधन वैयर्थ्यस्यैवगमकत्वात्॥ न च हलंते अप्रवृ
त्तिरेव तद्बोधन फलं॥ भावन्मात्रफलकत्वे मिद्‌जंतस्यैव स्यात् इति भावः॥ षष्ठीस्थाने योगा॥ निरू
पितसंबंधेति॥ स च विषयविषयिभावः॥ युक्तत्वादिति॥ स्थानस्य संबंध त्वेतत्रैव्यधिकरण्य विग्र
ह प्रदर्शनमपलं स्यादिति भावः॥ अध्याहार इति॥ जगन्नाथ पंडितरायस्तु अस्यैव सप्तम्यंतस्थाने
पदेऽप स्थापकत्वमाह॥ योगेति॥ धर्मिणि षष्ठी॥ स सप्तम्यंतं स्थाने इत्यनुवृत्तस्य स्थानयायुज्यते इत्यर्थः
सन्निधानात् दानन निपातन कृतो इति बोध्यं॥ प्रसंग इतीति॥ स चाहयथा नरूपापत्तिरूपः॥ स्थानि सं

चतद्विषयतासंपर्याप्त्यधिकरणत्वं। आदेशत्वं च तत्सत्ताशाप्यसत्तापर्याप्त्यधिकरणत्वं। यद्वा। आपत्ति
विषयबुद्धिविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वं स्थानित्वं। आपत्तिसत्ताशाप्यसत्ताश्रयबुद्धिविषयता
पर्याप्त्यधिकरणत्वं आदेशत्वं। अत एवापवादे उत्सर्गकृतं अतिदेशेन प्राप्यप्रकारांतरेण वारि
तं भाष्ये॥ अथवा स्थानपदान्वितत्वं स्थानित्वं। स्थानपदार्थनिरूपितसंबंधवाच्यरूपप्रसयप्रस
सर्थत्वमिति यावत्॥ स्थानपदान्वितसत्ताशाप्यसत्तान्वयित्वमादेशत्वं। अत एव स्थानिवत्सू
त्रे वैयर्थ्ये अपवादप्रसंगस्थितिप्रतीकमुपादाय बुद्धिविपरिणाममात्रेयपरिस्थान्यादेशभाव इति।
भाव इत्युक्तं। तत्र यदि सुक्तपा अन्यभा उत्सर्गकृतप्रसंगो नास्तीति सूचितं। तस्थानयोः हृत्लक्षणत्वे

102.

एवसंगच्छते॥ प्रसंगश्चेति॥ इहशास्त्रेगृह्यत इतिशेषः॥ सतिसंभवे इति॥ सार्थकत्वस्येतिशेषः॥ अन्यः पर
स्मिन्नित्यादौतुनदसंभवादनर्थकप्रसंगोपिगृह्यते इतिभावः॥ बीजमाह॥ अर्थप्रत्यायनार्थमिति॥
अयंभावः॥ नित्यत्वानुरोधेनतस्यैवसः॥ अतस्यापितस्यस्वीकारेनत्वंस्यात्॥ परस्यवाक्यस्यचनि
सत्वंतदवयवस्यप्रसंगस्वीकारे अनित्यत्वंस्पष्टमेवेति॥ नेत्युक्तिरिति॥ इदंचनशास्त्रेकिंतुफलितं॥
सर्वत्रस्याग्निवान्यद्वाइत्याद्यन्यद्वायो नत्तद्घटितलक्षणयाद्वारघटितस्याद्वारघटितइत्येवंक्रमेणेवरू
पएवशास्त्रेऽर्थइतिबोध्यं॥ अतोनेति॥ तद्घटितलक्षणाशीकारादेवेत्यर्थः॥ नेत्युक्तिरितिकल्पनादि
तिनुना वैशिष्ट्यार्थः॥ तेनपचन्तित्यादेः समुदायस्यानित्यत्वावारणात्॥ तत्कल्पनंतुप्रत्ययादेरपिकल्पितं

र्थवत्वेन नरनित्यत्वसंरक्षणद्वारा प्रक्रियानिर्वाहमात्रफलकत्वं न तथासिद्धमन्यफलमस्ति॥ पच
ते: पचनुरित्यनेनैवान्तरनित्यनेनैव नरनित्यत्वस्यापि परिहारात्॥ बुद्धिप्रसंग इति॥ स्थान्यादेशास
मर्पकयो: स्वबुद्धिलक्षकत्वमिति भावः॥ इत्यपपर्थ इति॥ अपिना लक्ष्यार्थबोधात् पूर्वभाविन इका
रस्याकार इत्यादे: स्वरूपस्य संग्रहः अतो न क्रियेतेति चेन्नपो नरूत्यं॥ इदं तु बोध्यं॥ प्रक्रियायैभाव
स्यकृतनूघटितलक्षणयैव नित्यत्वस्यापि संरक्षणे सिद्धे बुद्धिलक्षकत्वस्य निष्फलत्वात्॥ नहिबु
द्धिलक्षणया पचत्वित्यादे: पदत्वं साधयितुं शक्यते इति॥ अत एवेति॥ शक्यार्थोगीकारादेवेत्यर्थः॥
आदिना नपरांतसूत्रपरिग्रहः॥ स्थानेन्तरतम:॥ विरोधादिति॥ तुल्यन्यायात्तस्मिन्नित्यादे

र्थ

५१

रपिसंभवत्प्रत्ययस्यापकत्वस्य तत्वं सूचितं ॥ तमवि॰ ति ब्रूमिति ॥ येनैकेन चित्साहचर्यस्य केवला
न्वइत्वादेतत्ग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षलाभे सिद्धेतस्यार्थमित्याशयः ॥ यथास्यादिति ॥ यथाऽऽत्मापि
तेपि चरितार्थ्याभावेपि अणुदित्सूत्रीयाप्रत्ययस्य परस्य भाव्यमानपरिभाषाज्ञापकत्वं तथास्य
तमपोपि अनेकविधान्तर्यस्य ज्ञापकत्वमित्युक्ताशयः ॥ हरज्वत्क्रोष्टुरिति ॥ सूत्रे क्रोष्टुंपरं ष रिति
ष्ठ्यंतमिति भावः ॥ स्त्रीपुंवत्श्चेत्यादेः तुपष्ठ्याः स्थाने प्रथमा ॥ सपंचम्येतस्यानिवत्सूत्रे क्रोष्टुशब्दे ॥ तुने
नास्तपमेत्यादिवक्ष्यमाणग्रंथासूपरूतस्य चप्रत्याख्यानेलोकन्यायेनसिद्धिरित्यभिप्रायेण ॥ नग्र
त्तेनापियत्रषष्ठीत्यसमर्थोस्ति ॥ सूत्रारंभे पूर्वविप्रतिषेधवार्तिकस्यात्रज्वभावग्रहणस्ययथासाफ

ऽपं तथा तत्रैव वक्ष्यते ॥ तस्मिन्निति नि ॥ पदार्थ इति ॥ इदं च इति शाब्दमपर्यालोच्य ॥ तस्यालो
चनेतु यथार्थस्तथा वक्ष्यति ॥ स्वतंत्रस्येति ॥ अनुकरणस्येति शाब्दपारतंत्र्यादस्य तत्वं ॥ तत्रतत्ता
र्थैतत्त्वरूपेण शक्तिमात्रं रूपेण न वा ॥ दृष्टैवेति ॥ तस्मिन्नुक्तसमासरूपे ति तएवेत्यर्थः ॥ बोध
नयेति ॥ तत्स्वतंत्रोपस्थितस्यात्स्यैव प्रकृत्यर्थत्वनिर्णय इति भावः ॥ सामान्येति ॥ इदं च फलं न पदे
पदस्यापदत्वेनिं साध्यमेवेति बोध्यं ॥ पुनस्तस्येति ॥ तदर्थे पुनरिति विशेषेवा ॥ इति शाब्दाभावे समस
स्याउपस्थिततत्वेन मरूते स्तदर्थे त्वमेव गृहीतेऽपतत्ततस्यतदर्थपरत्वे तात्पर्यग्राहक इति ॥
एतेन शाब्दपरस्यार्थपरत्वमितस्य शाब्दतात्पर्येणाशाब्दितस्यार्थतात्पर्यकत्वमित्यर्थः ॥ तेम

५२

104

विरुद्धं ॥ तदूक्तं शद्बोच्चारणे क्षणविलंबेनोक्तानामर्थभेदासंभवादिति परास्तं ॥ द्विरुच्चारणेति ॥
अवसानकार्यप्रसयलोपप्रसयलक्षणविषयेच बाधादेतद्दौर्गाविकलैवेयमुपतिष्ठते ॥ वस्तु
तस्तु उच्चारणार्थत्वे पृथग्भावासत्तार्थकत्वेपि न क्षतिः जनपदे लुब्विसारेच औपश्लेषिकसस
म्याभावादानंतर्यबाधान्न दोषः ॥ बोध्यमिति ॥ अयंभावः । सामीप्यं पौर्वापर्यं च कालिकं दै
शिकं चेति द्विविधं तत्र युगपदवस्थितानामेवेति शद्बयोर्यौगपद्यासंभवेन दैशिकस्यासंभवेपि
एकबुद्धौ विषयतयानेकेषामपि यौगपद्यसंभवः ॥ यद्यपि लोके चैत्रासूर्वः प्राल्लुन इति भिन्नका
लिकयोरपि कालिकपौर्वापर्यमस्ति तथापि शास्त्रे तथाव्यवहाराभावात्प्रसयनिमित्तकार्याणाम्

सयोसन्तेःपूर्वमपिकृत्लिकृतसरस्वमारायप्रसारणेवहपपूर्वापन्नेरिति॥स्पष्टं चेदं संहितासंज्ञासू
त्रेभाष्यैकृप्यटोद्योतेषु॥कृते खूमणेरिति॥प्रसूयलोपे प्रत्ययलक्षणमिसत्राप्येवं॥तत्रपरस
समीत्वेभ्यवहितस्यततःपरस्यचकार्येनस्यादितिबोध्यं॥निर्दिष्टपदमिति॥उत्तरसूत्रेतवनि
र्निर्णादित्तिकृतेव्यमितिभाव॥महु॥इहाध्याहृतोपस्थितसुप्येसस्येवानुवत्साऽवपरिणामः॥अ
धिकारस्येति॥तदधिकारत्वं संज्ञासूत्रेचेन॥एतेनेति॥प्रत्याख्यानभाष्येणवर्तिनूतानां
मधिकृत्यलब्धवायेप्रवृत्तेरनिष्टत्वानुमानेनेसपर्थः॥आनङ्गदृति॥अग्निनापदासरस्यपुष्प
दायादेशादयः॥छंदसीति॥एतेनपरत्रव्यवहितार्थेतंयुदस्यति॥केभवतीसाचौरूपाह॥

विधीयेत्ति॥ परिभाषाणां फलविशेषसत्वेऽवप्रवृत्तिरित्येतल्लभ्यमाह॥ अत्रसमुदायेत्ति॥ षष्ठी
समासेनालब्धोधस्समुदायेस्यर्थः॥ नतस्यफलेभिनिवेशः कार्यः॥ परस्यस्थानेइति॥ परस्त्ववि
शिष्टस्यस्थानेइत्यर्थः॥ विहितविशेषणत्वादिति॥ यद्यपिविहितपदाध्याहारेपिंचप्युपपन्नये
परशाद्वस्याप्यध्याहारइतिअंगसंज्ञासूत्रेउद्योतेउक्तं तथापितत्रपरोयोविहितइत्यर्थो दुपलक्ष
णपरत्वं॥ प्रकृतसूत्रस्यतुतस्यमुख्यविशेषणत्वेप्रवृत्तिरितिनविरोधः॥ इतिलघुशब्देन्दुशेखरे
विवृत्तिसंग्रहेपरिभाषाप्रकरणं॥ इकोयणचि॥ संहितायां [illegible] प्याअविवक्षायानणुद्॥ ननुपूर्वेणा
पिसंहितायाउक्तत्वात् दध्यत्रनयेतिप्रयोगानापत्तिः एकपदेत्वनित्यत्वेन यद्वारेणतस्याःस

त्वात् ॥ संहितायामिसस्य विषयसप्तमीत्वेन विषये इति पुनरुक्तत्वात आह ॥ कार्ये इति ॥ विषयभू
तेति च ॥ अधिक्रियमाणविषयसप्तमीत्वस्फुटीकरणाय समानाधिकरणं सत् सप्तम्य
न्तद्रूपमिति भावः ॥ विषयग्राह्य॥ अजहल्लिंगः ॥ परिनिष्ठितेन ॥ रेखागवयन्यायेन बोध्यं ॥
बोधकं ग्राह्यरूपमित्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ मुख्यजातिपक्षेयथासंख्यसूत्रेण परत्वाबाधात् स्थानेन्तरतमइत्यस्या
प्रवर्तनेनेत्यर्थः ॥ व्यक्तिपक्षेप्याह स्थानन्तर इति ॥ अन्यानपेक्षस्वप्रयुक्तकार्यप्रवर्तकत्वं येन तत्बोधकत्वेने
वहितस्यप्राबल्यं वाच्यं ॥ तथा सति तत्वं भज्येतेति भावः ॥ नन्वेकत्र स्थाने अनेकान्तर्यतोऽनेकस्मात्सो यत्रानि
कृनिघ्मिसस्यविषयोत आह ॥ सप्तम्यंतेति ॥ अनन्यच ॥ चेदमेओडु सूत्रादन्वितिपाठः ॥ तत्रहि सं

५४

108

एतस्मिन्निति वृहद्धवे स्मेदिति समासेन तद्धारणे तु लक्षणेति ककारस्येत्वापत्तिः अभिहृर्दर्ध्व स्वं तु न भस्यसामर्थ्ये तदा ककारो
कारसामर्थ्यं तु न उस्सामर्थ्यादि स्यापि टेलेपि यत् किंस सामर्थ्याश्रिति नेत्यादि पक्षमेव तत्साक स्यात् ॥

शब्द विवृति

श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं पदैरिति ॥ न समस्तकमेव ॥ एवं तु न युष्मदस्मदोरनादेशत्वस्य नादेशापदस्य
योन्वीसत्रे वाक्रियते इति तु नोक्तरूपस्य सौष्ठवादिति चेन्न ॥ युष्मयते युष्माकमिस्त्राकारश्रव
णार्थं तदावश्यकत्वात् ॥ अभिधानस्योक्तत्वात् ॥ ननु पंचमी समासेन स्थानित्वेनाकनेष्टए
व ॥ अन्यथाप्यमभ्यसोः फलभेदापत्तिरिति वाच्यं ॥ पंचमी समासस्यानित्यत्वेन तत्राश्र
यणेन फलभेदाभावेपि अत्राश्रयणे मानाभावात् एवं दोषः स्फुट एवेति तत्त्वं ॥ किंच युष्म
दस्मदोरिस्स्याकमिन्वारिताथ्यर्नादेशो ऽचिहलिन्वोभयत्रापि यत्वापत्तिरिति ॥ तत्राची
ति कर्तव्यं स्यात् ॥ अत्राप्यनादेशत्वे तु परिशेषलब्धमेव तद्भवतीति न कार्यमिति ॥ तीदा

सर्वपुस्तक ११९

सदाशिव भट्ट

नीं गौरवापत्तिरेवं चेदं सम्प्रयोगेनेति बोध्यं ॥ इदं चात्र बोध्यं ॥ चौची सत्राप्यनादेशत्वादिति मा
स्त्वाद्विनीयायां चेत्सात्वविज्ञानाल्लापकाद्धादेशोचितत्वभावादिति दिक् ॥ इदं तु पुनश्चिसमा
कमिसैवाटिलोपेन रूपटोऽश्रामसरूपटकानिर्दिष्टोब्यर्थः ॥ व्याख्यानमिति ॥ शेषग्रहण
स्य पूर्वकर्तव्यताया उक्तत्वाच्छेषग्रहणमनुनं सैव भाष्योक्तरीत्या स्याद्विषयत्व
माद्देशोवारणस्योचितेन पूर्वविप्रतिषेधकल्पनं भाष्यानुक्तं मूलकृतो युक्तं एवं शे
षग्रहणस्य स्वमते स्पष्टार्थत्वात्तदनुवर्तनस्यान्याय्यत्वात्पूर्वविप्रतिषेधाश्रय
णाभेदेनापि तदप्यसंगतं एतदर्थं शेषद्वयस्यावश्यकत्वाच्चेति चिंत्यमेतत् ॥ विप्र

।हे इति॥ विग्रहे रूपाणामभावइतीदमयुक्तं इति निग्रहोयस्येति बहुव्रीहिणा समासस्यो
पक्षयणीयत्वात्।। पदस्य बोध्यं इति॥ ननु अंत ग्रहणं मुख्यांतलाभार्थं नेनांत इ सत्र न
दोषः॥ तत्रांनत्वस्य निर्दिष्टत्वादिति चेन्न उक्तार्थज्ञापनेभानाभावात्॥ व्यधिकरणार्थमं
तग्रहणमिति ग्रंथासंगतेश्च॥ अनु॰ पदत्रयामिति॥ इदमयुक्तं आमंत्रितं पूर्वमिति सदो
अनुदात्तमिति सस्यानधिकारात्॥ क्रनत्रयमेति॥ वस्तुतः पदस्येसस्यानुपदमेव व्य
धिकरणत्वोक्ते विपरिणामकथनमयुक्तं॥ ननु त्वज्वत्क्रोष्टरिति नलाभेन भंचेसा
दिवच्च स्थान्यादेशाभावकल्पनस्योचितत्वात् उंतस्यानुदात्तत्व आदेशो भवतीस

र्थोदात्तसाम्येनाकदाप्येकानुदात्तत्वोभयाविष्टत्वेनापत्तिः॥ पचन्तीत्यादौ व्यनुदात्तत्वेको
दात्तविशिष्टत्वादृत्तः सर्वग्रहणेनुदात्त इति कर्तव्यमेवेति चेन्न। लिङिति। लिङु
तिभाष्योक्तज्ञापकात्तत्तदन्तग्रहणाच्चात्र तिङन्तावयवस्य लक्षणा सत्याति
ङन्तावयव अनुदात्ताक इत्यर्थो विनिगमनाविरहेण सर्वावयवस्यापत्तिरुवैयर्थ्य
मित्याशयात्। नचातिङन्तावयवस्येतिस्थानषष्ठीत्यादादेः परस्येत्यापत्तिः॥ एकैका
वयवस्या अनेनानुदात्तत्वविधानादादित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। आदित्वस्य समु
दाय विधान एव सत्वात्। यद्यपि तत्तदन्तग्रहणाकरणाल्लाघवात्तिङन्तसमुदाय

स्यैवषष्ठीकल्पइत्वाविधानमिरूच्यते।।तद्धान्वादेशेतिप्रवर्ततेवेतिसर्वमितिकर्तव्यमे
वेतिचिंसमेतत्।।मेस्वमिति।।नचतद्ग्रामेकंबलोमेस्वमितिछांदस्यैवोद्दोहरणंनवा
न्यस्योतिअस्त्कपर्युदासइतिवाच्यं।।शालीनांतेइसत्रछांदस्त्वस्यवक्तुमशक्यत्वा
त्।।तत्रादेशार्थंप्रसज्यावश्यकत्वात्।।युष्मदः।।सामर्थ्यादिति।।ननुपदस्यैवेवावि
विष्टस्यादेशास्सिधः नचव्यामिकेवलस्यापिपदत्वेनतन्मात्रास्याप्यापत्तिः।।वृक्ष
प्रचलनन्यायेनतत्रापिसमुदायादेशस्यैवौचित्यात्शिष्ट्याविशिष्टस्यैवआदेशास
त्वेनतत्साहचर्येणभ्यामिविशिष्टादेशस्यकर्तुमुचितत्वाच्च।।नचपदावयवस्येतिव्य

पानछापील ३२० पहा

धिकरणस्यादिति सर्वस्येसस्तइतिवाच्यं।। अंतग्रहणेनाग्रहणएवव्यधिकरणाज्ज्ञापना
त्पादसमासाचैवपदस्यैतिवक्तव्येऽत्रकरणादत्रव्येय्याधिकरणाभावाच्च।। किंचअ्य
स्यानयेसस्मादश्वाविशिष्टानवयवनत्षष्ठ्यादिविशेषपदस्यैवादेशालाभेपदग्रह
णेनैनसिद्धे सर्वग्रहणसर्वग्रहणमास्थितिलिकेऽ्यटःपरांचिदंचिंत्यंभूललस्यभा
नयेसत्रविशिष्टाननयनस्याभावात् एवंतुषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थाः पयोरितिवि
ग्रहः तेनश्रूयमाणएवादेशः तत्रैवतेषांस्थितिसत्वात्प्रकृतिकत्वंषष्ठ्यार्थः तेनप्र
कृतिकत्वंषष्ठ्यार्थः तेनयुष्मत्प्रकृतिकषष्ठ्यादिसत्वेएवेदामितिनातियुष्मच्छब्देऽति

3

प्रसंगः॥ अन्यथासिद्धांतार्थे अवारणायषष्ठीस्यादिप्रसयग्रहणेन तद्वादेरिकपास्थिसानद्वा
दियुष्मच्छद्वाभावान्नदोषइति केचेनोनवारणी यस्यात् एवंयुष्मदस्मदोस्तद्धदितेलक्षणा।
एवंच यत्र स्तुतिकाएलास्थाः तद्धदितपदस्येकच्छेविशिष्टस्येलाभेसर्वग्रहणंमास्तुकिं
चात्र स्वत्राद्धोवाहानौ तस्यवाच्यार्थाभावात् समयेतिषष्कग्रीवेसत्राश्छितिरेववान्व्यार्थः॥
अपरित्यागार्थस्कपक्ष्याद्यर्थीकः एवंच सूत्रास्थस्याश्छिसर्थकत्वेषष्ठ्यादिषुस्थितयुष्म
दस्मदोरादेशाइसत्रषष्ठ्यादिषुस्थितिश्चसमवायसंबंधेनावयविनोपि अवयवेसमवा
येन सत्वात् एवंच अवयववाविशिष्टपदस्यैव आदेशालाभ इतिनच प्रसयलक्षणेनलस्थि

योग्यत्वादेवंच मास्तु अत एव तत्सूत्रभाष्ये सर्वग्रहणं प्रत्याख्यातमिति चेच्चिंत्यमेतत्॥ विशिष्ट
योरिति॥ नच विधेयभेदाद्वाक्यभेदः॥ विशिष्टविधेरकत्वेन तदभावात्॥ नच विशिष्टमन्यत्राप्र
सिद्धं॥ अप्रसिद्धस्यैवाविधानानुपपत्तिः उचितत्वात्॥ नहि प्रसिद्धस्य विधानमस्तीति बोध्यं॥ विभक्ति
क्रमेति॥ नच सूत्रेप्येवं क्रमो [illegible]॥ युक्तः॥ अल्पाक्षरेणतथैवोचितत्वात्॥ एकदेशेति॰ नचा
स्यत्राबृत्तस्यान्तेपरिमाणनिश्चलात्रानेन लाभः॥ अस्मच्छब्दप्रकृतिक द्वितीयान्तस्यान्त
परिमाणत्वाभावेनातिदेशात्॰ अंतरंगेतिवस्तुतः कंबलो नोदीयतां इतिभाष्यप्रयोगेणप
निर्णमपि नातिप्रयोगेण मानिरस्ततः संतु इत्यनेन च पूर्वमेकादेशादादेशो युक्तः॥ पूर्वोक्त

४

118

शेखरविवृति

रपदमितितकार्यादेकादेशस्यपूर्वप्रसक्तेश्च अन्यथात्रसर्वत्रदीर्घपणादेशयोः कृतयोःपश्चादा
देशारूपासंगतिः॥ स्पष्टंचेदंचसंधेरनंतरंगत्वेनास्यप्रतिपदोक्तत्वेनततोपिबलवत्त्वात्उपजीव्यत्वे
पिनश्रीशास्त्रावस्कइत्यादावपिआदेशाभावेश्रीशब्देअपादादित्विनंआदेशेतुतन्नादेशापत्तेरि
तिसर्वत्रविरोधसत्त्वेनैतद्विषयेस्वत्वेतदप्रसरलेसुचकत्वात्एवंचात्रादेशस्यादेवनन्चस्मतिस्याव
यवमादायाशक्षरत्वेनदोषोदित्वान्नादेशःअस्मिन्निसस्यतदभावात्एवंचनःकृष्णाइत्येवपाठ
इतिन्नित्यमेवैनत्।।परेइति।।इदंचिंसंतावतापिविशिष्टबुधेरसंभवात्नत्वेपिपरादित्वनापा
दादित्वस्यैवसत्त्वाच्चेतिदिक्।।आहानावितिइदंचिंसंवाच्यार्थाभावादित्युक्तंनकृतोइतिनचैकव

चनाभावेनैव तयोरप्राप्तेः प्रकृतसर्थे एकत्वसंख्यायाः अभेदेन वर्तमानात् तद्धातोस्संबोध्यत्वेनानेका
वगतौ नु अभेदैकत्वसत्त्वेपि बाधस्तत्र एकत्वाभावात् तादृशद्रूसान्वयः ननु यूयमित्यत्र बहुत्वबोधने
छयोच्चारयितृत्वसत्त्वेनानेकत्वोपपादनेपि वयमित्यत्र अहंकारानास्मदर्थेतनस्य एकत्वाद्बहुसम
नुपपन्नमिति चेन्न बहुत्वारोपेणोपपत्तेः वस्तुतस्तु उद्बोधकाभावे वृत्तौ संख्यानवगमः यथा राज
पुरुषे उद्बोधके तु अवगतिरेव अत एव राद्धि घटमेसादौ र्तौ बपि भानं एवं च वृत्तौ संख्यानवगम इति स
न्पुरुषाभिप्रायेण अत्र त्वादेशाकरणे एकत्वतदकरणे नेकत्वमित्यत्र त्वादेशाकरणमनेकत्वोद्बोधक
मित्यनेकत्वात् संबोध्यत्वपर्यन्तानुधावने कत्वानेकत्वोपपादनमिति समैव रध्यगारमित्यत्रापि अग
द्याकरण उद्बोधकस्यादित्यादिक्॥ एकवाक्यत्वमिति एकतिङन्तत्वस्य वाक्यत्वलक्षणत्वादेकवाक्यत्व
लक्षणमित्युक्तमेव तल्लक्षणं तु युष्मच्छब्दघटितवाक्यघटकत्वं पदस्येति बोध्यं तत्त्वं॥ ननु एक[illegible]त्त

ल

द्वाक्यैस्य पचस्य मृगइत्यत्राभावात् अव्याप्तिरेव कथमतिव्याप्तिरिति चेन्न अतिव्याप्तिरित्यर्थात्।। यद्वा नाव्या
प्तिः लौकिकवाक्येनैव निर्वाहादित्यर्थः।। यद्वा नापि प्रसक्तिः पक्षतावच्छेदकस्येति बोध्यं अथ देवद
त्तस्य तेऽतिसमानाधिकरणे तिङन्तघटितत्वाद्वाक्यत्वानापत्तिः समर्थः पदविधिरित्यत्र प्रवृत्तोऽस
मानाधिकरणस्यासमर्थत्वापत्त्याप्रवृत्तेरादेशानापत्तिरिति भाष्यकृतावाक्यत्वलक्षणेन समाहि
तं तद्भाष्यस्यात्र चाक्यत्वाप्राप्तौ असंगतिश्च देवदत्तः कास्तीति प्रश्ने यज्ञदत्तस्य गृहे इत्येतन्मात्र
स्यानापत्तिश्च न चातिङन्तार्थबोधकत्वमात्रेण तत्त्वेनु पचस्य मृगइत्यादावापत्तिश्च किंच दृशादुमा
नीसाकन्तरं भवती कलेलस्यापि तिङन्तघटितत्वेनापत्तिः पचति कल्पं पचतितरां इत्यतादृदेशापत्ति
श्च पचतात्स्यापि व्यपदेशिवद्भावेन तद्घटितत्वापत्तिश्च एकतिङन्तवाक्योदाहरणस्य भाष्योक्त

श्रूहि श्रूहि रुस्येसेसंग्रहश्च ॥ अस्यैव वाक्यत्वलक्षणत्वे भाष्योक्त सविशेषणमिति एकतिङिति च वाक्यद्व
य लक्षणसंगतिश्च न च सविशेषणमिति लौकिकपरं वक्तव्यमिति संगत्यापत्तेरिति चेन्न सविशेषणमि
त्यस्यैव सिद्धान्तादिति विशेषणाभावेन न पचतीत्यादिदोषः तत्र सविशेषणमित्यस्य निरूपकभावापन्न
विशिष्टस्यताप्रयोजकपदवृत्तिसमुदायवत्त्वमर्थस्तेन दृष्टादागुडिमानी कृतकस्तिन्नितान रूप्यानिरूप
कभावापन्नत्वान्नदोषः देवदत्तस्यतेदूसस्यापि समूहस्याख्यातार्थस्वीकारेण सविशेषणमित्या
ख्यातार्थसत्त्वानुपपत्तिः ॥ वाक्यैकदेशस्य वाक्यार्थविशिष्टस्य स्वीकारादाख्यातार्थत्वं ॥ यथाप्रसिद्धा
पिंडीदूसादौ विशिष्टार्थत्वं आख्यातमिसेनाविलक्षणाने पदार्थगद्द्सत्त्वनापत्तिः श्रूयमाणान्तशेषणा

८

व्रव्रजतीतिसंग्रहः ब्रूहिइसस्यस्थानिद्वित्वेएकारव्यातमेवेतिनदोषः॥ननुपूर्वस्यैवलक्षणत्वेएकतिङ्
तिवक्तव्यमितिसंगतिः तर्हिभिन्नमेवनतुएकपदंसमानवाचिइतिसमानानुपूर्वीकतिङ्न्तत्वेकथास्य
त्वमितिब्रूहिब्रूहिइतिसंग्रहः परत्वेनैवलक्ष्यस्यापिसंग्रहेद्वितीयलक्षणमनुपयुक्तंस्थानिद्वित्वेनैकारव्या
नत्वादितिचेत्तर्हिवक्तव्यइसस्यव्याख्यायइत्यर्थान्नदोषः अतएवएकतिङ्तिचेतिचग्रन्थेनोक्तः॥
नलक्षणद्वयेतुनिरुक्तव्यस्यात्ब्रूहिब्रूहिइसस्यत्रवाक्यत्वात्तिङ्सपेक्षितमितितुनतत्रसत्रांतरेणा
नुसन्तरसस्येष्टत्वात्स्थानिद्वित्वेतुअतिङ्इस्पष्टेपिननिषेधस्तस्यतिङ्त्वाभावात्नचपचतीसस्य
वाक्यत्वेकोदोषः वाक्यस्यपदेरस्त्यधिकारीयप्लुतापत्तेः एवंचभट्टोक्तंसर्वेचिसंग्रहोसविशेषणमितिस्यात्त

एवार्थः तत्रैकतिङ्सस्य श्रूयमाणात्ति। उक्तं तद्व्याघटितमित्यर्थस्तेन प्रजापद्रसम्गङ्सादौ दोष इत्युक्तमित्यलं
विस्तरेण इदं तु बोध्यं कोशो वाक्यद्वयं वा नाशब्दस्यानस्यात् स्फाति उक्तं च यदि तु वाक्यं पदसमूह इत्यभियुक्तोक्त
लौकिकपरं अत एव अथ प्रजानामियन्नन्वितेवाक्यत्वाद्वाक्यं तु साकांक्षामपेक्षते इत्यन्वयस्यासिद्धिः
उक्तं नाक्यत्वनगारस्त्रीयमितिचिंसमेवतत् अत्र स्फाति उक्तं च यस्फाति होतलोतशाब्द भ समासे प्रयुक्तः॥ ते
याह्वांत श्रूयमाणात् शाब्दस्यलाभात् द्वितिचिंसमनायितेषामेकशेषमिससंगतं तयोरिससंगतं तयोरि
सपेक्षितत्वादिति वा न्यंतेषां अन्वय शाब्दे न्वयः एकशेषरूपः विग्रहश्चैस र्थेन शेष शब्दस्यान्वयपदार्थपर्याय
तांस्वीकृत्य तेषामेकत्र न्वयव्युत्पत्यर्थं शेषान्वयइत्यर्थस्वीकारेणवादोषात् नेनदेवदत्तेनगामितव्यमस्तीत्यध्याहा
रेण स्फाति उक्तं न्वयनेवानिर्वाहात् कृतं न्वयस्यनोपयोगः अनध्याहारेपि शाब्दबोध सत्वेन तदानरूपक

त्वादितिरूननचस्वार्थेति॥ननुचस्वार्थाश्रयोयुष्मच्छब्दस्तत्त्वयोहरिस्तदन्वयित्वप्रसिद्धइतिवाच्यं॥स्वार्थाश्र
यौहरिस्तद्रूपान्वयिसंबंधस्तदन्वयीयुष्मच्छब्दइसद्दोषाःत्॥इदंतुबोध्यं॥नस्यादिपंचयुक्तेइसेत्लाघ
वात्सकुत्राक्याभितितत्वपत्र्यार्थैआहइतिएवंसतिपुक्तग्रहणंव्यर्थसदेनतत्स्वरूपेणसाक्षाद्योगस्यानौ
चित्संबोधयतिएवंचपत्रमार्थैरित्सत्रपरंपरायोगोपिनिषेधइत्यथाहीतिभाष्यंसेकदेशोक्तिःनाति
क्रमपूर्वकत्वात्सूत्राक्षरप्रसाख्यातस्यायुक्तत्वादितितत्व॥यद्वापृथग्विनेसत्रावधित्वंपंचमीसूक्तेकिं
निरूपितावधित्वाभसाकाङ्क्षोयांभेदनिरूपिकावधित्वेइसथातान्नावधित्वस्यदेवदत्तेऽभावात्रैपंच
मीअत्रतुतभानिरूप्यानिनिरूपकाद्यभावेनपरंपरयापिस्यादेवेतियुक्तग्रहणंकर्तव्यमेव॥यद्वापृ

थागिसूत्रापि अंतरांतरेणेत्यतो युक्तग्रहणमनुवर्त्य साक्षाद्योगेव प्रवृत्तिः अत एव तत्र युक्तग्रहणं चरितार्थम
न्यथा त्वेतौ यादिनिर्देशेन निर्वाहे व्यर्थमेव स्यात्॥ यद्वा परंपरस्येत्से धर्मिपारतंत्र्येण पृथगर्थेनान्वयात् अत्र तु
चार्थस्य धर्मिपारतंत्र्येनान्वयः इत्यर्थः स तु देवदत्तेनास्ति पुत्रेन्वयो पितस्य पारतंत्र्येणापृथगर्थेनान्वया
त् अत्र तु चार्थस्य धर्मिपारतंत्र्येण युष्मदर्थेन यज्ञदत्तस्य दंडवत नान्वये स्यादिति न दोषः॥
किंच पृथग्विसूत्रार्थप्रकरणा... दर्थनिर्देशाः एवं च तदर्थान्वयित्वं देवदत्तेनास्तीति न दोषः अत्र तु
अर्थप्रकरणाभावेपि न त्वादिनिर्देशो वैयर्थ्यं स्यादिति च मेरुः सूत्रे चकारयोगो... स्येवेति निषेधः स्यादेव
तिवैलक्षण्यं॥ युक्तग्रहणं तु तत्सामर्थ्यादत्र प्रकरणे अर्थनिर्देशा एवा... अर्थयोगस्तेन द्वितीयासाक्षादेवा

स्त्कः एवंच भाव्यंपरंपरार्थम पेक्षितमेव युक्त ग्रहणस्य चारितार्थ्यंच समागतं॥ किंच युक्तग्रहणे एव साक्षादि
सेव बोध्यते तथापि भाव्यस्त्कः योजनं नोति सा हन्वेयोश्चापि युक्त ग्रहणानुरूसाप सा साक्षाद्वेवापतित्तिति समान
वाक्ये इत्यपेक्षितामिति॥ यद्वा इतरथा हीयस्य समर्थपरित्यागीकारे हि इत्यर्थः॥ तस्वीकारे हि सापेक्षम समर्थ
वद्धि सामर्थ्यापत्तान वक्ष्यामि साहवनोम■तिरिति समानवाक्य इति कार्यतो हि सा बाध्यते इत्येवं प्रकारेणापि
स्त्कः योजं इदं पुनरत्र न त्र॥ समान वाक्य इति चक्तव्य इत्यस्य पर्यार्थे इत्यस्य समानवाक्ये वा इत्यनेन सहान्वयो
वक्तव्य इत्यर्थः॥ तथान्वयोगपदस्यैवाभावेन साक्षाद्योग इति नापादितथाचानन्वये सत्रापि तत्वीयात स्यस
मानवाक्ये इत्येवान्वयादपदं परथा स्यादेवेति युक्तग्रहणं कर्तव्यमेव एवं बहु बहु प्रकारेण युक्तग्रहणस्यसा

र्थक्येन कर्तव्यमीसक्ति भूरव प्रलापितेनेनिरूकधीभिएकलनीयं अत्रालोचनाभिन्नवा घातरोभयस्यापि
सामान्येन ग्रहणेपरूपार्थौ रितिमार्गस्थितिक श्चित्सपूर्वा॥ विवक्षापामिति॥ इदमत्राविचार्यतो॥ तत्वर्थाद्विविधे
तादृसनेनसामान्यत सतः शब्दार्थक त्वंसीक्रुसास्तीयानुपूर्वी आद्ये पूर्वशब्द समभिहारे पंचवेभ्याएवसरे
सत्येनअस्यास्तीयस्य दुर्लभतयासंधोत्वेनाविवक्षयाषाष्ठिकत्प इत्वाला दृश्यानुपूर्वीकत्वमादायमत्वर्थैबहु
व्रीहिः कार्यः॥ द्वितीयंतु तादृसनेन पूर्वशब्दपरामर्शोपितच्छब्दस्यादित्रिहृस्वशब्दाभावात योगेपंचेभ्याअ
प्राप्त्याअस्यास्तीत्यानुपूर्वीकिलभैवेतिमास्कसंबांधत्वविवक्षाअतएववन्याद्ररेयेभ्यइसत्रपक्तमानि
सत्रन्वतनंतयोगेअस्मास्तीतिअभावेपिमातुवितिअनेनामिसन्नशेखरएवस्पष्टइदंतुचिंसमेमन्यथापि

९

रस्परविरोधापत्तेः मतभेदेन बाल्लापनीयमिति दिक्॥ ननु सहयुक्ते इत्येन सिद्धे रिदमयुक्तमिति चेन्न एकस्योभयो
रेकविधेनान्वयः साहिसं यथा पुत्रेण सहेत्यत्रागमने उभयोरप्यन्वयः प्रकृते तु पूर्वस्य परास्मिन्न व्यवहित [illegible] वे
न विद्यमानशब्दस्य तु व्यवहितत्वेनेति वैषम्येनान्वये तदुक्तमन्त्रवाक्यत्वात् समामिति त्रायते समामिति ते
नतु रिरक्षासत्तामिति चोदाहरणमिति वक्तुं युक्तं हरिरक्षामि येतन्मात्रस्योदाहरणत्वाभावात् अत्र मध्यमेति न्याये
नैयस्य श्रुतत्रे यतइत्यस्यान्तरत्राव्वायः अध्याहृत्य सतु पूर्वत्रान्वय इत्यर्थः एकस्योभयत्रान्वय स्त्व युक्तः सइ
त्यस्यैव विद्यमानपूर्वत्वानुपपत्तेः॥ सकृदुच्चरितत्वइति उभयत्रान्वतु मन्त्रवाक्यत्वान्वेति अध्याहारे एवास्यतास
यैबोध्यं वस्त्कतोपीयत्तु इत्यसहरिमांत्वामायत्रायते इत्यन्वयादेकक्रियये वतिर्नाह इति निर्वाहः अन्यथावा

ष्पदृयापत्तेरिति चिंत्यमेतत्तु सर्वं॥ महासंज्ञेति। अञ्चाव्द्वाञ्जसि अञ्चाव्द्वात्री। केअमिचआ
स्यदृयापत्तेरिति चिंत्यमेतत्तु समं॥ महासंज्ञेति। अन्वर्थमहत्याः संज्ञायाः तत्फलं तैसे फल
अङ्गाति जाते परादिध ह्लावेन संबुधिः मात्रेणाप्यहाननसत्वात्महासंज्ञायां तत्फलं तैसे फल
मेव॥ नापिहेहे दूसत्र दोषः॥ तत्र समात्रस्य संज्ञायां प्रदेशेतद्धलं देवसिद्धः अंतरे
गानितित्तुनोत्रे संज्ञातिरिक्त विशेषणादिति तद्दंतविधेन प्रयोजनमिति चिंत्यमेतत्॥
अत्रगुरुचरणाः स्वामंत्रितेदूसादौ विशेष्यासंभिधानात् एतत्सामर्थ्यादेतत्संदंशे
ष्पिनत दंतविधिरिति स्वप्रदेशेपि तदंतविधेरूपपादयितुमशक्यत्वादत्रैवतदंत
विधिः स्वीकार्यः॥ तदुपायस्तु आमंत्रितमिसावर्तते एकस्यसेति विशेषणं तेन तदंता

१०

128

संज्ञाविधाविति निषेधाभावस्त्त अप्रत्ययांतमित्यत्रैव बोध्यः त्वदंतमिति तु वक्तुं युक्तं ॥ तदंतस्य
त्र्यर्तिसंज्ञेत्यर्थात् नरवाभिभिन्नष्टिलदुक्तं त्वसंगतमेवोच्चारणमसंगत्सूपषष्ठ्ययथोभा
वादिति साधीयः ॥ अन्ये त्विति ॥ न तु त्वमित्यस्यापि संबोधने वर्तमानत्वेऽप्यर्थमेवस्यादि
ति त्वमित्याद्यसंगतमिति चेन्न अत्र संबोध्यत्वेन ज्ञानवत्त्वस्यदार्थत्वं युष्मदर्थः अत एव चे
तनेष्वप्रयोगः अहमनेन संबोधित इत्यचेतनस्य ज्ञानवत्त्वाभावो न एव च संबोध्यत्वप्र
कारक ज्ञानवत्त्वस्यार्थत्वेऽपि न संबोधनार्थकत्वमित्यदोषात् ॥ न चैवमपि भवच्छब्दस्य सं
बोधनार्थकत्वात् त्वंतमिहाद्यसंगतं प्रथमायाश्चैवापत्तेरिति वाच्यं ॥ चेतनाचेतनसाधार

शे॰ टी॰

नतया संबोध्यत्वमात्रार्थत्वेऽपि प्रवर्तनाविषयसंबोध्यत्वाभावात् अप्रवर्तनाविषयसंबोधनस्यैव
ग्रहणात् हे भवन्निसुतेऽहितस्यप्रवर्तनाविषयत्वासंभवं भवति मयापि किं धिक्कारयतीति भवाभिसु
खो तुममय कुस्त्रिया न्वयिसंबोधनेप्रथमात्वाभवेनामिसमलुक्रियान्वयित्वाभावेनादोषः । पर
लुगभावे धुरे गक्रियान्वयित्वमस्यनोक्तम् ॥ वस्तुत एतादृशाङ्कुरलूनापेक्षत्वेऽपि पदस्य स्वरसतः
सार्थक्रपाय च एवेऽनुमेवयुक्तमिति प्रतिभाति ॥ आमं ॥ वत्करणेऽति । न च तदभावे सर्वस्यादर्शनाप
त्तेः । न च लोपे एवकार्येविद्यमानग्रहणेनाविद्यमानवत्त्वस्य र्थः । लोपपदस्य आपसालोऽन्त्यस्या
पत्तेः । तत्र देशार्थमात्रपक्षमेवेदमिति वाच्यम् ॥ सर्वथा लोपेनदर्शबोधेनैव स्यादिति तद्बोधार्थम् ॥

परप्रयोगस्तु स्यादिति दृष्टं प्रयोगाभावमात्रफलकं स्यात्तथा च गिरावलंदैनादिषु परमिसुतमामंत्रितमि
से च परं प्रयोगास्ति सेषि दंव्यर्थमेव स्यादिति तत्करणार्थः प्रतिपद्यते इति अयं वार्तिकार्थः एव ॥ नन्वयं शिष्य
माणं लुप्यमानार्थेति न्यायेन सिद्धे परप्रयोगामनावश्यकं । सजातीयविषयेत्त प्रवृत्तेः ॥ ननु यासइदस
स्त एवं लोपे विजातीयेनाप्यर्थबोध इति प्रवृत्तेऽपि तथैव स्यादिति सर्वलोपार्थमावश्यकमिति वाच्यम् ॥
तथा सति सन्नूरसस्यादिप्रयामानत्वेन अउ-मुदून स्यादिति अनिष्टमेवापद्येतेति मद प्रवृत्तेरिष्टापत्तेः ।
न चैवं तत्करणस्य मूलोक्तरीत्या सन्निपातेऽप्यप्रवृत्तिः स्यादिति एवं उ-मुउ नापत्तिः ॥ तर्हि पूर्वेण परस्य प्रसा
रसाग्रहणे एव प्रवृत्तिः कृत्प्रत्तेना म आमंत्रितासरस्येति । अत्र तत्रेदमिसत्यर्थः । एवमनुगतरूपेण
कृप्तत्वात् आमूभोइसत्राप्यामंत्रितासरत्वेनाश्रयणाभावेनात्र प्रवृत्त्या सर्वत्रानुगतरूपेणादेशात् ॥
न चैवं प्रसारसहेतोः चक्रिनि वर्तहेतुरिति वाच्यं । प्रसारसन्नितत्वाभावार्थमेवावश्यकत्वात् इदमेव ज्ञापितत्वाश्रय

सो॰टी॰

कार्यमित्यर्थः॥ स्मरामीति॥ नच परस्यार्थैरितिनिषेधः॥ इंद्रियजन्य एव निषेधात्स्मरणस्येंद्रियज
न्यत्वाभावात्संस्कारजन्यत्वात्। यद्वा साक्षात्कारार्थकोनिषेधः स्मरणंतु न साक्षात्कारः। मानसध्यानं
तु साक्षात्कारवत्। एवं मनसा साक्षात्कारोमीतिसंगच्छते इंद्रियजन्यसंसाक्षात्कारत्वं तनस्या सीत्यादि
हेतुगर्भितं गीकारएवेतिबोध्यम्॥ भिद्यंतीति॥ ननु अयेइत्यस्य यथेदेश्यमानत्वात्तस्यच धं
दोवद्दूत्वाभावात् अपापादिर्वितिसत्वेपि न दोष इतिचेन्नियं समेतत्। अग्न इंद्रवरुणेति॥ वहूच उदा
हरणार्थमात्रस्यक्रमेवतद्दिसन्वयादित्तिबोध्यम्॥ द्वेरोपीति सपर्यो आश्रयः तनैकाधिकरण
रूपसामानाधिकरण्यमस्त्येव। ननु प्रवृत्तीति॥ ननु घटोघट इत्यर्थं प्रयुज्यत इति भित्तदेगर्भस्यापि

वक्षणेपि घटः कलशः इत्यादौ घटत्वकलशत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदमादाय शाब्दबोधस्यापि अस्मदादिपदानामर्थप
रत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात् द्वैधेऽपि पूर्ववद्धर्मभेदोपपत्तेरिति क्रमर्थे न लुगित्युक्तिः येभिंसमेतत् ॥ परे तु अस्मदादिशब्दाः
शब्दपरा एव अर्थपरत्वे तु एतानि ते द्वे इति पुनरद्येषपदवैय्यर्थ्यापत्तिः । तस्मात् एतानि तव नामानि इत्येव
स्वारसिकोऽर्थः ॥ न चैवमर्थबोधकरूपसामानाधिकरण्याभावः तव नामानीत्युक्ते तदर्थेऽपि तेषामिस
र्थो बोध्यत इति तत्त्वात् । न च पुनरर्थपरत्वं उच्चारणकाले शब्दपरत्वमेव तव नामानीति वाक्यबो
धोत्तरं तेषामेकार्थत्वेनेति सामानाधिकरण्यं तु वर्ततेऽर्थपरत्वं तु नेति पूर्वग्रंथस्वारसिंस एवेसाशयेनस्वि
त्यग्रंथ इत्याहुः । ननु सामानाधिकरण्यभेदान्वयप्रतिपादकत्वमेवास्त्विति न दोषः । न च देवकरोपी स
कापि वैवारणीआमंत्रिते इत्यस्य वैयर्थ्यं मूलअपरमनुकूलमेव ॥ यद्वा तत्राप्यभेदान्वये ऽसिद्धिप्रयातप्रा
तो साधाम्यांगीकारात् ॥ न च द्वयमसमानेनाभेदान्वयेपि न देवेसनेना भेदान्वयः । देवत्वाभिन्नवाक्ये एक

183

देशान्यायेन देवेसेतन्मात्रप्रयोगित्वपदार्थस्यस्यभिन्नेवांतर्भावेनानाभेदान्वयस्यसूपपादत्वात् कुरोषीसस्य
सुंदरकरोसर्वेप्रयोगेसुंदरपदार्थेऽभेदस्यसत्वान्नेतिचेन्न ॥ अघ्यक्षिसाद्गुनांत्राद्गुपरत्वेवारणेपि अर्थपर
त्वेनतदसत्वात् न चाभेपुरत्वे विशेष्यविशेषणरूपसामान्यस्यनमप्रतीतिकथंतेनवारणं सामान्यवचन
मिसस्याव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वमर्थः ॥ घटोनीलइसत्रनीलापेक्षयाघटस्याव्यापकधर्मावच्छिन्नमि त्व
वप्रकृतेअद्ययदिपदार्थानांसमनियतत्वेननाव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वमितिनदोषः ॥ अथक्रमर्थे
समानाधिकरणेइतिपदमितिचेन्न ॥ पश्चकपाटकम्प्युवापश्चतमित्यादावव्यापकधर्मावच्छिन्नत्व
स्वरूपसामान्यवचनत्वस्यसत्वादापत्तिस्तदवस्थत्वात् ॥ ननुप्रथमांतपदोपस्थितिरर्थस्यसमुच्चयए

गुणास्तीतिसंबोधनांतस्यातस्यापिसमुच्चयाभावइतिच्चार्थेद्वंद्वइतिसूत्रे शेखरे उक्तत्वादिदं प्रत्युदाहर
णमसंगतमित्यपिनेत्यन्त्। उअऊ ओ इति मनोरमादिषु प्रामाण्यप्रयोगेषु तद्वतिरिक्तेऽसमुच्चयस्वीकारेणा
धकाभावात्। तत्र समानाधिकरणपदमपि मानमस्तु इत्यादिकम्॥ निपातत्वे रीति। ननु युजादिषु
निरूपदेऽपि निपातनसत्वात्कथं साहचर्येण सुबुपपदत्वलाभ इति चेन्न॥ सर्वत्र लाक्षणिकस्य नि
पातनस्य सत्वे न तत्साहचर्येऽपि चदस्याप्यलाक्षणिकत्वसुबुपपदत्वरूपं निपातस्ते इसाराध्यात्॥
अनित्यसंज्ञके इति। ननु अबुदत्तुरसत्त्वानाम्पत्तिः। न च तत्र लोपो निषेध इति वाच्यम्। इयरइसंज्ञा वाच्ये
ति वार्तिकसत्त्वे तत्र लोपस्य जायमानतया तद्व्याख्याने इत्संज्ञिकेकारांतत्वदनापसाफलभेदेप्र

शे॰टी

सावर्ण्यानापत्तेः॥ यद्यपि इद्दित् उपदेशस्य ह्रस्वरूपाध्याहृस तदंतविधिना इसंज्ञकेकारांतभिन्नत्वेन
नदोषः॥ नन्चरेफलप्यतएवेकारः श्रीमद्दंतविध्ययष्टितवाक्यार्थसामर्थ्याद्दंसेद्दितोग्रहणात्॥
तथापि एकदेशोरस्ताद्ध्याहारस्य कर्तुमशक्यत्वाद्दोषएव नचेद्दितानेति प्रसज्येत तत्त्वंमवुःप्रसज्येः
स्यात्दइपमानत्वाद्दीत्येसर्पुदासप्रसंगएव किंतु प्रसज्येन तत् ह्रस्वरूपाध्याहारेण तदंतस्येदे
पइति तत्त्वं न प्रवृत्तिरिति अनंतस्य विकारत्वस्तिप्रत्ययविशेषणात्वेति भावः॥ व्याख्यानसाद्दिति॥
योऽद्दितिलिंगात् अत्रप्रसारणग्रहणेहितस्यासंभवएवस्यात्॥ नन्ववर्गग्रहणंतत्रेतिवाच्यम्॥
धेन्वेसंतिवैयर्थ्यापत्तेः॥ अन्यथा सर्वस्यपरेद्दीर्घस्येव सत्वे॥ दीर्घाद्दसेवसिद्धेसंगतिंस्पष्टैव॥

न

न्योत्तरपदेऽस्यधिकाराभावेऽप्युत्तरपदे एवदीर्घस्तत्त्वादुत्तरपदाभावे छेऽनेनेति चरितार्थम्। तर्हि ह्रस्वविस

त्र स्वरितेनाधिकारकार्यं दूराद्ग्रहणं अंगुरिति पठितस्य चग्रहणं चेति तत्त्वम्। अनभिधानमिति॥ तत्

तीय इस त्रैक प्रयोगस्य भाष्ये कथनात्। विषव॰ अत्र प्राग्विसेवरू तावप्रस्यग्रहणं न कार्यमिति

केचित्। एवमादाविति पठित्वाग्दपिवत्प्रयंनास्ती सुत्रम्। नचगणग्रहणापत्तिः। एवं अदिसमु

दायघटके उत्तरपदे इत्येवमर्थस्य विलंबेऽपरिचिन्तितवत्तया लाआदिर्यस्यैति स्मिन्नुत्तरपदे स्व

र्थस्पर्शिप्रोपस्थितिवत्तया तदभावादिसाहः। निपातनादिति व्यक्तिदंनोदात्तस्यापिस्वन्निता

दन्यादत्सात्रयोगप्राप्तेऽन्यादसाकरणरूपस्वाभिमतोपातनाभावादिदंघ्यंसम्। अभेदका भेदका

न्ति

सोदी·

इतिस्वीकृत्यैमतेतुयुक्तमेवेतितत्त्वम्॥ अदसो॥ नदोषइति॥ ननु अदस्कृयतेः क्विपि मुत्वापत्तिरितिचेन्न॥
निर्दिश्यमानपरिभाषयावारणात्॥ नचाकृतविषयेन सः॥ तस्यात्तिङंतविषयात्वेवप्रवर्त्तेरुक्तत्वा
त्॥ नन्वेवममुकेस्येवमसंगतं तस्यासाधुत्वात्॥ परेतुक्विमतेपीष्टमेवमुत्वमितिनामुकेसेत्रैसं
गतिरित्याहुः॥ शाद्वंतरेरिति॥ दीर्घेरुक्तेतदस्यैरभावेन ह्रस्वस्यापिशाद्वंतरप्राप्तिरुक्तमिति
ध्येयम्॥ न्यपरनिमित्तत्वेनेति॥ सस्वपूर्वतीसुस्यूर्वतीसादावपुनः॥ तरंगत्वाद्धुत्वे अभ्यासेउ
कारश्रवणानापत्तिरितितात्पर्यं॥ तरंगत्वेच पुपूर्चणपोर्यवूर्धितलक्ष्यभेदानाश्रयणमितिसेवोध्य
तेप्रविषयेजातविहिरंगस्थलेएवन तुसमकालप्राप्तिकेइस्युक्तं एवंचप्ररूतेपिनांतरंगत्वमितिस्थं

७५

समेनत्। यद्वा उदवोदामिसर्यमेव व्यक्तिव्यक्तिकारस्तूल लक्ष्यभेदानाश्रयणमिसेवेभ्यत्तेप्रवर्तते तु व्यक्तिस्वप
व्यक्तिदिर्घ ईकारस्य भेदएवेतिनलक्ष्येतलक्षणमायप्रवृत्तिः॥ ननु उत्व तु स्यसत्व व्यक्तिद्वय व्यक्तिस्वा सुन
र्हस्वाप्तिरित्यिचेदेवं वक्ष्यामः। पूर्वैकारस्य नपुंसकत्वमुत्तरस्य पुंस्त्वं तयोः समाहारे सुपोधातिरित्तिपे
क्षया पूर्वं दीर्घे ह्रस्व इद्यु सिध्यतिरितिसिद्धिं समेवैलत्। उकालङ्स पत्तिं समेव। त्वन्मतेपि उकरणंस
वर्णग्रहणात् असंदेहाय ह्रस्वो नोश्राश्रित इतिचेत् समंप्रवृत्तेपि वेधमित्ति। वस्तुतस्तु तत्रकारे
सन्नासेरोसादृशा प्रत्तिः आदेशएवे सुत्रेनुसंकेत्य एव दोषः स्यात्॥ किंचेदुपधायाइसत्रानपेव
सिद्धेश्च श्लेषपरभाष्य विरोधः॥ किंच भाव्यमानेनेस्य सस्वरातिरिक्तविशेषणानि पेक्षा प्रसक्तावे

प.रो.टी

प्पर्थ्याभावः। अष्टादसः मापरणार्थं तु न तत्प्रयोजनाभावात् स्वरमात्रस्येवोपयोगात् किंच तपर

प्रासस्य नानयाग्निषेषु इति पथिमथिशेरवरेखकूतातत्रपरवूरणंस्यहेताथमिकाकिंपात्रादसोमादिस्त्रा

यतेने प्रश्लेषसिद्धोप्रयोजनाभावः॥ न च ईकारे एव प्रगृह्यार्थं चरितार्थं तमपि अदसः अमुआदेशा

विधानेनैव सिद्धे गुरुन्यासादेव तत्सिद्धेः। अमुके इत्यत्र सर्वादेशापत्तिस्तु न तस्यासाधुताया उक्त

स्यात् अदमुयङ्ङ्यंन तत्रादप्रउ इसेव सिद्धोत इष्यमाणत्वात्। अतद्द्यं नाभ्यर्हणीये वेसम्पत्रविसारः।

मेवावरूपकमिति। इदं तु ततं भसंज्ञापदत्वकार्यप्रतिबंधरूपेशास्त्रीयेपि भवतिनपदांतानुभाष्यादि

स्मिन्लोप इति सूत्रे पियम्मिमभिन्नप्रवृत्तसापदत्वप्रतिबंधान्नलोपाभावात् कार्यकालसंयुक्तमेव।

रिंयाणां प्राधीरुतपरत्वात् श्रवणापरत्वात् भसंसैवेति न दोष इति तत्वं एवं च भाष्यमपि नैवं देशपुर्नं ।। अंगे न प्रसक्ताद्येपस्य
सर्वत्रोक्तेः प्रसक्तस्य सुपरिचितस्या नोपवेशेषणान्य ।। उपियोगाकांक्षसंतु अर्थान्यत्रागतिरस्त्वतम् ।। अतत्त्वविषय इति गते नआ
त्वविषयस्यापि संग्रहः मानाभावादिति ।। अत्र गुरुचरणाः ।। कृत्यादेस्संदेशानं संसदेशयोः प्राप्तिरस्ति त्वेऽअं
ससंदेशोपस्थितिरत्रोत्वस्य तथात्वेपि न प्रवृत्तिः ।। अवधारणगर्भानंससदेशस्यैवेश्वाराभावात् ।। अमु
निसत्त्रोसस्यापि प्राप्तेः मकारादावपि न प्रवृत्तिः ।। एवं प्रयोगेदुष्टीहेतुं संदेशानं ससंदेशयोः प्राप्त्यभावात् ।।
रेफ्रण व्यवधानादंससदेशत्वाभावात् अत एवोक्तं केऽति भाष्योक्तप्रयोग उपपन्नः ।। अन्यथा संससदेशत्वाभावा
नुत्वानापत्तिस्तस्मात्तदप्रवृत्तिरेवयुक्तेति ।। नाप्यदमुयङ्ङिति भवितव्यमिति भाष्यविरोधः ।। तत्रअसेरिति
पक्षे एवं भवितव्यं तत्र स्यादिति शंकायामुक्तं चेति समाधानेनादोषात् ।। समाधानं तु त्वदुक्तं केषांचिदुक्तं ।। वसु
नसुनेसेवेति भाष्याशयेनादोषात् स्मदहर्प्यङि सेवेष्टं न तद्रूपमिति सिद्धांतमाहुः ।। अत एव वहिः प्रयुक्तइमिसुपिय ।।

ऊर्द

समः समिंडिति। नन्वस्मिन् सूत्रे किं शिष्टस्यादेशार्थं यथान्यास एवास्तु इति न संख्यावसर इत्यत आह। सर्वनाम सा हचर्ये
णअव्ययादपि वाच्यत्वरूपप्राधान्ये एव प्रवृत्तिः। न तु द्योतकत्वस्थले प्रवर्ततेमु समो द्योतकत्वान्नाकूचः प्रसंगर
त्तितासर्यात्। ननु न लोपो नं त इस सत्रा शिति व्यासे अकूत्रा ह्मण इस सत्रे दे प दानसाहचर्यैनाभिप्रेतमिति दुचैव्यते।
उपसर्गस्यापतानिवृत्तिस्सूत्रे भाष्येणोपसर्गविषये अकूचो अविधिरिस्मुक्तं पप्यकूच उपसर्गेस्यानदापरिखदव्र
व्यपिनिषेधअ वरपकृतदनुकूपानभिधानमावश्यकमित्याहुः। [illegible] रसस्तर्यं। अत्रीमय इति अतीतिअ
धीतिवास्तु इति केचित्। अपरे विचारः आध्येअमंचतीसाउः ति रस अाउः इस नाकूाद परस्त्वाद यतिः आलोप
ग्रहणे तु एकादेशानापदत्तरूपलोपसत्वेन नापत्तिः। द्वितीयेपि अंइसस्यानुकरणे प्रसत्ति वदनुकरणं नेति पक्षे अअ

१८

उ॰ इसत्रापदं तादृशेग्रहणे इति पररूपे आदेशः स्याद् लोपग्रहणेतन्नरीत्या न दोषः । तृतीयेऽपि पूर्वदोष
एव ॥ ननु प्रतिपदोक्तत्वाल्लोपस्यैव न विहितलोपस्यैव ग्रहणेनोक्तस्थले लोपाभावेन प्रतेपी
ष्टए वादेश इति न दोष इति चेन्न । अतीसुत्रे आङ्सूत्रदोषतादवस्थ्यादमपक्षद्वयं तु सुव
चमेवेसाहु ॥ नंप्येः एजायां ॥ रूढस्यैवेति ॥ ननु प्राचीनैर्विशिष्टरूढत्वस्यादृष्टत्वेन कुमस्य इति
रूपत्वेन यौगिके न लोपानापत्तिः । एजायां गम्यमानत्वादिति वाच्यम् । प्राचीनं पदं वृत्ति
स्थलोपादीयते वृत्तिभिन्नं दायां वलोपयुक्तः प्रयोगः एजायां तु नकारसहितएवेति वृत्तितू ।
अपास्तमिति ॥ वस्तुतस्तत्तरार्थे ज्ञोनेरसूत्रावस्यप्रत्वेनानियमे गौरवेणाच तदयुक्तमेवे

ति भाति। एते नांनुगतो ऽभ्यिपूजायामिति पठ्यते इदित्वादेव न लोपाभावेन नांचेरिति सूत्रेन का
र्यमिस्स पारत्तम्। पूजागम्यत्वेपि न लोपापत्तेः॥ अंचु पुजि कुंभ्याचेसत्रौ कारकरणाद्ध्यि इसस्या
गृहणापत्तेश्च। उकारोच्चरणेन तस्यापि ग्रहणे प्रश्चिइसे कृ इसस्यापत्तेः॥ तत्राकारोत्तरं रूला
द्यनुबंधकत्वादग्रहणमिति चेत् गोरवमेवेति दिक्॥ नोपधत्वेति। कुंभ्यादसत्रा स्रीर्लि
ङ्गि इति नत्वं तत्र नोपधप्रयोजनं कुंभ्यादित्वत तुकुंचिइत्नीइसपदत्वेनापि सिध्यत्विति कुं
चेति पाठो ऽस्मिन्स्यादतोयं नलोपधः॥ कथं तर्हि कुत्वमाशंक्यते। तर्हि तत्रभाष्यात्कुत्वविधे
स्त्विति पाठो ऽयमिस्यादतोयं न लोपधः॥ कथं तर्हि कुत्वमासंगितं। तर्हि तत्र भाष्यात्कुत्वविधा
येअनुस्वारपरसवर्णत्वयोः सिद्धत्वमेव प्रतिपाद्यतां आस्त्रीर्लिङ्गि कुंभ्यादसेवं तु रूप

मस्त्वित्तिचेन्भिंसमेतत्॥ ज्ञातवदिति॥ नचत्वप्रसपांताएवनिपासलांघ्रिमनेनगुरुभूतेनेतिवा
च्यमू अत्वप्रसयस्पष्ट्रकरणपठितत्वाभावान्नूपूरणगुणेतिनिषेधार्थमपिज्ञातचेदसति
देशस्याकव्यकृत्वाध्येसाहुः॥ अवसंतस्य०॥ अनुवादकमिति॥ वस्तुतः श्रूयमाणासंतप्र
त्तिपसर्थंतेनन्यंक्रमयतेः स्थिपिर्थंक्रमिसयनदीर्घः णलोपस्यतुनस्थानिवत्वंदीर्घविधौ
तन्निषेधात् लोपस्याद्रिमतेअदोषेणकथंमतुपारिन्याख्यानेनैवनवीहइतिदोषोद्धतः
एतह्यनेनोभिनर्हाद्दत्तिचेन्न॥ इदमपूर्ववचनेनंकिंतुच्छपरसस्यच्छओरद्रोस्थानिव
क्तलक्षः ठेणकास्यरत्वमारोप्यतेरसारोपमूलकोवातत्रायेनेक्कांतनाद्दनामुपनिन

दोषः। अंसे तु स्वावयववाचिभिः स्वघटकत्वमारोप्य इति तदावयवत्वस्यैवाभावेन तदवयवि-
नितम्बस्य घटकत्वस्यारोपेऽपि तु मरुद्वृधस्त्वात्तु व्याख्यानात् अत्र यस्यावयवघटकत्वाच्छ्रुतिनविरोध इति फलितं
स्यादेतत्। अत्रेदं तत्त्वम्॥ नोपधाया इत्यत्रोपधापदाभावे प्रकृते ऋते नु मिदीर्घस्य चारितार्थ्यसं-
भवात् तत्र कौमुद्यामाये नदीर्घेणानुमोबाधापत्तिः। तत्सत्वे न तत्कारत्वाद्धावेपुनरुत्सर्गप्रव-
त्तिर्भवतीति निर्दोषम् इत्यत्र सुधियः। केचित्तु तपरमैप देशिकात्वं तत्र लभार्थमनुपपर्ण्यपि हलंस मिति सं-
स्कारानन्तरं न मा[illegible]निकारदेशत्वं समस्येवेति तदुपसंख्यानमिति नापूर्वमित्याहुः। नलोपिन
इति। यथाश्रुते प्राङ् ब्राह्मणीसत्रोऽभात इत्येतद्विबापत्तिः। उभेलक्ष्यानु इति॥ वस्तुत ईऊभरा

हेतुः ॥ अन्यथा प्रपठ्ये साध्यविजातिदेशः स्यादिति ॥ सामग्री लोग्नी रामाये साधिनुसंधेयः । एतेन सुपूरस्व
स्याश्चातीय लात्वम मतिदेशः इति आनुमानिके पिवूथमलिवधी नामतिदेशः ॥ अन्यथा पुरूमइसा
दैवलिलेपः स्यादिति न्यापास्तां मूलेदेशः सतीति ॥ सति संभवे परेणै संहिते ति सिध्यंतित्वेनावसाने पि
नदेषेतः संति समवेइसुतं ॥ मतेनेति ॥ अन्यथा वार्त्तिकसिध्यविभत्तपंतप्रतिरूपकत्वेन निपातत्वमि
ति भायो तमनाकासमाध्यं मार्गमपत्यआ रूतिगणते स्पायुंत भावं न कुर्यादिति भावः ॥ अयाणा
मिति ॥ ननु निपातभोः शंद्वेनैव सर्वेषां फलानामन्यथा सिध्धिं सदद्वर्य द्वयोरेवोवस्पकत्व मुत्तं शङ्कूरत्वे
नत्त्व मुच्यते त्रपाणामावश्यकत्वमिति चेन्न ॥ वार्त्तिकविहितस्यो कारस्य सिध्यत्वेन रोरत्वा श्रया

सिध्यत्सेनागतः पक्षेः सत्त्वे न उक्ते ओत्वस्माक्षि सिद्धे न अतः पक्ष्ला हग्दुणे पूर्वपक्षे भोगच्युते साहैः सिध्यति
ति फलसत्त्वात् तदुक्तिं इदं तु यत्पि संस॥ भोगभ्रमो इति सूत्रे अतो तेगार्ग्य सेषु निरतत्वअ पोरगी सेवं सिद्धे पूर्व ग्रहणं क्रि
यं॥ एवंविधे पुण्ये मोनिर्देश्वरत्पुत्र व पातं ज्याना यासेन स्कृत भः॥ यथा न्यासे तु भगो अपो ग्रहणे न ज्ञाप
केन स्वाध्यायिषु पिंगौरवं॥ ओकोजेग्रे सौ त्र सा हिति॥ समाहारं धु द्विष वेत्वं औ पाप्रवनेरा इन इसादा
विवृतैवाद्देशो नोभयो निवृत्सा पुतिः॥ एवमेव अजस्रं अपि समसु पोरः सदा दीनामः श्रीहिसाल्यो
ठिवृइसादे वो ध्यं तत्र कुतो नसो अत्र मुखमित्ति पिंसं॥ यद्दू। भोगे भेति सूत्रात् यत्र ग्रहणान्तुवृत्या य
कारस्यै कादेशात्व कारणाय प्योगे सावर्ण उभयोरादेशात्वमित तद्वत्वेन तद्धि ग्रोषणस्यौ वरं पक्षे तेसो

त्रखंडविनागसंततभाव्यादिसाद्याय॥ व्ययिनिति॥ अत्रास्वरसंधीजंतु रेफिसानुवर्सरे: स्पानेयो यौतयोरि
सर्पेना त्रा प्रासिरेवेति॥ वग्रहणं तु लोपः शाकल्यस्य सुतरार्थमेव॥ अतएव हरयिह विष्णविहे सप्तेत
स्त्रकाले खः॥ स्य इंद्ये हं भो भगो रिति स्यकारो पेउ यो ने॥ ओतोगार्ग्यस्य॥ यकारस्याहचं पादिति॥ अत्रे दं
त्रिं सं॥ व्रमस्य स्पयत्रेसा हैदस्यरूलेयलेतथा भः तस्यापि यस्य संभवादिति॥ एतर्थः यर्थः तमित्य सितयु
धीयतीस्या दैतस्संभवात्स्य॥ विध्ये दहिति॥ लोपः शाकल्यस्य सत्रेति भावः॥ भोस्वादिरूपं इति॥ उच्चा
रणार्थी कारेण ऽनेदेवो लोनरु वादिः॥ भाष्यानुसेति॥ अनयष्ठ तन्त्र्यं न लोपः शाकल्यस्य सचोक्ते॥ द
ति सर्वेषां॥ उभयोरपीति॥ अन्यमतेन्यपरित्ता थेस्यास्यासि स्य त्वाल्॥ आदेशे तदु[illegible]रं लोप इत्याशयः॥

सर्वेषांग्रहणंवोऽपित्स्याग्रूपायनमतंविहितस्यनिरवकाशलोपेनबाधादेशत्वप्रवृत्तौस्यान्निनोलोपेनो
भयोरदर्शनमिति वा॥ इति प्राप्नोतीति॥ एवयोः ध्यान्कल्पस्यैव मते लोपः यवयोर्हलि सर्वेषां मते
लोपः इसन्नयोर्विशेषेनरत्नमुदूसुद्धादेशस्य चर्त्वयोर्विसिध्यशास्त्रेण व्यवस्थापनेऽमतांतरे
तदभावाविकल्पप्राप्तिरिति भावः॥ एतेन तदभावे निःसंधिपदं वीरतयाशंकानिर्दलितेसपार्श्वं॥ अ
चीति सूत्रेणेति॥ मोनुस्वार इत्यत्र हलीति कर्तव्ये सर्वेषां ग्रहणं योगविभागश्च माऽस्त्वित्याशयः॥
यथान्यासे एव सर्वेषांग्रहणवैयर्थ्यं स्यादिति कुतो नेत्यमितिचेच्छृणु॥ गार्ग्यस्येत्यस्य संबंधा
प्रतरावरपत्त्वादिति॥ एवं सति सर्वेषामिति व्याख्यार्थविशेषस्थाऽनिरोधनं॥ तस्योपायांतरत्वात्॥

घटत्वस्य द्रव्यत्वावच्छिन्नवाच्यत्वात् उद्देश्यतावच्छेदकीभूतरूपभेदेऽभेदे तिनवाक्यभेदः । किंच विधेयताव
च्छेदकभेदेन वाक्यभेदे उद्देश्यतावच्छेदकभेदेन वाक्यभेदापत्तेः । यथा घटपटौ स्तः इत्यत्र । ननु गगनादिस्व
रूपमतनिष्ठस्वत्वनिवर्तितविधेयतापुरतस्स्वत्वनिरुक्तेः एवंरूपस्वस्वत्वप्रकारकेच्छया दण्डनपदार्थ
स्वत्वं गतं च यत इति रेकत्वेऽपि विधेयतावच्छेदकं यत्स्वत्वं तत्र वाच्यवाक्यभेदादेव वाक्यभेदो न तु विधे
यतावच्छेदकभेदात् इति स्वीकारेण श्रुतेर्विधेयताया अभेदेनादोषात् । यद्यपि स्वत्वं न विधेयताव
च्छेदकं मानं सप्रसंगादपि तु स्वस्वत्वेनानुगतरूपेणेति न विधेयतावच्छेदकभिन्नं । नच गगनादिवृत्ति
गर्भे पुनरस्तीति वाच्यम् । एकदेशप्रसक्तत्वात् प्रसक्तम् । । असतीति । प्रयोजनाभावे सप्तस्याह अर्थ

प्रयोजनकथनस्योपहासपरत्वमिति भावः ॥ अंतरंगत्वादिति ॥ वस्तुतस्तु भत्तुरिस्सत्राभ्यासस्या
नापसे देंऽप्यनुत्सृष्टविषयक्रमेव ॥ अंतरंगत्वाद्वृत्तादेशेन तदाद्य एवाभावेन तद्धुत्वा रासंगतिः ॥ ए
वं चांतरंगत्वादित्सयुक्तमेवेति बोध्यम् ॥ किंचैतत्सर्वं युक्तमेव ॥ अजह्रुरिस्सत्रऋदुस्सत्राप्रिरताच्चैन साम
र्थ्याभावात्सामर्थ्यमूलकत्वएव प्रकृतस्य वैसस्य प्रवृत्तेः ॥ तत्रापि शाब्दभ्यसज्ज संज्ञापेक्षया बहि
रंगत्वादितिः एवं स्यादेवेति सामर्थ्यं स्वरूपपादमिति केचित् ॥ न दोष इति ॥ वस्तुतस्तु एतसूत्रस्थ देशो
पसंदेवत्वेन तत्वेप्यभ्यस्तत्वाभावः ॥ नचैवं देशविकृतन्यायेन तत्त्वं भत्तस्य पक्षाभावेनानाश्रयणात् ॥
अत एव स्वमनिवतसूत्रे इमामुपन्यस्यैकदेशविकृतस्येष्टत्ववन्नत्यमिस्युक्तं तत्र भवतत्त्वं भवतीत्येव फलमु

20

152

ंनलक्ष्मसिद्धिरूपमुक्तंभाष्ये॥ तदाश्रयणेप्याहुःविभूरेतदप्रवृत्तिरेवेति अत्राभ्यस्तत्वाभावादेवन दोषः॥ एवंचपंचमीसमासानाश्रयणेपिनक्षतिः॥ अभ्यस्ताग्रहितेसर्थेनवारणंलघुत्वमेवंजुहो तीत्यत्राभ्यस्तसंज्ञस्यापनापत्तेः साहचर्यमपिएवंमुत्थमिसलम्॥ केचित्तुदेवदत्तादयोऽभ्यस्तमिति स्वीकारेप्रसंगेकमप्यापरिसुभेग्रहणमिसाहुः॥ ध्वंसमिति॥ केचित्तुबहुव्रीहिफलत्वेनमानोरवाभि त्रभाष्योदाहरणेनापवादत्वंयुक्तमेव॥ अन्यथारज्जुस्त्रग्म्यामिति रत्नापत्तेः॥ नचकथमुपयद्वा प्यतीत्यत्रफलं॥ बहुव्रीहेर्पिक्षवधित्वस्यस्त्वोनिरूपपदलक्षणस्ययत्राद्युपसर्गोपपदलक्षणे स्यचाश्रयणेनादोषादिसाहुः॥ तन्त्रिषेधादिति॥ ननुपदचरमावयवचद्वि पौयक्ताचितिरिक्तस्यग्रहणा

ज्ञियेया

श्री०

दी०

दशाप्रवृत्तिरेव स्यात् तु न पदांतस्तस्त्तस्थेर्षो स्वरविरोधश्चैतिचेन्न। लोपस्य स्थानिनिमित्तकपदत्वप्रसक्त्याव
यववि धाय यकाति तस्य तत्र विवक्षणमिसासम्भावात्। ननु क्वौ लुप्तमित्येव दोष इति वाच्यम्। पिपठि
षयतेः क्वेपि निमित्तकालोपस्य क्वौ लुप्तत्वाभावात्। तस्यासार्वत्रिकत्वाच्च। पदसंज्ञानिमित्तप्रत्यय
निमित्तकाभावादेतद्विषयत्वस्य वा परिष्कारेण दोषात्। तस्मिन् प्रत्यये परे यो लोपः तस्मिन् प्रत्य
ये परे एव कार्यं कर्तव्यं इत्यर्थे निवादोषः। तद्धितनिमित्तकलोपातिरिक्तलोपेन स्थानिवदित्यर्थे वा।
न च पठ्यतेः पड्डस तत्र ऊनयते उन्नूत तेजायत इति लोपेन ऊजायत इति अत्र च श्रुतत्वमिति संधि।
अन्यथाभिषेधात्रत्र सालोपस्य स्थानिवत्वान्नदनापत्तिरिति पुयमार० प्रत्ययनिमित्तकपदत्वरमा

९१

स्यवर्णेतरित्यर्थ इति वाच्ये वाचनीयमिति सुधियः॥ शर्व्यवाये॥ नुमः स्थानिवद् इति॥ आदितिप्रत्याहारग्रहणमत्रमानं
तेषां भावे केवलानुस्वारोपलक्षणार्थमेव नुम्ग्रहणमावश्यकं शरग्रहणे तु केवलानुस्वारस्य तदप्राप्तकत्वेन ग्रहणे
सिद्धे नुम्ग्रहणसामर्थ्यात् तत्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं नुम्भुभ्यस्तु नग्रहणे विसर्गसाहचर्येणायोगवा
हस्यैव ग्रहणात् यस्य नुम्स्थानिकानुस्वार एव पर्यवसानमिति बोध्यम्॥ तदिति॥ नन्वत्र संयोगे बिलोपेत स्या
सिद्धत्वे न पुनः संयोगान्तलोपप्राप्तिरिति चेन्न॥ तत्र कौण्डिन्यन्यायस्य त्रिपाद्यां स्वीकारेणादोषात्॥ तत्र मूल
रूपमेवयं प्रसङ्गवादः एवं तस्यासिद्धत्वेन सुतं इदमेव त्रिपाद्यां न्यायप्रवृत्तौ मूर्धाभिषिक्तोदाहरणमिति सकलम्॥ एवं
स्यासिद्धत्वेति॥ अन्यथा षढोः कस्सिप्रतिः॥ तरित्यत्रिमित्तकलोपनिमित्तनिवेशोपपदचरमावयवेति॥ नन्वमीवेसा
नीयमिति लाघवं॥ षढोः कस्सत्रेतु नदे षष्ठ्यमाणलक्षितेति निमित्तवाचिकेति॥ विस्तर इति॥ ननु मधुश्च्योत
तीतमधुश्चिति कथमिति चेदयं सोपपदः॥ तेन संयोगादिलोपे इष्टसिद्धिरिति भेदेनाभिदध्यमिति॥ ननु दारे
मि

त्तिउपदेशाभावाश्रयत्वेनापि दीधितिग्रन्थखंडस्योपदेशत्वं आगतं नामेतेन निवेशादिति तस्य तत्त्वाभावात् ॥ नच स्वरूपेणि
वत्वेन विशिष्टेन स्वरूपेणैव दूषितत्वान्नंगीकारात् । किं स्वरूपेणिवत्वेनोपदेशोपग्रहीतुमशक्यः ॥ नच भवतु इस्तत्रादुप
देशत्व वक्ष्य स्वरूपेणिवत्वेन तत्त्वस्यादेवा तन्मतप्रसयस्यनिमित्तत्वेनाश्रयणादनुपदेशप्रसयकालिकत्वात्प्रत्यक्ष इति
तत्र स्वरूपेणिवत्वेन तदाश्रयणेप्यत्र कस्यापि निमित्तत्वेनाश्रयणादुपदेशप्रसयकालिकस्य स्वरूपेणिवत्त्वो
पदेशस्य ग्रहीतुमशक्यत्वेन तत्त्वस्य मिसत्रे वस्वभावसिद्धोपदेशस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादुपदेशत्वाभावात्तत्
स्वाभाव एव मास इति चिंत्यमेतत् । एवं च दीधितिसेमिनीयोऽत्र नैव युक्तमिति सुधियः ॥ वसो संप्रसा ॥
वसुसादेशेनेति ॥ नचैवमपि वसुस्तन्नेइस्तस्यैव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । सामान्यग्रहणेन्तत्वेनानुबंध

22

स्य धातोरपीति ज्ञापनार्थमिति संक्लेशः क्लिशिरित्याद्यापात् ।। एतेन वसोः स्थानिवत्वेनैवेष्टसिद्धेरुकारानुबंधक
वसोः सामान्यग्रहणार्थोऽभिविष्यतीति अथ मृडुमध्यिकसकारानुबंधानो सजनन्यपर्यभिस पास्तम् ।। प्रत्य
याप्रत्यययोः प्रत्ययपर्यंतांगीकाराद्दीत केचित् । उकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापिग्रहणं । अपिना प्रकृतांतस्यादे
कस्य प्रत्ययस्यापरिच्छिन्नत्वादन्यस्यैव प्रत्ययस्यैव ग्रहणेऽपि स्यात्र ।। धातोरग्रहणं परिभाषांविनापि
जातमित्यपि केचिदाहुः । नचवसुसंसत्वाह्यपर्यसुतत्रसस्त्रैधातोर्ग्रहणापत्तेः अत्र वसोर्भिन्नप्रत्ययस्यैव
ग्रहणात् तथापि तथैव हेतोर्गेणोऽपि स्यात् । सांबोलिन्विशेषणात्र । नहि धातोर्विशेषणफलमस्ति सर्वत्रसं
तस्यैव सत्त्वेनाभिप्रायादित्यदिक् । परेत्विति ।। वस्वेकेत्यस्यापि प्रातिपदोक्तत्वेमितिन्वेत्य दस दइसस्या

157

मदस्वाग्य मेलल्लोपाभ्यामेवस्थित पदेभ्यस्तासंप्रसारणेन न बाध्य इत्याशयः दसन्यन्नेनिस्तार॥ पुंसोसुङ्॥ नस्तुत

इति॥ गोस्त्वादेन दयुत्वं भवति॥ अदसः॥ उसिलोरिति॥ न चलक्षणाप्रयोगेन सिद्धिः इत्सादि सिद्धये तदेवि विष

येन दप्रत्यस्वीकारात्॥ ननु अनेन सम्प्रसारणप्रसारव्याने इमेवेदं तिनियमेप्रकृतेऽलं यदि स्यात्तदकाराभावे

न सभियमो संगतः स्यादतस्तत्रामर्थ्यादिसंनप्रवर्तत इत्यदोषः॥ किंचपरत्वात्तलेम स्यादिति न्यायेन

नस्यदाप्यते मिति स्तुवन्नमिति चेन्न॥ तत्प्रसारव्याने पक्षमादायैव तत्रापि प्रवृत्तेः॥ वस्तु तस्सदादीनाम

इत्यत्र विभक्त्याविति निषिध्य ययस सम्मौ हि तद्विशेषणादिगोरत्वात्सैव स्पिंसमसुत्वात्॥ एवं च सका

रस्याले परस्त्रपैऊ अदिदेश्यक्रमे पक्ष्ये इति न्यायेन पुनरप्रसङ्गदोषगत॥ न च परस्त्रपात्पूर्वमेवांगत्वाल्लो

२३

158

वाभ्यूर्धूतत्वनिषेधइत्यनेनदोषइत्यनेदृत्रनेइत्यस्यविषय
ससमीतत्वेनोपश्लेषिकसप्तम्य४

पेअसकृच्चिलत्वदृप्ति ओडः स्पादापत्तेः ॥ ओङ्कारविभक्तित्वादितिवाच्यम् द्विवचनौङ्कारविभक्तेरवोङितिसंज्ञा
स्त्रीकाराल्प्रसस्पस्पादेति स्यापत्तेरिति चेडित्वसामर्थ्यात्स्वरूपानंतरमेवेष्टलोपस्य वक्तव्यत्वात् अन्यथा
लोकेष्टेरत्वे वदेद्दति एवंच देन्नित्सन्निसाहुः ॥ नमुने ॥ ननु सुग्रहणं मास्तु विभिन्नये अपंचानांमुने सत्र नाभावे
दृ.हे नलोपस्य न्यायासिद्धत्वान्निषेधापत्ता अनर्थान्तरत्वेनामेंचाद्वर्णमितिस्वरापत्तेः ॥ ने कृते व्यवहितत्वे
भावेन तस्मिन्निति परिभाषाया अप्रवृत्त्या व्यवहितत्वं तस्य लघुमरुप्रकल्पत्वादित्यदिक् ॥ इति हलं ता ॥
पक्षे इति ॥ पदस्यादिरिति पक्षे तु गतिकारकेति सूदंतेन समासात्तद्धताभावेन निषेधो नेति तत्वं ॥ व
स्तुतः पंचपरिसमासेव तु सेव्यचित्सत्र निषेधाना पत्तिरिति बोध्यम् ॥ अपेति ॥ व्याख्यानमिति ॥ स्तानुवं

उत्तरपदत्वेति। परमं दधि इत्यत्र कार्यप्रत्ययलक्षणविधये उत्तरशब्देन उत्तरपदं लक्ष्यते तत्र समासे चरमावयवे रूढम्। अत एव बहुत्वेनैव इत्य निषेधः स्मरिता र्थः। दध्न इति। ननु पंचगवं धनं पंचनावप्रिय इत्यादौ अंते अकारस्य सत्वात् एतन्निषेधानापत्तिः तथापि पदं पर्यवसितं पूर्वत्वं प्रापयति त्रिषेध। समासांतस्य भिन्नस्य चरमावयवस्य विवक्षितत्वात्। नन्वेवं गोशब्द चरमे ओकारे पदत्वाभावेन तदिति देशः स्यादिति वाच्यम्। समासांतस्य समासशब्देन पदत्वं पदार्थत्वाद्युक्तत्वात् प्रत्ययनिरूपितकारणं पूर्वावधि। अनेन तत्र गोशब्दस्यैव नेदेशस्य। नन्वेवं दध्येकदेशोपस्य प्रतिरिति चेत् तस्य समासे नान्यत्र उत्तरपदस्य विशेषितत्वात्। ननु पंचगवं पंचगवधनं पंचनावप्रिय इत्यत्र तत्र तत्पुरुषं पर्यवसितं वाच्यम्। मध्यम पदं पूर्वपदादेनिरवधित्वे सति उत्तरपदपर्यायवहित

> ३ लोपः इत्यादेः सा

> पदं ५

पूर्वस्य वेत्स्वेशान्तीय ग्रहणादत्र तु लौकिक एव संभवतीति भावः॥ न च प्रत्ययाप्रत्यये अति दोषस्तदभावात्॥ अभिव्यक्तिनिदेश्यासां हुः॥ इति लिंगः॥ उत्तरपदेति॥ ननु कार्यित्वेन निवेशे फलसत्वेपि प्रमाणाभाव इति चेदं पूर्वापदादिविधान्वयपर्युदास एवेति। तथा हि पूर्वकालाव्यवहितकालवर्तिपदादिष्वविधिर्यथा स्यादिति इति सकारस्य पूर्वकालाव्यवहितकालवर्तित्वं एकं च न तस्यास्य पर्यासर कालाव्यवहितकालवर्तित्वरूपं पदांतकार्ये एव तथा च कार्यित्वेन निवेशोप्यर्थात्फलितः॥ यद्वा अभावत्वेन तत्सामान्यस्य पर्यायभासत्वे प्रागभावत्वं तथा च ध्वंसत्वेन पदांतकार्य एवेति न पदव्यवाये पीलि एतद्दूषणे प्रत्यक्षतः॥ अभावप्रतियोगित्वेन वा सामान्यरूपमिति न दोषः॥ न च पूर्वापदादिविधिनोंते सादौ गत्वविध्यो पूर्वस्याप्यभा

मध्यवर्ति
वर्तित्वं तत्रानन्तरोक्तदुःखातत्वात् प्रागुक्तसंभवति इत्यस्य दोषपरिहारणात्मउत्तरपदशब्देन तस्य चरमावयववाचकत्वात्॥ ननु उत्तरशब्दस्य उत्तरपदत्वेन लक्षणा सामउत्तरपदस्य समस्य चरमावयवं तावयवस्य पदत्वे पदसप्रत्युक्तकार्यप्रत्ययलक्षणेने तितदर्थे पदशब्दविधौ तदप्रयोगो अपदशब्दविधावित्यधिकारमर्थभिन्नित्यत्र॥

वेन सर्वकालाव्यवहितत्वात् त्वमिवं वाधितमिति वाच्यम्। उत्तरपदकार्ये पदाधिकारे सत्यावंससत्त्वादोषा
त्। ननु पदत्वप्रयुक्तकार्ये उत्तरपदीये कर्तव्ये पूर्वपदीयपदत्वस्यापि निषेधापत्तिरिति चेन्न। उत्तरपदीये ने
मित्ते वेशेनोत्तरपदसंबंधिनिमित्तकार्ये इति निवेशेनादोषात्। अत्र सकार्यत्वात् पदत्वं तु पूर्वमुक्तं ङ्मुडुस
त्रे। अनभिधानमिति। अनभिधाने गेहगतिकारके इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे अपदत्वादिदं निष्टं स्यादि
ति भावः। नसत्तनिषत्तेति। ननु मधुलिड्भ्यां हल्यजंता कृत्वचने लक्षि अक्षि त्वजि ह्रस्वस्य गुणो भवति
पदत्वादेतुः परांतादिति दुर्वारं अन्तेतु नेति षेधः। उत्तरपदत्वाभावात्। एतत्प्रत्याख्याने तु पदादौ स
र्वनामस्थाने पूर्वस्य पदत्वनिषेधेनादोषपत्तिरिति चेन्न। उत्तरपदशब्देनोत्तरपदं समलक्ष्यते इति तु व्यभि

वप्ल ध्य शुंभ

चरमत्वं कल्पितयाप्य प्रवृत्तेर्भिषेध्यसौलभ्यमिति बोध्यम्। युक्तं चैतत्। अन्यथा प्रसारण्याने अस्मा
श्यारावियपि [illegible] पिम [illegible] वर्णि संभवति इत्यत्र गुणे कृते पूर्वरूपापत्तिः॥ अदःसर्वनामस्थानाभावेन
तस्य निषेद्धुमशक्यत्वात्॥ मन्मते त्वत्र चरमत्वस्य इत्यनिषेधः स्पष्ट एवेति दिक्॥ वक्तव्य इति। सं
बध्यत इति॥ ननु तत्संबन्धेन तद्देशस्य स्यादिति लाघवात्सामर्थ्यात् लुका लुप्तेऽपि इत्यसंयोगान्तमिति चेन्न। प्रा
चीनमुक्तेऽपि तत्र तत्र स्वमते [illegible] न एवेति बोध्यम्। इदमत्र तत्त्वं। एतेनैव वक्तव्यः॥ नच तत्कृ
त्यायेन सदा [illegible] बाधः। सदाद्विषयेऽप्रवृत्तेरुक्तत्वात् यद्यागमेऽपि न दोषावहः एतन्न देव वक्तव्य
इति भगवतः सिद्धान्तरहस्यं कृत्वेदं वक्तव्ये इति संशयिते अरेय [illegible] नोऽपि न कार्यमिति

इतितदुपर्य्यपदत्वस्यपुरस्तयात्तत्सार्थक्यपदितिसुधियः॥ ननुउपसर्जने तकारस्याचरितार्थ्यमतः सार्थक्यप्रा
भावात्सूत्रमत आह। अनयोरिति॥ अहन्॥ निषेधो[illegible]नापीति॥ अपिना तत्र्यायः। ननु निषेध
विषयेचारितार्थ्येन न्यायेन दृष्टव्यइतिचेन्न। ब्राह्मणेभ्यो दधिदीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेसत्रवा
ध दर्शनात्। अन्यथा रूपद्वये एवचार्येवा रूपत्रयकरणसामर्थ्याद्धयोः सु अत्र किंगम कमिति वाच्यम्॥ ब्रा
ह्मणेभ्यो गोडेभ्यो दधीयतां तक्रं [illegible] इत्यत्र वा रूपद्वये पि बाधदर्शनात्। आ प्राचीनं ग्रामादाम्रा अ
म्राहे ये वहेण स्नेन्यग्रोधा इत्यत्र च लदर्शनात्। ननु तच्छः इति निषेधं पर्यालोच्य नलोप इत्यस्य संको
चे प्राप्तिरपि दुर्लभेतिचेन्न। संकोचस्यवाक्यार्थबाधितकत्वेनवाक्यार्थात् पूर्वमेवकल्प्याव्यापक

वा

द्धाभसत्वेन पूर्वं ~~नञ~~ शास्त्रस्यैतद्दूष्यज्ञानादेतद्दूषणसंकोच सुलभतयादोषात्तन्निषेध्यशास्त्रस्य तु प्रतियो
गपेक्षत्वेन पूर्वं तत्संकोच्याभावात्। न्यायतो यतः क्विपि अतय तो नां तत्लाभात्कथं नात्प्राप्तिप्रदिव्या त्वमप्यत्वम
हं न स्याद्वेदिति वाच्यम्। पदं नाह न्स्याद्धस्य सर्वत्र नांतस्यैव सत्वेन तस्य तद्व्याप्यतायाः सोल्लभ्यादीति दिकद्
त्रिविभाव पंतु सुध्येयः॥उभौ ति। इमामूर्जिति वैदिकप्रयोगात् स्यापि स्त्रीलिंगत्वेन पो पय तौ पुंन पुंसके यो
नंप्रमाणमिति कुदनवर्तरि। व तूर्जिइति॥ ननु अत इस्सेव ससात स्यैवात्वच्चिसिध्येप्रसातारत्न हणं व्यर्थमिति
तर्व पक्षस्येदयम परोक्तरति तत्सं॥ अन्य रस्तु नु रूष्य इवरतिनकार्यमिति तु न ओ उः इपामित्या रंभेण संन्नि
पातेन परत्वेन औ ड् भस्य औ स्यु अदोषेपि सत्सम्यैव वचने कारांतेपि नुमापत्ति र्दिग्दकृ। षाणमासिवत्॥

२६

164

उ

अयमपदः॥ टनिषाण्मासिक इत्यपेक्षितत्वात्॥ नुमूनेति॥ वस्तुतः सर्वनामस्थानत्वमेव ननु पुंसकत्वादिति भि-
सम्॥ अष्टेति समासे प्रथमभागान्तरिकूरस्थले भूत्तरखण्डस्य पंचशतपरत्वं एवमक्षरशब्देपि॥ अन्यथा भूते
सर्गदिः पंचर्षिभूससंख्यावत्त्वेन चैर्द्वीसंख्यत्वस्यैवापत्तेः॥ आध्वीमयो॥ परोयः शतेति॥ इदमेव युक्तम्॥
अन्यथा शतभिन्नावयवेसर्थे विशत्यादौ समुदायावयवत्वमादाय प्रवृत्तिरेव स्यादिति शतभिन्नावय
वेऽर्थवान्ता ह्रस्वस्तु नैगोरवं स्यात्॥ पूर्वोक्तत्वेन तस्य पत्रार्थवत्वं तत्रैव प्रवृत्तिरन्यत्र तु नेति कल्पनं च न
चलन्मतेप्य पवर्गाभावः परत्वेन दृष्टोयः शतेति व्याख्यानेनादोषात् उक्तगौरवेणा स्यात् किं च पिलकरलौ इ त।
साहुरीति॥ उक्तभाष्यद्वयविरोधः कथं परिहार्य इति भिसम्॥ अन्ये तु छन्दिषः इति तेत्तणे छवव प्रसिद्ध

(नं०२७)

मिति धर्दिक्षपथी सस्य प्रतिपद विधित्वेपि यर्मणितदप्रसिद्धेः प्रतिपदविधित्वाभावाच्च ॥ धर्मणोनि सस्य पर
त्वात्प्रासौ पूर्वविप्रतिषेधं रंभ इसेकं परिहरंति ॥ अन्ये तु शीघ्रोपस्थितिकत्वान्निस विहिते उच्चैत्रभृतिभोः
कृयोषधिसंभवेपि तथाविधपाक्षिकपक्षेऊर्ध्वजागुरिति पाक्षिककृयोनि एस्यापि तेभाष्यतात्पर्यात्तत्र
त्रधुस्य दितिपाक्षिकोनुस्वारसाहुः ॥ अपरे तु लोहितान्मणाविति सलेनेन पुंस्त्वपरितर्येन श्रियां प्रतिपदविधानमा
त्रलिंगबाधक प्रत्ययवाचे प्रासेक्रियमाणाल्लोहितालिंगबाधमं वेतिवार्तिकाच्छ्रेयोने भाष्यदृष्ट्येपि वृद्धे
दपुंस्त्वमकृत्पयतस्तु तल्पन्यायात् कृते प्राप्तस्यापि दीर्घस्याकृतत्वात्तपरभाषयानुस्वारनिषेधपक्ष
स्य प्रिनोरेणानुखत्वेनदीर्घप्रवृत्तेः स्वंपीसे कमे वेत्याहुः ॥ ॥ इति हलंतान पुंसकलिंगाः ॥ ॥

वेप्य र्थापत्तेरिति ॥ पूर्वोक्तेष्वीतिन्यासद्वैदे एवास्तु मास्तु सर्वेषामिति चेदिष्टापत्तेः ॥ अन्ये तु उभिप्य प
देऽसस्त्रानुरन्नगार्यपदंन एषार्थं मानाभावात् उत्तरत्र रेनिसस्त्वार्थं सर्वेषांग्रहणार्थ्य ॥ किंतु
विरक्तपार्थं तेनालघुस्रयत्नेऽपि विकल्प इति सूत्रकाराशयं वर्णयंति एओं ऋरी सा पूलसत्वादाह
अव्यपरेति ॥ ननु कृत्वोत्वेन सा द्व्यच्प्रत्येऽपि न दोषः केनचिद्विधिरिसत्र स्वस्वचेति पाठे नत्सु पूर्भिन्ने
ज्ञाकृत्सुवं नभिन्नेत्र कोऽहु इस यर्थेन अहेभ्यादीर्घोहो निदपे सादिसिद्धेरत ओं त सुवंत इति व
स्तुतः स्वस्यचेसस्यवान्यमिकत्वेऽपि असहायस्येन स्वस्यरूपस्य संज्ञा मंत्रे पुसर्वे पामिसा

रिलिंगादित्ति अहेोभ्यामि सत्र दोष एवेति बोध्यं ॥ ढ्रलोपे पूर्व॥ ननु रित्सु न दोषः । न वरे पंपरीसद्य यकारादेरप्यनु
बंधुं रा कस्तात्दुकेन मंदीती सत्रोपेन मं॥पितीति वाच्यं इसत आह । चचारेति । दोषापन्नेरिति । न च लक्षण
प्रतिपदोक्तपरिभाषया निस्तारः । प्रसक्तसिद्ध पूर्वत्रासिद्धमिति स्य बाधापेक्षया लक्षणप्रतिपदोक्तप
रिभाषा बाधस्यैवौचित्यादिति भावः ॥ भाष्ये तु इति । अयं भावः । पूर्वत्रण पणि अदर्शनं लोप इसनेन सं
केतितस्य ग्रहणमिति स्वव कृत्रमत्वात्तपत्वेन प्रसक्तप्रसक्तसाधारणदर्शनाभावस्य लुपूधात्वर्थत्वे
न ग्रहणापत्तौ शिवादेस्तादेभावरूपादेशेऽपि स्यान्यदर्शनसत्वेन तज्जन केशि पूर्वस्य दीर्घापत्तिः ॥
न च यलोपासिद्धत्वेन तत्परत्वं पूर्वपदे नैतत्सूत्राग्रहस्यैष त्वात् । मम तु प्रसक्तादर्शनस्यैव ग्रहणे लो

168

प्रपदार्थत्वेन भावरूपेणान्वयेऽनेन स्यादिति प्रसंगस्यैव बाधेन प्रसक्तादर्शनविरहेण संज्ञैव नैतिन दोषः। सूति।
स्य चस्येदं लोपसंज्ञा स्यत्र शेषभाष्ये॥ सिद्धिप्रधानोऽयमिति। उ इति अनुवर्तमाने दृश्ये सत्यर्थः॥ प्रतिषेधे परं॥
परस्परेति॥ अन्यथा सर्वथा विरोधाभावे संदेहा। तद्भावेन पूर्वस्थाने इत्यस्यैव कापि प्रवृत्त्यभावे
सिद्धे विप्रतिषेधपदवैयर्थ्यापत्तिः॥ तेनासिद्धविषयेऽन्यतरविरोधेऽपि परस्परविरोधाभावेन ना
स्य प्रवृत्तिः॥ प्रत्ययलक्षणे इति॥ तद्भिन्ने काले इत्यर्थः॥ तथा च प्रकृते उत्तरकालेऽपि तत्सत्त्वेऽपि त
त्काले तदसंभवरूपविरोधस्यैव तत्र सत्त्वेन नियामकत्वं भाष्यादौ स्वीक्रियत इति भावः॥ पुनः प्रसंगो भवतीति॥
तद्भावपक्षे इति भावः॥ एतत्तदोः सुलोपो॥ अनंतर इति॥ सु इति प्रत्ययग्रहणसत्त्वेन तदन्ते सस्यैव

क्षिप्साएतन्नदंततद्दोदरनंतरस्यसोर्त्लैपद्दसर्येनएमः सइसादै नदोषइतिनोच्यमितिशिवं ॥ २ ॥ इतिश्रील
घुशब्देंदुशेखरविवृतिसंग्रहेसदाशिवभट्टकृतेचूर्णसंधिप्रकरणंसमाप्तं ॥ श्रीलक्ष्मीव्यंकटेशाभ्यां नमः ॥ ॥

170

च्चैवमपि एकस्य नत्वपेक्षेत तु तेनोत्क्रमः [illegible] सह च्चांतिद्धत
सार्वत्र्यत्वात्तविरोधात्मसत्वाच्चाइत्वस्य नैयथ्यं वेत्तिपन्नः॥

सर्वविभक्त्यपेक्षवचनेत्वंगीकारे पारेगंगादन्ये सत्र सर्वविभक्त्यपेक्षवचनापत्तिर्नहि तथ्यानुभवः तस्मादेवैव विभ
क्तिः सात्र स्वस्थित इत्यत्र सप्तम्येव स्वभागत इत्यादौ पंचम्येव एवं चतसृषु इति प्रत्याहारस्य अपि स्तात्पर्यः तत्र तत्र सप्त
मीपंचम्यादेलुगतार्थत्वात्॥ तदुक्तं सर्वविभक्तिस्त्वयुक्तैवमुक्तैव। नन्वेषामपादानात्तितेषां तु स्वेच्छया च ना
पत्तिरिति वाच्यम्॥ अर्थेऽपि थगेतेव वन्न्यावैप्राप्ति पारेग्रहणात्सर्वेमैवेत दोषात्॥ कर्मादियोगेऽपि सर्थस्तु न
प्राप्ति पारेकृपदवैयर्थ्यापत्तेः॥ किंच पचतिकल्पमित्यादौ सर्वादुर्वारः॥ विश्लिष्टकर्तृत्वस्यापकेनाप्यनुक्तत्वात् हुन्ने
संज्ञाया अप्रीतिः। अत एव तेभ्यो एषामित्यादिसिद्धिः॥ आयेन विधिस्तदन्त संज्ञां प्रति तस्य दाप्तस्य पासिद्ध
त्वापत्त्या दन्तत्वानापत्तिः॥ अंसंज्ञासंज्ञायां दीर्घस्यासिद्धत्वान्तस्य आप्नापत्तिः॥ वस्तुतः अव्ययीभावश्चे
ति ज्ञापनेन तत्पुरुषे महत्संज्ञायास्त्वागेमन्नाभाव इति सुधियः॥ अव्ययादाप्सुपः॥ अव्ययीभाव इति॥ नन्वस्य वस्तु
तः कृत्वा वचनवैलक्षण्यं॥ अत एव ध्वननन अपरत्वेन तत्समयत्वापन्नं कुर्वीतिके चिदिति चेन्न। अव्ययीभाव कृपेला

मानाधिकरणमसंबंधेन लिंगान्वयित्वं विशिष्टस्यानेकत्वे लस्येस्साशये द्वितीयेतु केवलस्यापि नेति दोषात्॥ ननुत
थापि वस्तुतो वस्तुतोऽयं येनेति एवेति असंगतं तत्र सारव्यान एतेऽभावादिति चेन्न॥ सर्वनामसंज्ञा
साहचर्येण स स्पल हृदर्थत्वेनेस्यस्ये नादोषात्। प्रधानन्यायोपन्यासस्तु स्पिं स्वः वक्ष्ये पूर्ते स्याद्गमके
स्वतन्त्रमेव नैरिस्याच्चदिति दिक्। उत्थौरिणिति। अक्रूरो वासुदेवस्तस्यापादो प्रत्ययः परादिकत्वे नासंवृंरदेतु
वाहृत्द्वितीयमस्यान्यसमासेउपसर्जनत्वमेवेति वाच्यम्। उत्थौर आभ्यामित्यादिन्यदोषाननुप्रसत्यग्रह
हपरिभाषया एवात्र लुकन्न प्राप्नोति इति कथमनभिधानमिति चेन्न। अस्य स्त्री प्रत्ययेष्वनुपसर्जननिने
तितत्त्रिते प्यादिति कश्चित्। प्रत्येक […] ति॥ स्वरेविशेषादिति निमित्तवम्। हयग्रीव इति शेरवरखी क्यायांअयम्॥

४३

१७२

ननु आ दुःखमलंकारादीनां सत्त्वार्थकानामपि स्यात् । न च गणे असत्त्वार्थकाए व पठ्यन्ते इति वाच्यम् । एवं स्वरादेः निपाटे सिद्धांते पि असत्त्वे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः इति चेन्न ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ आपत्तेरिति । ननु चादय आ पुंदानाइत्येवं पाठे न तत्र तत्र न दोषः । न च स्वरादयो ऽस
त्वे इति पाठे स्वरादीनामसत्त्वे एवाव्ययत्वापत्तिः अव्ययमिति महासंज्ञया सिद्धांते पि असत्त्व एवेष्टत्वा
त् सत्त्ववाचकत्वे तु क्वचिदमव्ययत्वमिति न दोष इति चेन्न तत्र तत्र च आदीति पदद्वयकरणेन गौरवापत्तेः ॥ यदि
उत्तरत्वेष्वर्थेषु इति प्रियते इति नियम्यते रमसुच्यते तदा निपातपदेपि पदद्वयमिति समां मौमि[illegible] स्व
रादिसूत्रे स्वरादिग्रहणं न कार्यमिति तु अत्र पक्षे लाघवं उपसर्गादीनामाद्युदात्तानापत्तिः स्वरादित्वाभाना
दिति वाच्यम् । चादिगणत्वादुपसर्गादि इत्यारभ्य अधिरीश्वरेइत्यंत पाठेन चादित्वसिद्धेः । न च कर्मप्रव
चनीयेन उपसर्गयोरप्याप्ति रूपसर्गादीनां गणे पाठस्य लेन कर्गरीयत्वाभावादिति वाच्यम् ॥

कर्मप्रवचनीयाइत्यत्र कर्मप्रवचनीयग्रहणं एवेति पठित्वा गत्यादिबाधसिद्धेः ॥ अन्ययोगव्यवछेदात् एवं एवकारकर
णे स्वरादिपदसंगेच निवेशाइत्यये देवपदं न कार्यमिति विशेषः ॥ इदमत्रतत्त्वम् ॥ स्वरादयोऽव्ययमित्येव
सूत्र्यतां चादयोपि तत्रैव पाठ्याः ॥ चादेरुपसर्गा इत्यादीनां एवकारेण उपसर्गादिबाधः । चादेराद्युदात्ता
इत्येव च पाठ्यम् । असत्त्व इति पठित्वा चादीनां पाठं कार्यं तत्र कर्तव्यं भवात तथा च चादयोऽसत्त्वे इति प्राग्री
श्वरान्निपाता इति स्वरादीनां तेषां निपाता इत्यत्र न कार्यमिति सत्त्वस्य पदाकरणात् एतस्य च निपातप
दमेवं मे वे सुलभ पिलाघवं निपातएकाच्यइति अधिकृत्य तुः स्थले पुञ्च तुः पदैगौरवं । चिसत्त्वपदाकरणात् तैमा
त्रालाघवं लक्षिताप्यितमेवा अन्वसंज्ञाकृतं लाघवं तदनाश्रयणाश्रयणे न त्वात् । न सेवामाधाक्रिया ।

२८

शेनैकार्थः ॥ अनेकपदघटितेषु पदयोरव्यवधानेनैव सुगतत्वात् । ननु स्वरादिषु चादिपाठे स्वरादित्वेति गणत्वा
दतिरिक्तानां अंसभागे यद्वि तस्य चादित्वस्यापि प्रसक्त्या युदाज्ञापनीयमिति चेन्न ॥ अतिरिक्तगणे अंसे
एव पाठपदस्यत्र विनिगमकाभावेन चादितः पूर्वमेव तत्र पाठे नादोषादिति प्रक्रियाव्याख्यानुर्यवतां परम
म[illegible] धुरमभिमतमास्वर्यमुत्सार्य विचारयंतु सुधियः ॥ सत्त्ववाचकत्वेति ॥ स्वरादिषु सत्त्ववाचकत्वेऽप्य
पत्वस्वीकारादिति भिंस मिति पाठकस्तु भिंसः ॥ गमकेत्यत । स्वीकारात्वाभिमिति ॥ यद्यपि विभक्त्यर्थेन
नुसाहरूपं तथापि प्रकृत्यर्थेन तत्त्वं । तत्र दर्शितिः ॥ यद्यपि पृष्ठकत्वेनापि इदं सिद्धं तथाप्येकतदुक्तस्य प्रत
ति[illegible] परत्वेन एकस्य प्रत्ययपरत्वेन तदसंभवः ॥ साधीय इति ॥ अत्र साधीय इति भाष्यात् ॥

न च तथा तेऽपि स च तद्धितस्य न स्यात् तद्दसमर्थत्वेन प्रथमान्तद्वयस्य समासेन सामानाधिकरण्याभावात् द्वन्द्वे तुल्ये

न च तथा तेऽपि स च तद्धितस्य न स्यात् असामर्थ्यादेकार्थीभावाभावेन प्रथमान्तानामेकार्थीभावस्यापि

भः पदनिर्दिष्टत्वात् भक्त्या समासेनादेशः॥ नहि द्वन्द्वे एकशेषः इदं स्यात् अनुपपत्तेरेव प्रथमान्तानामेकार्थीभावस्य

त्रिभाग इ॥ अत्र केचित् पदद्वयभक्तिसमानानुपूर्वीकत्वं तद्भक्तिसमानार्थकत्वमेव प्रत्यासत्तिरिति वाभिलापादी

नां पदार्थ विनाप्यर्थबोधानुपपत्तिरिति साहुः॥ तदिति वाच्यमिति॥ अत्रापि भक्तिपदं त्रित्वपर्यवसन्नं न प्रसज्येत इमे

वचना दापितविभावः॥ द्वितीयैवेति॥ द्वितीयायाः धर्मत्वमेवार्थता सर्यादर्थापेक्षत्वं त्रयाणामिति॥

अन्यथा वर्षपत्वलक्षणकरणन्यायेनाप्यमेकः इमे त्रपदुपदस्य पेक्षानुसिरेव च तुष्टत्वं तनकसाल

प्रथमे परिच्छिन्नत्वात् तावदित्यत्र बोधनेनैव तु वचनसामर्थ्यकपेतहेत्वर्थस्य स्पष्टमेव॥ अत्रेदं तत्त्वम्॥

१२२

176

चुरादौ घोरवरे हंस्यर्थाश्चेति प्रतीकमुपादायोक्तं॰ तत्तद्गणपाठसामर्थ्यादिति॰

[illegible] नचातत्तद्गणपाठाभावे तत्तत्स्वरूपज्ञानं तत्तदनुबंधासंगश्च हंस्यर्था श्चेत्येतावता कर्तुमशक्यं॰ नच चुरादिष्वेव ते ते पाठ्याः किं हंस्यर्थाश्चेत्यनेनेति वाच्यं॰ निरुक्तप्रेषण हेतुणिजंतानां बहूनां हिंसार्थानां गत्यर्थानां च चुरादिपाठस्य गौरवेण कर्तुमशक्यत्वात्॰ गतिर्हिंसार्थकानां प्राप्तिपदिका द्वात्यर्थ इति विहितणिजंतानामनेकेषां पाठस्य कर्तुमशक्यत्वाच्चेति वाच्यं॰ हंस्यर्थत्वं हि हंति समानार्थत्वं॰ अर्थश्च वृत्तिविषयः। वृत्तिश्च क्रियाया अभिवशब्दस्वरूपेप्यस्ति॰

२

सामर्थ्यंचपाणिनिपठितानुपूर्वीकत्वेन अतएवमूलेनवगण्यामुक्ताइत्युक्तं णिजंतेषुतदभावात्
अतएवज्ञापकादिति गधूतीत्यर्थेगमयतीहंतीत्यर्थेघातयतीतियथास्यादित्येवमर्थंहिहंस
र्याश्रवेस्यारभ्यते तच्चनिवृत्तप्रेषणाभ्यांहंतिगधूतिभ्यांहेतुमण्णावपिसिध्यतीतिव्यर्थंसदस्या
सार्वत्रिकत्वेज्ञापकमितिभावः ननुनिवृत्तप्रेषणाभ्यांहंतिगधूतिभ्यांस्वार्थेणिचिक्लिअडांघा
तयतिचैत्रः ग्रामंगमयतिचैत्रइत्येवंभवति निवृत्तप्रेषणाभ्यामाभ्यांतदर्थस्यापिहंत्यर्थस्या
नपायेनानेनस्वार्थेणिचिग्रामोगच्छतीत्यर्थेग्रामोगमयतीतिभवति अङ्गाहंतीत्यर्थेऽङ्गाघा

स्य

१ इदं च ग्रन्थ परस्मैपदप्रदर्शितं रूपं हन्तेर्न गमनार्थत्वेऽपि तान गमनयोः कर्तृस्थत्वेन कर्मवद्धा-
चाभावेः हन्तोर्हि सार्थत्वे तु हिंसायाः कर्मस्थत्वेन कर्मवद्भावे अजाहन्यते अजाघातेर

नयतीति भवति॰ निवृत्तप्रेषणाभ्यामाभ्यां हेतुमल्लौ तु ग्रामं गमयति चैत्रः अजां घातयति चैत्र इत्येवं भवतीति फलेविशेषोऽस्येव॰ तथा हि सार्थानां चसमानकर्मकाणामिति सूत्र विषये निवृत्तप्रेषणाद्धेतौ णिचि णमुलि दंडेनोपघातं गाः कालयतीति भवति निवृत्तप्रेषणात्स्वार्थे णिचि तु तस्याकर्मकत्वेन समानकर्मत्वाभावात् णमुलभावे तैव भवति॰ दंडेनोपघात्याऽगाः ~~कालयति~~ इत्यपि विशेषोऽस्ति॰ तथा निवृत्तप्रेषणात् गमेः स्वार्थे णिचि अकर्मकत्वान्न गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी न भवति॰ ततो हेतुमल्लौ तु चतुर्थी भवतीत्यपि विशेषोऽस्ति

बोधजंमिद

तिरूपं भवति किंच स्वार्थे णिचि कर्मवद्भावेन पक्षात्मनेपदं चिणादि चण्वदिट् स्थले ऽपि भवंति तन्यते अघाति घातितारिति हेतुमण्णो

तुमाश्रूण्वोः प्रतिषेध्ये हेतुमण्णिश्रीतिवार्तिकेऽन्तम श्रिण्णो न स्यात् तांश्च इदमपि मारद्वाजीयमते तु सर्वस्य णेश्च स्यात् स्वार्थेऽपि णिचि यक्तिणोन यातिरिति मते नोक्तं भारद्वाजीयमते तु सर्वस्य णेर्ग्रहणात् स्वार्थेऽपि णिचि यक्चिणोन स्याताम् एवेति बोध्यं

४ अर्थान्यफलविशेषः [illegible] णेरणाविति सूत्रस्य मूलकरीत्या तत्सूत्र [illegible] प्रोरैवरस्यपरेहुमन्यरीत्यानुने
तिबोध्यम्·

[illegible] तथा सकर्मकात्स्वार्थे णिचि विकर्तृगा
मिनि क्रियाफले अजां हंति चैत्र इत्यर्थे णिच् श्चेति तङि अजां घातयते चैत्र इति भवतीति नि
रुक्तप्रेषणाभावात् हेतुमण्णौ तु अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादिति परस्मैपदे अजां घा
तयति चैत्र इत्येव भवति इत्यपि फले विशेषोस्ति तथा निरुक्तप्रेषणाप्रवृत्तिकस्वार्थणि
जंतात् हेतुमण्णौ अजां घातयति चैत्र इति गत्यादि सूत्रेण अजायाः कर्मत्वात् तेन हि
गत्याद्यर्थानां हेतुमण्णंतभिन्नानां च प्राक्तनानां [illegible] अणिक्रियाकर्तुः कर्मत्वं विधीयते निरु
क्तप्रेषणात् हेतुमण्णौ तु हेतुमण्णिजंतभिन्नत्वाभावात् गत्यादिनियमेनेन चैत्रस्य कर्म

[illegible]सकर्मीनत्वेनो
णावकर्मकादि
सत्त्वाभावे: [illegible]

त्वाभावे कर्तृसंज्ञायां अजां ग्रामं नयति चैत्रेण मैत्र इति भवति इत्यपि फलविशेषोऽस्ति तथा
प्रतिष्ठते चैत्र इत्यादीनां फलसमानाधिकरण व्यापारवाचिनां तदर्थे प्रस्थापयति चैत्र
इत्यादि भवति फलव्यधिकरणव्यापाररूपस्य प्रैषणस्येव हि निर्वाहः संभवति ननु फल
समानाधिकरणस्यापि इत्यादिरपि विशेषोऽस्ति तथा अजां ग्रामं नयतीत्यर्थे अजां ग्रामं
नाययतीति स्यादर्थेऽपि भवति नियन्तृप्रेषणात् हेतुमण्णो तु नयतेः कर्मकत्वात् कर्म
पुरुषत्वाभावेन अकथितं चेति कर्मत्वं न स्यात् हेतुमण्यन्तस्य तु सकर्मकत्वेन नयतित्वाभा
वात् अकथितं चेत्यस्यात्र परिगणनात् इत्यपि विशेषोऽस्ति एवं जातीया अन्येऽपि फ
लविशेषा ऊहनीयाः एवमनेकेषु फलविशेषेषु सत्सु कथमस्य उक्तार्थतापकर्ता

इति चेत्स्वरूप निवन्तप्रेषणादिरस्या सार्वत्रिकत्वे हि एते फलविशेषाः संभवंति
सार्वत्रिकत्वे तु स्वार्थे णिच्यपि हेतुनिष्ठप्रेषणताहेतुमण्णिच्स्यात्तामेवेति फलमु
क्तफलविशेषाः संभवेयुः सार्वत्रिकत्वं च सौकर्यविवक्षायां तदविवक्षायां च प्र
वृत्तिमत्त्वं सौकर्यविवक्षायामेव प्रवृत्तिस्तु तथा शिष्टलोकानुभवादवगंतव्येति एवं
आधृषाद्वेति ज्ञापकात् दर्शयते भवरस्तत्रैव हेतुमण्णिचं स्त्वात्तदर्थस्याविवक्षा
निश्चयस्थितिरेवेत्यपि न सार्वत्रिकत्वमित्यपि बोध्यं ॥

आत्मनेपदप्रक्रियायां अगमेःस्मायामिति वार्त्तिके ण्यंतस्येति प्रतीकमुपादाय शेखरे उक्तं· भाष्ये ण्यंतस्यैवोदाहरणादिति·

[illegible]· ननु स्यतासीतिवदुच्चारणार्थेकारेण वार्त्तिके निर्देश इति भावः। स च णिच् स्वार्थिकः· ननु हेतौ· भाष्ये कर्मप्रयोगात्· क्रीडोनुसंपरिभ्यश्चेति सूत्रे क्रीडसाहचर्याच्चाकर्मकस्यैवागमेर्ग्रहणात्। नान्येमितोहेताविति मित्त्वनिषेधस्तु न· ज्ञपादिपंचकसाहचर्येण पर्युदासन्यायेन चोक्तभाष्यप्रयोगेण च चुरादौ प्रतिपदपठितानामेव मित्त्वनिषेधात्·

श्रीगणेशाय नमः॥ अथ समासशेखर विवृतिः संगृह्यते॥ गमकत्वादेवाशुावस्येति॥ भाष्यप्रयोगादित्यर्थः॥ परमगार्ग्या
यणवत्तु नोस्यापत्तिः वैषम्यात्

184

कस्यास्य। वस्तुपरत्वात्तदंगपदेन परत्वे विवक्षणाच्च।। परत्वात्सर्वैरिति।। लोपेऽपरत्वमिमित्तत्वेनं तरंग
लोपश्चैवेनेनु प्रतिपदोक्तत्वमस्तुवेप्यं।। ननु तत्रापि हल्सिंसंयु ध्याच्च पलाय अमिसंयुक्तित्वं हस्वान्तेगत्व
मिसुभयपत्रआश्रयणोमे वेत्तित यतदभावे कृथं सिंलिरतआह। तस्वीकारे पीति।। समतुपो र्पपर्यन्ता
पेक्षितमितिभावः।। ननुस्थानि द्रूपरूपातिदेशेन तत्संभवेतआह तादृप्येति। एतदर्थमेवेत्यस्या
र्थमाह। मस्येति।। असाधारण्येनिवेशात्कद्रिमूलरूपन्तेवांत्तेतमाग्निविशेषि।। प्रत्यातास्यर्थ
प्रराम वेत्कायां लोपश्चबलवन्ने रश्रुत्वे स्वाररनिष्ठरमा तस्यतन्निष्ठत्वमितिभावः।। अंह
परस्यासारस्येपलक्षणत्वेगौरवंतत्र निसेवसमाधनेविशिष्यत्वेति। तन्मतेदि अंहरोस्यामध्यगा

नं

तत्त्वा

नुबंधसिद्धत्वाच्चपि इकः सुप्इत्यादिनिर्देशानन्यथानुपपत्त्या अयं तपरपरामर्शयोग्यपदे। प्रागनिव
त्रिरितिअस्याग्वस्य तत्वमा। स्वपदेन विशिष्टस्यैव परामर्शात्तस्य विशिष्टस्वत्वमिति भावः। विशि
ष्टस्यैवेदेस्वपरत्वेनेति। एवं च प्रकृते अत्त्वरनिर्वत्तेपि न तन्मात्रवृत्तित्वमिति रूतस्यैवगतिदेशो भ
वत्येवेतिभावः। तस्यासंबुद्धिलोपस्य। अनलिवधित्वात्। स्थानिसंबंध्यत्वमात्रेनिषेध
मात्रितविधित्वाभावात् इत्यर्थः। स्वमतेपि सोरमिसुत्वात्तरलत्वनित्वं। ननु गुणस्य परनि
मित्तत्वेन बहिरंगत्वं बहुल्वतिसंबंधिवर्णमात्रनिमित्तत्वेनांतरंगत्वमपीति गुभयोरेतरंग

34

योः परत्वात् गुणे एव स्यादत आह। अंमाङ्भिः करोति॥ एवं च तस्यैतन्नात्र निमित्तकत्वमिति भावः॥ एङ्
ग्रहणेति॥ सरत वर्गे ऋतु ऋणि स्वात् वधिप्रसिद्धिरिति भावः॥ सामर्थ्यादेवा ऐति॥ प्रसाहुरस्य हस्येति
भावः॥ ननु ग्रामग्रहे हृस्व ग्रहस्य सगपल्पात् तुगीप्सा दैत्यया अपेतायैत अत आह गुणेति॥ अत एवा।
हृस्वांशे पित द्प्रवर्तेरेव॥ असमबलत्वेन परत्वासंभवादाह। अभ्युपेति॥ अनवकाशेति॥ येन ने
मित्याये नो स्वर्गा मरस्युनरं अन्यादितार्थे पिवा यः अनद्प्रसि योग्ये सयोग्यता वर्तमाने वेति
नाग्रहरति च भाव॥ हृस्वस्य गुणे इकूपदे प्रसिद्धः सारामे स व नरम्याप्सातो परस्य नावकाशत्वमि
ति बोध्यं॥ कुमारेति॥ कुमारीमिच्छतीति क्विमाभ्यां सवर्णे॥ कार्येरसीस्य त्रानु व सवर्णे सावर्ण्य॥

दीर्घकृते परत्वात् मा भवान् हि नित्यहितेनिति ।। यद्यपि सकाररूपावयवविशेषणत्वेनासंभवः सुपरिहरः
तथापि सुपुंस्त्रियाः स्त्रियः इत्येतद्द्वयं यत्नेतद्वृत्तिभिन्नैधं ।। एतावता नित्या ।। अकृः पूर्वोयः रामस्येत्स्य
नइस्य सर्थेन अतः पत्यसे सापकारस्य नेसुपियोनिदीर्घे संयोगांतलोपेरामानितिसीत्वा चपिह
दीनुहनितिनसिध्येत् तत्र दर्थं अंगांतास्तु संयोगांते ततस्येसर्थेतुयेन नेति न्याये नदीर्घबाधापत्तिः ।।
एतेन नुमिसंयोगांतलोपेनुकिसंयोगांतलोपेन दूषणमिसमाप्तं । पंचमीसमासे न स्था
निवत्ता दीर्घो न रमपि नुमादेः प्रसंगतकै ... न्यायप्रवृत्तेः सुलभत्वात् ।। वस्तुतः
पूर्वसवर्णदीर्घतांतेसस्तरादेः परस्य रामो व यवस्येसथोन्याय्यः ।। विहितेति तुपरित

३६

धी

जीरसो। आद्यः गुडूदकअंसः तत्रो भयस्थानि कोऽपि विधः॥ एकदेशरहिते दकस्राद्धे विद्यमानैकदेशापगम स्याद् अभावरूप एकः तस्य सहिते गुडोदके इत्यत्र विद्यमानैकदेशापगमात् तत्रावरूपो अपर इति॥ तत्रैकदेशभूतानाविद्यमानैकदेशापगमसंबंधिरूपं विकारमादाय नास्य प्रवृत्तिः॥ अतएव आंतेव सूत्रस्थं नेदृस्येति सूत्रस्थं च भाष्यं संगच्छते॥ तत्र गुडोदकादौ अभावरूपं विकारमादाय नेत्यच्चसादृश्ये उदकलम भिप्रेत्य आकारांतपूर्वपदस्य मंतव लोनेत्युक्तं॥ अन्यथा तनेनैवौकारांतपूर्वपदस्यापि सिद्धा नवल प्रयोजनकथनपरत दृष्टासंगतिः स्पष्टैव॥ तथाच तसोमं द्वे अंतरणसाद्यैणा अन्यपवर्गेणानेदृस्यति यथेत्तत्पूर्वोत्तरपदे निपरिशचषाद् इषपदमिस्युक्तं॥ अन्यथा मां तेअभावमादाय पूर्वपदत्वेदेभावमादायोत्तरपदत्वे ननस्यार्थक्यअसंगतिः स्यादिसभिप्रेत्य नदेकदेशमाचविकारयेअभिसभियुक्तः॥ यद्विकारविशिष्टयदनन्व

त्समाने कृत्कार स्यतन्मात्रसंबंधित्वेइति यावत्॥ अग्निचयकेन यथा अभावरूपविकार सहितेउदक्तानन्य
त्वमानेयत्वस्याभाव स्यादत्र मात्रसंबंधिता तु॥ गुणवृद्धी इस्सत्वौ कार विशिष्टे आनेयत्व स्योभयस्या निवृ
त्तेनोभयसंबंधिता न्याय्यत्वम्॥ आयसा विसादे सां तादवं गत्वस्यसंप्रयनेन॥ यस्मात्सस्य वि
धिरिति निर्दिष्टोपादानेन क्रियमाणागत्वस्याकृपरिमाणत्वनिष्ठत्वस्यागसंज्ञासूत्रे कुं ठतो भ
गवतेत्यनेन दशरत्ने॥ एवमुपसर्गादिसंज्ञायां सर्वनामत्वनेद कृपरिपरिमाणनिष्ठत्वेनानभिदेशा
दशीयास्सिद्धिरिति भाव इत्सत्वं॥ पुनः प्रसंगे स्यानंतरणं नन्वेवमिति अंधधूली सत्रपरत्वाद्वित्वा
वाधितो न पुनस्यात् इति पाठः॥ यथा श्रुतं न युक्तं॥ ओं च न्त्रो इति सूत्र भाष्य कैय्यटादि विरोधात्॥ न च
हि ऊकले ल न्चूत्र हः समुदाय निरर्थः तेनेतितउधृत्वा देपदं नाद्वितीयानां कुवैति भाष्ये परत्वाद्वि
कल्पकेसच्ठावीति नियोग्या पुनःप्रसंगेति तु यत्र पुनः प्रवृत्तौ परस्य रत्नेवैयर्थ्यं न यथा भि

पूर्व

सगौपुच्छिवृमिसमष्ठक्रूप्रतिषेधात् ठक्रूपलम्भिसस्य संघुनाय विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधश्चापमिसुत्वं॥
तेन पानयोस्तद्विषयता स्पष्टमेवध्वनिता। अन्यथा तदं नविधिदौर्लभ्येन केवलेन साधनेन चेतद
संगतिः स्पष्टैव॥ यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणेनेति। अलुग्रहणे येन नलग्निपादके सर्थः॥ अलोग्र
हणेऽत्रारणेऽइसर्थे तु प्रसातारे दोषः स्यात्॥ घटपटमिति॥ व्यक्तिप्राधान्येऽप्रं॥ अन्यतु जातिरवे
तिनिसैकवत्वादभेदेन॥ आदिना बाभ्रेव शालंकायनं बाभ्रव शालंकायना॥ सर्वो द्वंद्व इति॥ स
र्वेसंचार्थे द्वंद्व इत्येतल्लक्ष्यमिष्टं॥ ज्ञापकं ज्ञापकमपीत्यर्थः॥ ज्ञापनादिति॥ अत्र लक्ष्येतद्वंद्वेक्वि
कल्पस्य ज्ञापनादित्यर्थः॥ यावताविनानुपपत्तिः स्याद्वत एव ज्ञाप्यत्वात्॥ तेन जातिरत्रे सस्यन
वैयर्थ्यं॥ अयं च जातिप्राधान्ये एव सः व्यक्तिप्राधान्ये तु नेति पूर्वोक्ते न विकल्पे सर्थः॥ आपोमयमिति॥ अ
पसाद्भु समानार्थत्वादप्प्रवृत्तिद्वे कासु नं तापसः शाद्धुन्मयट् आपो मयमिदं सर्वं मापोमूर्तिरपिधृणा।
हैमिति वत्॥ अत एवेति॥ द्वंद्वे च भाष्ये प्रथमो नु प्राणि त्वपक्षे॥ अप्राणि त्वपक्षे तु विपरीत

नियमेपि जातिरूपे सेकस्सत्त्वाभवेत्पर्यायं ॥ प्रकृतिवदिति ॥ स्त्रियादिवदिति ॥ एतत्सूत्रस्येश्वरविरोधस्तु न ॥
पूर्वभाष्यानुरोधित्वाद् स्योत्तरभाष्यानुरोधित्वात् ईश्वरस्य ॥ कार्यकाले इति ॥ यथोद्देशोनु च्छेदः शाकृत्प्लता
न्यसिसंधानेन प्रवृत्ता आनुमानिकादेशस्थानिवद्भावेन सुलभा ॥ स्तुवंनसंबद्धाश्रीयत्ता भाव
लभ्यं ॥ आचार्यो भवत्सेषेति ॥ एतत्पदार्थं विवृणोति ॥ अहो स्यादि अनन्यवदिनीसंतेन ॥ एत
देवलोकन्याय सिद्धार्थाश्रयणमेवेति भयविवरणं तु भ्यंसमनन्वयापत्तेः ॥ अनूपरिमाणेति ॥
परिमाणमानुविशेषोपि ॥ तथा च परिधिः आनुपूर्वीविशेष एकसंज्ञिभूतशास्त्रग्रहणेपि संज्ञिभू
ते लुकेर्नद्वारों दक्षुद्रौ दोषः ॥ तत्र सभाष्योक्तिरेवात्रे मानं ॥ विरुतानरूपावधवेति ॥ तेनत
न्मदिसन्नेकार्यकाले स्थानिवत्त्वेन सुप्रत्तान्तदंतत्वेन पदत्वसिद्धिः ॥ अन्यत्रेति ॥ आगमा कृपो
विकारं स्वाभावस्यलोकभाष्यादिसिद्धत्वाद्यदा मानन्मध्येति न्यायपर्यालीनेन गतार्थता ॥
नत्र विकारो द्विविधः अभावो भावश्च ॥ अभावोऽद्विविधः ॥ एकस्थानिक उभयस्थानिक ॥ नि

छत्तीस पान ७८

विशेषणानासंभवेन प्रकृत मूलग्रंथे अनावश्यकत्वे सर्वकरणे नादोषात् । न तु सर्वथानावश्यकता । नन्व
नयोर्युगपत्प्रसक्तावेकस्यैव द्वित्वकारणं सोऽभ्यासाधुत्वबोध्येतात आह । पूर्वत्रासिद्धत्वेनेति । पूर्व
त्रासिद्धमद्वित्वे इत्येतदभिप्रायकं परत्वान्तरंगत्वाभ्यां यणो मयः इत्यस्यैव पूर्वं प्रवृत्तिरिति समाधा
नांतरं त्वत्र दुष्कृत्वं नो फले विशेषाभावेन तद्प्रवृत्त्यसा अस्यैव न्याय्यत्वात् । विसर्गसंग्रहायाह । कु
प्वोरिति । द्विर्वचनेऽपि इत्यस्य कारेण प्रकारेण च द्वयोर्द्वयोरेन प्राप्त्यभावात् । एवमेव भाष्येपि बोध्यं । नोपधे
ति । अंत्यादलोऽन्त्यवर्जितपूर्वस्येत्यर्थः संज्ञेति भाव । उपधलेन लेने नि स्वः । उपधा । उपधेति षष्ठः ।
बहुव्रीहिश्च । सोऽन्त्यान्नेति । विभक्त्युपसर्गयोर्जात प्रतिपदिकस्य समासे नलोपस्य प्रसक्त्यंतरेणा
नां प्रवारणत्वात् । एतेन प्रकृतिवदित्तिप्रसप्रांततत्वेन प्रातिपदिकत्वान्नलोप इत्यपास्तं । क्षिय

193

इसतो वैलक्षण्यमत्रस्य स्फुटत्वात्॥ लुगर्थं सोऽत्र लाघवस्य कृत्वात्॥ ग्रह होस्वरे तु ननु वचनयोर्युगपत्प्रवृत्तौ
क्रमेण वा प्रवृत्तौ एकस्यैव वृत्ति धानापत्तिः॥ द्वयस्य संख्येय परत्वेन ताद्द्वयस्य आरण साध्यत्वेन उ आर
णस्य बुध्यारोह वक्षपकत्वात्॥ परत्र उसादिष्विष्टयाः कारक विभक्तिः तस्य न्याय्यत्वात् आरणे इस धातु
रेणो आरण द्वयस्यैव वृत्ति धेयत्वादित्ति चेन्न॥ पूर्वं ग्रासि सिद्धत्वात् सर्वत्र द्वाभ्यां द्वयोः क्रमेण प्रवृत्तिः
तत्र प्रयोग समवाप्यन्य वर्णो आरण वदेव तत्कारणे आरणस्य सिद्धत्वे नैव कस्यैव वृत्तिर्विधित्वात् सर्व वि
षमता॥ तत्रेकस्य द्वितीयो आरणस्यैकेन साधुत्व बोधने द्वितीय न तमौ मध्ये अपरस्य द्विती
यो आरणस्य साधुत्व बोधे स्वस्वभावादित्ति दिक्॥ इसुन॥ कुष्णोः कुः॥ पौ॥ अत्र हुकृपृ इति वि
धेयं कारस्य ले लोपे नन्ति वृत्तिः॥ असमा रेक्ष एव साहचर्यात्॥ उ आरण सामर्थ्यान्नगः॥

ककारे। उच्चारणं हि जिह्वामूलीयोच्चारणाय। न हि गकारे तत्संभवति। द्वितीये द्वितीये अकारस्यानु
नासिकत्वेनेत्वेनिरनुनि:परस्य पूर्ववत्। उच्चारणार्थवर्णरहिते लक्षणेतिशङ्करयोर्न तु नयुक्तं।
समते विधेयबोधके लक्षणानङ्गीकारात्। प्रसंगान्न्यायार्थमाह। येन नेत्यादिरिति। अस्य न्या
यस्य सर्वथा निरवकाशत्वरूपसिद्धबाधकत्वमात्रानुवादकत्वे वक्ष्यमाणभाष्यासंगतिरत
स्तत्र कौण्डिन्यन्यायसिद्धस्याप्यनुवाद इति वक्तव्यं। एवं च तदुभयसाधारणं बीजमाह॥
तद्ग्रासीति। पुनः न्यायेन तदपवादो माभूत्। अनयोरसिद्धत्वान्नस्मिन्नत्वे तु स्यात्तामे
वेति शंकते। न चेति। ननु अर्थप्रधिकारात्त्वात्तस्यानयोरिति चिहितस्यैव स्यात्। मिसत

आहुः किंचेति। अयं भावः। अर्थाधिकारे सत्त्वस्यासिद्धत्वस्य च बाधः कर्तव्य इति हेतोरत्राभा
धिकार आश्रीयते। अनुवर्तेति। नैतेन सिद्धे विसर्जनीयवचनाद्बाध्यसामान्यचिंतेति
तु न युक्तं। बाध्यसामान्यचिंतापि कारके अनभिचेति द्वित्वस्याप्यनापत्तेः॥ न चेष्टापत्तिः। माना
भावात्। न चानुवर्तसावाक्यभेदेन व्याचक्षाणस्य तन्नापि इदुपधेति षत्वबाधाय तस्मिं
न्नावश्यकत्वे न द्वित्वबाधो दुर्वार इति वाच्यं। अनुवर्तसावाक्यभेदे कुण्वोरिसस्य संबंधेन क
र्णपवर्गयोर्बाध्यप्राप्तावपि इतरत्र बाधकत्वकल्पने मानाभावात्। वस्तुतस्तु अर्थाधिका
रपक्षे कवाक्यतया याद्धाधिकारपक्षेपि न बाध्यसामान्यचिंताश्रयणं। द्वित्वबाधा

॥

२

बाधाभ्यां फलभेदात् ॥ किंतु कुण्डोऽस्ति सत्त्वे तेन रजःप्प्नुपपत्त्याख्येयं ॥ कुण्डोऽस्ति सतः परस्यार्थ
धिकरणे वेत्तिस्य क्षमुद्धो ते । एतसे चलतीति सूत्रस्य परे तु मतरीसा अनभिधानं तु युक्तं पक्ष्यामः ।
कुण्डोऽस्ति सत्त्र्याद्विसर्गलाभानापत्तेस्तथा चकुमरीकस्ताल्या । ननु तेन पक्षे सत्त्वं निषिध्य
तामिसुनमे वेत्तिस्ये त्व ॥ तथा सतिसोपदा । इणः पः ष्टस्काग्दे । इदुदु । इस्मादीनां सत्त्वं निषे
धपक्षे चरितार्थानां ॥ कुप्वोः कप्वाध बाधकत्वानापत्तेः स्याद्विसर्गविधानो तु अर्थाधिकारात् तु सत्त्वे
इति किरित सैवेतो देशादतिचारितार्थ्याभावाद्बाधकत्वमेव । निषेधे तु स एवेति सार्थकं स्या
देव । तु नरत्रार्थाधिकारेमानं तु सर्पिष्कुंडि काशाद्वस्य रूप क्षाप कूल परे भाष्यं । अथ न्यथा पक्ष

प्रासा॰रु॰प्रबाधनेन चरितार्थ्यान्न दृष्टसंगतिः स्यात् । अतो वा शरि इति ॥ एवं च शास्त्राधिकारेऽपि बाधकं
तत्र सार्थक्याभावादर्थाधिकार एवेति भावः ॥ खर्परे इति विहितस्य षत्वमपि न ॥ युयोतेस्य ॰ मदः ॥ प
यपि खर्परे इति सूत्रे स्थानिनो धर्मस्य विसर्जनीयपदस्य तत्र वृत्तानुयोगे इति विहितमात्रबोधकत्वे
नार्थाधिकारेणापि ताच्छाविसर्गस्यैव ग्रहणेन खर्परे इति विहिते प्रसक्तिरेव न तथापि पूर्वत्रा
सिद्धमिति तद्बाधकत्वकल्पनापेक्षया अर्थाधिकारस्याश्रयणमेव युक्तमिति भावः ॥ एतेन वृत्तकारिषु चे
ति सूत्रेऽनुवृत्तविसर्जनीयपदस्य अन्यानुजीवितविसर्गपरत्वमवश्यं वक्तव्यं ॥ अन्यथा
तस्य ॰रु॰प्रादेशाबाधकत्वानुपपत्तिः ॥ ॰रु॰प्रादेशप्राप्तिमोऽपि तत्सूत्रे विहितत्वाद्विसर्ग

3

198

इसुङ्क्षी वित विसर्गीस्यचरितार्थस्य सत्वस्य जिह्वामूलीयबाधकत्वानापत्तेरितिपर्यवसन्नं ॥ नस्य निरुक्ती
साऽस्यापि रेफस्य संज्ञाप्रवेशात् ॥ शर्परे नित्यं सत्रणीये विसर्गग्रहणेन बाधकद्वितीयसूत्रसपाठेन द्वारा
जिह्वामूलीयबाधस्य वक्तुं शक्यत्वेपि स्वदेशास्ये न द्वितीयनास्यार्थेन जिह्वामूलीयबाधकल्पने पूर्वत्रा
सिद्धमिति स्मि से तत्वाधकल्पनापत्त्याचैवानुवर्त्तस्य वाक्यार्थकरणं ॥ एतेनानुवृत्तसभावेपि वाचकताबी
जसत्वेन विसर्गमनुवर्त्तिविसर्गपास्तं ॥ यत्तापत्तेरिति ॥ पुंस्काम्यतीत्यादाविति भावः ॥ इदं तु बोध्यं ॥ पुंस्का
नसंस्कृतैदिति गणे पाठ्यमिति सत्र भूं लाघवमिति तु चिंत्यं ॥ नन्वतः सद्दसनदणदसस्यपि छेदः लक्षणमिद
मित्याह ॥ गणे इति ॥ नन्वेवं पुंग्रहणं लाघवत्वपरमिति रूपमुक्तं ॥ तत्रेयथापठितसाधुत्वस्यवक्तव्यत्वेन प्र

विसर्गोपस्थेसार्थकस्याख्यप्रसिद्धिस्याह। तद्धितेनेति। अर्थाधिकाराद्दिसुतंप्राक्॥ यद्वा। वाहुधिका
रेउत्र वीधीनां सर्वथा निरवकाशत्वेन ॥ऽ॥ पवाधकत्वं तत्र न्यायेन नु तद्धितेन विसर्गवाधकत्वं
बोध्यं॥ संहितायां॥ इकोयणचीत्यस्मात्ततः प्रागेवेदं पुत्रमुपन्यस्तं तथापि पाठक्रमाद्वोत्तरस्मिन् सन्धुः॥ छे
यतेः देइति॥ सतिनिष्पन्ने इति शेषः॥ ननु न तस्याजङ्गापरमसंपरं तत्र विषयत्वात् तद्धि प्रसो
तरसत्वस्यैव क्लिप्तत्वाच्छेत्यत आह॥ मध्यमेनेति। अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले इति। यद्यपि स्या
निवलसाओकारीसा पुनस्तत्काले ऽस्यैव। न प्रापितसंज्ञाप्रयोजनं तद्धितस्मिन् विवक्षितेति मिति बो
ध्यं॥ इति श्रीवररविवृत्तिसंग्रहे हल्संधिप्रकरणं समाप्तं॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ छ॥ ॥

सोऽपवादे॥ ननु समस्य येऽस्मैव सस्यत्तौ॥ उरः केणे सादौ तु पयाः श्रुतेऽपि नैवमिति चेन्न॥ तथा सति
उरः कुम्भजस्ति इ सादौ प्रसयानुकरणे अतिरेको न प्रसक्त्वं बत्वं बति ओपदेशिकपदत्वं बति सत्वाप
नेः॥ अन्यत दादेपि तस्योपस्थिस्सा विसर्गो तस्य तदादेः सत्वं प्रसयेऽस्सर्था योगन्न दोषु इति वाच्यं॥
तथापुनरस्त्रेऽरणः परस्य विसर्गो तस्य तदादेः पुइसर्थी पसादधिसर्पिष्वाग्रामिसत्रैवस्या
तु न सपिष्वाग्रामिसत्रेति॥ पदस्येति तु सिद्धांते मध्ये कनामेवेति भावः॥ श्रुतानुमितपरिभा
षया श्रुतत्वाद्विण इति विसर्गविशेषणं इति रणः परस्य विसर्गो न तदादेः सर्थं गौकरेणोन्न
दोषः कारणेनु कुम्भजलोऽप्रे अस्तौ यावन्न्यपी यस्ररुति प्रसयपयोः प्रसेकानुकरणे तत्वसत्वेन

तत्र दोषाभ्यः॥ द्रुणः षड्भ्य इत्येवं सत्र्यपि तु मुपितं॥ सस्येति॥ अनुवृत्तस्य सत्वस्य षष्ठ्या विपरिणा
मइति भावः॥ अत्र पक्षे षसपद्योर्ग्रेमंडूकानुवृत्तिर्नेति बोध्यं॥ पूर्वोक्तातिप्रसंगो नेत्याह अस्मे
णाह॥ गीः कृम्येति॥ कृतोतीति॥ इसादित्वि सर्थः॥ प्रकृतसत्त्वेऽयोते तु एवं पाठ एव॥ असिद्धे
रिति॥ यथाश्रुतेनैव सिद्धे विभक्तिविपरिणामेन व्याख्यानसामर्थ्यासरेफो नासिद्धत्वमि
ति षत्वं सिध्यति इसपमपि पक्षः प्रकृतसत्त्वेऽयोते सिद्धांतितः॥ इणायावादसूत्रं इणः ष
इति पठित्वा इषपरस्तु वहते स्वरः सूत्रस्य एणाया समर्थकृत्वादनादेय एव॥ इत उत्तरमिति॥
इत आरभ्येत्यर्थः॥ गतित्वाभाव इति॥ इदंप्यंसं॥ तस्य कृतोनगतिसंज्ञेति॥ एवं स्वरा इफ

202

दैवेभ्यर्थं तु नः। कृञाद्ययोगे अव्ययसंज्ञार्थत्वादस्य। एवं च नमः करोतीति विसर्गघटितरूपसि
द्ध्यर्थं विकल्पेन संज्ञा स्यादिति साक्षादिति पाठ एव युक्तं॥ उपलभ्यते च तथैव सांप्रतं। न स्मा
देवान्नमस्करोतीति भाष्यप्रयोगात् त्वर्थवचनस्य प्रापि कृतमेव युक्तं। नमः शब्दः संभवा
ञ्च। एवं च ऊर्यादिपाठेऽपि विकल्पफलासिद्धिरिति साक्षात्प्रभृतीति स्त्रेष्वरोलरोऽपि चिंसलेषे
साहुः॥ अन्ये तु स्वरादिपठितस्य तु गतित्वाभाव इमस्यायं भावः। देवेभ्यो नमः देवान्नमस्करो
तीति दर्शनात् नम्रत्वे द्योतकत्वेऽपि द्वितीया न नमः शब्दः। ऊर्यादिपु तु द्योतकत्वे च ग्रहणं। क्रि
याके गाइस्य स्वार्थाभिधानानुगुण्यात्॥ परा नमः शब्दः स्वार्थमभिधत्ते करोति समिति प्रान

मूर्ध्नेपुरः प्रपञ्च्यारुति॥ नचास्यलाक्षणिकत्वं। एर्ञोपरत्वरणामसिपुरचबर्ग्गे पामिति अनुसा
रिसस्यायस्यापिलाक्षणिकत्वात्। यदातु नमस्याहृत्यर्या सुरसत्ययं पुरस्सह्रचयाऽन्नम
सगतिरेवेसुन्प्यतेनदास्यप्रार्थं॥ निगृहणमितिवर्त्तते॥ ३९॥ पघ॥ तत्संबंधिपरमिति॥ एए
एतद्बीजं प्रसयलोपइस्सत्रस्सत्रे वक्ष्यते। नन्वग्निः कुरोतीसत्रे विसर्गैव यंप्रसयत्वं॥ सस्य
ससेनरत्वेनचास्यानिवर्त्ताहितिचेन्न। तस्यानापन्नेतिलोपश्चवृत्यायेनतद्गतिदेशात्
प्रसयसंज्ञायाः प्रयोदेशोऽपि अग्नीसत्रमगरुत्वत्वतुनः प्रयसंगीकारेणविसर्गेसुबु
ध्यादुपदेशेनैव प्रसयत्वाद्धु॥ तत्संबंधित्वंचाविलक्षणंस्वीकार्यं॥ इसारविति॥ आदि

नास्युः प्याद्धिसमप्रयोगः ॥ मनोरमायां विसर्गपाठस्तु पूर्वापरविरुद्ध ॥ तुनार्थ इति ॥ विसर्गे वै
यधिकरण्ये नान्वया इति भावः ॥ पुस्तकापत्तेरिति ॥ ननु मस इत्यभिन्नस्य मस इत्यस्य सद्द्वास्य ग्रह
णं ॥ सादृश्यं यच्चार्थवत्त्वेसति अर्थवद्वयवकूभिन्नत्वे तु ॥ कूविभिः रूतम्भिसादेः तथाभूतेत्ते
व यवत्वात्रे पुनकारणा यससंतं ॥ एवं च नदोपमिति चेन्न ॥ तदपेक्षया सामानाधिकरण्यानु
रोधेन लक्षणाया एवौचित्यात् ॥ द्वित्विश्चेति ॥ असंभवादिति ॥ पदविशेषणत्वात्स्तुतत्वा
च्च तस्यापि बोध्यं ॥ ननु मसस्य ग्रहणे तदादि नियमात्समझिण्कुरोती सचनस्यादत आ
ह ॥ वक्ष्यमाणरीत्येति ॥ वनोरन्येसत्रे वपरविशेषणत्वात्तदंतविधिर्द्वयमिति भावः ॥ उपि
त्वमिति ॥ उभयत्रविभाषेयं ॥ पूर्वं चतुः कुरोती सत्रे दुदुपधेति प्राप्ते निषिध्यते ॥ ततो

णानापादनादुपलक्षणात्तथा त्वया विनेयं ॥ अजितसुत्रिंसु आपाद्यमानहेयेण कानांप्राथम्यादिति
नास्मात्कं प्रतिकूलमित्याशंक्यते ॥ न च तत्रापादीतिअत्रिनादुणा एवं च सामर्थ्ये नेत अत्र सुइसत्रोलघ
तेस्यानाम्नित्यभावः ॥ ननु घटितेति ॥ हेतु घटितेसंदर्थः ॥ येह्यो तेन ननु अपारणोर्थविर्णेन
घटिताः सहिताः ननु घटिताः ऽन्निकृतः स्तेषामसात्तरेन तो बोधकेङ्सर्थः ॥ इणा
देरपि हातेर्बोधकत्वेन नेत्वा ननुतत्रापि नेतेषां ग्रहणं ॥ अजादीनामनुनेतत्वमित्येन
तेत्रायसंबंधः ॥ एतदर्थमेव नेन घटितेत्युक्तं ॥ अन्यथा प्रत्याहारस्येव वदेत ॥ न
च न पुनरित्नि भाष्ये नेत्यस्य आरितार्थ्यं ॥ पूर्वापरनृगृहीत अंसोनुबंधानामविद्य
स्यस्पष्टत्वोपपत्तिस्तथाहृत्यं सोद्युपपत्तौ याघकारोच्चारणवैयर्थ्यात् ॥ अत एव
पुनः पुनरित्निवीप्सितं ॥ ननु तदुच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णरहितानांनादृत्त्या प्रासो
हारेनग्रहणमिति ज्ञापनेन नमो ऽपि न प्रतिकूलं ॥ अत आह ॥ तेहि षयेत्ति ॥ प्रयोगो भा
वेत्व आख्यादितासर्येन तदुपलक्षणत्वे इतिभावः ॥ ननु रागात सर्विभ्य इचु अनन्तानि सांग्दि
प्रयोगादुपलक्षणत्वे एव ग्रांथ्यतासर्येयमितो नाधकानभावे विशेषाधकाभावानाम्ना नुना

सिद्धत्वमित्याशयेनोपसंहरति । नस्यादिति । वस्तुवस्तु नन्वसाजात्येन रस्य प्राधान्यानुग्रहः स्या
दित्याशंक्य नेनेत्याह । नचेति । अन भिधानोच्चेति । चेनैनतएनारूचेलोपचलवे तोहेलंतेरसमुच
यः पूर्वोक्तारूचेरहने स्मादित्यतद्धर्थः । मधुरस्य शारदयहणायग्रहणं कृयने स्वस्यसंग्रहात्ययोक्तौ
स्तु भोक्तमेवमाख्यानमुन्वितवा क्ष्मिकस्यभाष्ये ऽहो इ सपि आलादित्यादेर्विसयर्वक्ष्वेयप
नुरुपयोपादानमपि चतुर्थीस्याउपलक्षणं । अ स्तुरु लषु च समाध्येवैषम्यं कृत इति सोक्त
यस्तवापिदुःसमाधेयत्वेन उपलक्षणत्वे च नुर्णामेवग्रहणं कृत इत्यादिमाप्रतिमाचोदयोः । अनु
बंधानां ग्रहणस्यादित्यत्वेनानुमेयोप्यौपर इतिशंका निरासायभाष्येप्रत्याहारार्थ इति । एव
चानुनासिकप्रतिज्ञानेनान शंकापरभाष्यविरोधस्तथापितोरव्यापकत्वापत्तिस्तु नवापिदु
ष्परिहरा । हलुप्रत्याहारसमकालमेवलादिप्रत्याहारसिद्धौ प्रतिबंधकाभावेनैवलादिप्र
त्याहारेषु टाकारादिप्रवेशस्यदुर्वारत्वात् । इत्याशयेन शंकते । नचेति । हयादीत्यादिनावलो
दिःरग्रहणमुपलक्षणयादेः उअयमपिहेटयति । नपुनरित्यादिना । तृतीयपक्षेपिव्यापकत्वे
समर्थयतेः वौस्तुभंतोपि मावस्यक्रमेवेति भावः । इत्याशयेने शंकितेदूषणान्तरमाह ॥
हकारादिकारादिषु पुनःपुनरिति । चेत्तुराक्यवादित्यस्याबलंकारस्यणादिसंज्ञानापत्तेर

र स

इमुसोः सामर्थ्ये स्मतौ स्पोतिरसः सूत्रोर्थ इदुदुपधस्य। निसमसौवयस्य स्फाग्रिषु। एवं तत्रापि ह्रस्वता स्य॥
पदस्येत्यर्थाद्दिति॥ विसर्गांतस्य सपिपरविशेषणं बोध्यं। जायमानेषत्वं अरलौ स समे सं सस्य॥ पद
स्येत्यो विसर्ग इति नैस्वधि मूरणे पतु ओजोभिः सूत्रं तद्धि विसारो मध्यमस्य षत्वं स्यात् ओजः सहोंभसि
त्यलुक् वस्तुतो द्विवचनबहुवचनयो रलुक् नानभिधानादित्यलुक् नरइति सूत्रे भाष्ये प्रोक्तेरी
दृशः प्रयोग एव नेति बोध्यं॥ स्त्रे इतिकरणं ब्रूं॥ सूत्रोर्थे विद्यमानस्यैद्वितारं त्रिवासंच तु वांरं कोमा
भूत्। अपसंपरशुरिति वदर्थे असंभवाभावात् स्वरूपमिसस्य प्रवृत्तिः स्यात् तद्धि इस्युस्य तु सामि
तिन्यासेतुन लाघवमिति वदंति। नच्चे दुदुपधस्येति। अयोगवाहत्ता मविशेषेण पादपक्षे उपधा सं

विसर्गस्य

ज्ञापकत्वफलं स्वं उनायोपयागग्रहणमिति प्रागुक्तं पक्षान्तरमथमपक्षलैन नत्वेनाभिमतं ॥ इदुदुपधस्य पदस्य अवयवो यः सः
कुः ॥ तस्य सा धर्थः एतदुदुपधत्विश्वायं यंस्येसाहु ॥ तच्च विसर्गग्रहणं विसर्गस्यानुपलक्षणमिति साह ॥ विसर्गे
ति ॥ संपुंकानामिति अनेनेति ॥ एषां कानामिसनेनेन समः सुटी सरिसूत्रत्रयेणेत्यर्थः ॥ इसेत्येति ॥ सूत्रमस्ति
तिरोभुः ॥ तिसं पत्तापन्नेति ॥ उकारानुबन्धसामर्थ्यान्न ह्रुघइति मरुतसूत्रस्य प्रदीप्रोक्तं तु न युक्तं ॥ उकारानुब
सास्वरितत्वस्य सार्थक्यात् ॥ उकारे पृथक् स्वरितत्वे मानाभावात् द्विरिति रिसे रव तत्स्ये कल्पोर्थ ग्रहणसामर्थ्या
न्न ह्रुघ इस्य पिन ॥ इति शाब्देपादानक्लस्य प्रागुक्तत्वात् ॥ तल्लक्षणे तु विपरीत गौरवापत्तेः ॥ कसामर्थ्यमिति ॥ दु
दूषितं एवेति ॥ दूषितप्राय एवेत्यर्थः ॥ सूत्रे चेति ॥ चौ ते यो ज्य ॥ किंच पूर्वत्रेति ॥ सिद्धान्ते तु रक्षितादेङि

सुचइसमैवलाघवाच्च॥ अप्रासंधिभापास्ते तु चतुःश्लोकीसमासमासिद्धत्वान्निसंषत्वं इदुदित्ति स्यात्॥
अन्ये तु कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दपाठेन लोपनिमित्तरेफस्थानिकविसर्गस्येदुदुपधेति षत्वं नेति ज्ञापना
दिसाहुः॥ अपरे तु मस्सयाव यवभिन्नस्येसयेविधर्थत्वात्साहोनज्ञापकं इत्याहुः॥ अत्र न्यासे विसर्गो
नेमुजंतत्वं तु भ्रूतपूर्वगत्या॥ सुचूत्वस्य स्थानपत्त्वं चस्त्रिसासुजंतत्वस्याशाद्धीयत्वादित्तिरेवाभा
वेन संप्रतिरूभावात्॥ ॥ इदुदुपधेति सूत्रं कस्कादिषु चैत्यतः प्राक्पाठ्यसारज्ञाय: अतःसु
चइसस्यनासिद्धत्वं॥ एतोयं इतितु अनुदृसनु रेपमहुनरामेवेससिद्धमे वेतितन्ने॥ विकल्पमरं
सनंतरं निसविधेरभावपक्षेदुर्गरलात्॥ नमसुरः॥ सम्यसेनुनरपदस्य स्थ॥ अतः कृ॥ अधःशि॥

रूपं प्रापिते पुंवद्भावादिषु विधीयते हृस्वो भिति वत्। अत्र मानं तिरस्सु चेत्यन्यतरस्यामिति न्यासेऽपि यथा
यथं पृत्वसतत्योरन्यतरेकशब्दिसंबंधेनोपपन्नौ योगविभाग एव॥ ननु योगविभागान्निषेध
मुक्तेनैव प्रत्यासत्त्यातु शब्दमात्रविषयत्वमेव किं न स्यादिति चेन्न। योगविभागे न नभवतीस
र्थकल्पनेऽपि तिरसि तत्र रूपस्य चाभवतीसर्थस्य सागेमानाभावात्। योगविभागे नानिष्टापा
दनस्यानुचितत्वाच्च॥ ननु तिरसो रूपार्थ इति न्यासेऽपि दोषः सुवार इति चेन्न। तन्न्यासे रूपार्थ
शोहदुपुष्पेति विशेषणत्वयैविन हुं हु प्रास्यागतिरसोऽन्यतरस्यां रूपार्थ इति न्यस्तपाठे वा रूपार्थ
हुपाव संभावे न च योगविभागे वा सामर्थ्येन सामर्थ्याभावात्। सामर्थ्यावलंबनस्यावश्यकत्वे

सारभ्य स्यावधि कृत्स्नाव्यवहितत्वमसमस्तः एवंरूपार्थः स्वव्यवहितपूर्वग्रहणे तु ततः परत्वस्य सपादसप्ताध्याय्यामपि स
त्त्वेन तत्राप्यसिद्धत्वापत्तेः ॥ स्वस्मात्परग्रहणे तु त्रिपाद्यां अनंतरं पूर्वं प्रति अनंतरं परं नासिद्धं स्यात् ॥ समुदायरूपा
सिद्धत्वे फलाभावात् प्रतियोगं पर्यवस्यति लभ्यत इति भावः ॥ इत एवाहुरेतद्वा ॥ त्रिपाद्यामपीति ॥ सपादसप्ताध्याय्यामिति ॥ स
पादेष्वपि ॥ प्रतिसूत्रमिति ॥ अत एवाधिकारः पुनः प्रतिसूत्रं तस्य कार्यार्थे इति योगे योगे उपतिष्ठत इति भाष्यं ॥
नोप्प रसुसोः सामर्थ्ये इति ॥ सरूपे इति ॥ लाक्षणिकत्वेऽस्य व्याप्तिर्बोध्या ॥ क्वचिदिति ॥ अनुप्रयोगपक्षे अर्थेन
नियम असंभवतीति भावः ॥ साहचर्यादिति ॥ उत्तरसूत्रे विषये समासरूपप्रातिपदिकावयवयोरेव रुसुसोः संभवे
न इहापि तथाभूतयोरेव ग्रहणं ॥ इह तथाभूतयोः सुप्तिङ्भिन्नयोरेव संभव इत्येतत्साहचर्याद् उत्तरसूत्रेऽपि
सुप्तिङ्भिन्नयोरेव ग्रहणमिति ॥ ओजोऽभिः कृतेऽसरत्पुः पञ्चकृत्सादावलुक्कृतप्रकृपेत्युरिति सततंय

व्याख्येयी यतेसाचकुः पेत्युपिसादे नोन्तरसन्त्रयर्तिरिति बोध्यं ॥ तिङ्गि न्त्रेसासाहचर्यात्सुबन्तिङ्भिन्नः सुब
वयवभिन्नप्रतिपदोक्तः सामानाधिकरण्यादिसपित येषेतिभावः ॥ पदावेयर्थेति ॥ पूलितार्थं कथनमिदं ॥ वा
च्यार्थस्तु इसुसंतं विसर्गो तं पसंदं तदं सालआदेशइति ते न ओजेभिः कृतं सर्पिष्कुरोति इस त्रद पूर्वस्यन ।
पूर्वो नही सासस्यासस्याभ्य ॥ तयोर्व्यपेक्षा विरताथ्य । अत्रे सुसो: समयो र्यर्थवत्तो श्रः गतणमिति
वैध्यर्दीर्घितौ ॥ अत एव सर्वेसस्त्रयो भयत्रभिभाषा ता सर्पिष्पायजुषा इसोरेप्तायेसुस्यि षये यु
क्तानिपक्षएवेतितरप्कृतं ॥ अत एवेय ममासभिभाषेति तरनुरोधेनाह ॥ नचेति ॥ निष्कृणव्यपेक्षायां
मानामावाद्ग्रहणमरपेदेति । तस्य कार्यित्वस्य नस्तुनः पदोतविधित्वस्य चसत्वात् । उपात्ते तथ्य ते ओ
तपाअनुवसावेस भिरप्रेसात् । उपात्तेति । धर्मस्येति ॥ इसुसिस स्पेस्य र्थः ज्ञापनेनेति ॥ ननु पूर्वस

र्पिः प्रियद्रसाडे मध्यमपदलोपाक्रांते उत्तरपदे इति निषेधाप्राप्त्या इसंतस्य पदत्वेन निषेधः स्यादिति तार्थ इति चेन्न।
समासे न पूर्वपदाध्याहारेण इसंतस्य पूर्वपदत्वाभाव इति ज्ञापकं परं भाष्यानारूपात्। अध्याहारपक्षे तु पर
मसर्पिः प्रियं यस्य प्रियपरे अप्रवृत्तिः॥ अन्ये तु अयं चेदं तमेतन्नतो प्रिये नैवमे भवेत्सासिःऽइति भा
ष्यस्य परमसर्पिः कुंडिके सुपकृष्य प्रवृत्तस्य तथा कूपेपितर्गेन प्राप्नोतीति परमसर्पिष्कूरोतीति इति भा
ष्यस्य च इसंतेऽकार्थी भावव्यपेक्षयोरभाव इसे वा शयः॥ ननु उत्तरपदत्वे इति निषेधे नेसंतस्य पदत्वा बा
भाव इति मध्यमपदलोपाक्रांतत्वेन पूर्वानुसरणसत्वेन च तन्निषेधाप्रवृत्तेरिसादेः॥ (अत्र तु सत च रितेति।
इदं च समर्थसूत्रकैयटानुरोधेन। समुक्तमो रितिसूत्रस्य भाष्यरीत्या तिङं कुर्मो ॥ इति घोतनं तेन तु यथाश्रु
तमेव सम्यगिति तत्त्वबोधिन्यां तेस्य पंक्तः॥ नेति॥ इदं च प्रकृतार्थप्रदर्शनं। पर्युदासस्य न्याय्यत्वेन घात्वे

भिहितमित्यत्र असमर्थत्वादसमर्थः ॥ ननु सामान्याऽपि वक्रणं धात्वभिहितं समर्थत्वादसे गत्वत्तु । समानाधिकरण्यं
च धात्वभिहितमेवेति नियमाभावेऽहरुसिद्धेरिति चेन्न ॥ धात्वभिहितं चेत्समानाधिकरणमेवेति
ऽविपरीतऽनियमापत्त्या सर्पिष्पाठकः पिबमोसादौ षत्वापत्तेः ॥ वक्तव्य इति ॥ न वक्तव्यः ऋतेति
षड्ङ् इति ज्ञापकान्न धातुप्रसंगा नामादेशा इति शेषः ॥ अत एवाग्रे च ॥ नित्यग्रहणं तु इति ॥ स
मासग्रहणं वृत्तार्थमिति भावः ॥ ननु समसेति पदेऽनुत्तरपदस्येति पर्युदासात्समासे लब्धे किमर्थं
समासग्रहणमिति चेच्छृणु ॥ पर्युदासेन पदस्य समस्तस्ये वैसादेरपि वक्तुं शक्यत्वेन आनपस
र्पिः पठस्यं परमसर्पिष्कुण्डिकाइत्यादावेव स्यादिति ॥ भाष्ये इति ॥ एवं च त्रिषु तु सर्पिष्कुण्डि

११

216

तया वाचा गितार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात्॥ अप्लुतादप्लुते इत्यनयोरन्यतरस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च॥ अत एव सः उच्चा
रणं रूप्यारणं इति षष्ठीसमासे सुश्लोतस्सः रूप्यारणं इति पुनरुक्तत्र ससस्य रुत्वे रोरीति लोपे दीर्घे यत्वे
सुश्लोता वुप्यारणमित्यादेः सिद्धिः॥ हसि चेत्सुत्वेतु नउः संतेसकारस्याभिन्नत्वस्यासिद्धत्वेन ह
रपरत्वाभावात्॥ रुविधेय रूपतापन्न पूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वग्रहणेनोत्वविध्यग्रहणमितिक
ल्पनेतु तदापत्तिर्दुर्वारा स्यात्॥ किंचैवमर्थाधिकारात्सर्वत्रैत्वाग्रहेम नोरथोऽपि न स्यात्॥ अस्य च
ज्ञापकं तपरत्वे रुत्वेपि अप्लुत इति रुत्वं अत आह। प्रतियोगित्वेनेति॥ एवं चाप्रयोगासिद्धत्वं व
दतः ज्ञापकत्वमनंगीकुर्वतः तु मम न पूर्वोक्तानुपपत्तिरिति भावः॥ ज्ञापकस्थले एव तत्पाठ यत्व

गमकत्वात्॥ विशेषणद्वयं फलासिद्धत्वाभावप्रतिपादनद्वारा तत्परकरणफलफलव्यावर्तसनुचा
द्भिन्निति न दोषमान्याः॥ हेत्वर्थे इति॥ केचित्तु मते हेहे प्रयोगा इति सूत्रस्य विध्यर्थतो नैः न हेसा
हेत्वहु प्रयोगाः॥ अन्यथा हेत्वर्थे वेति नियमान्नस्यादिति॥ एकपदेति समस्तेसर्थः॥ वर्णद्वयंस
स्यानिमित्तभंगाहृयेः॥ अन्यथा वर्णत्रयापेक्षत्वे नद्वये संसंगतं स्यात् स्थानिनो निमित्तत्वा ना
श्रयणात्॥ हेतुगर्भं चेदं विशेषणं॥ तुल्येऽति॥ आद्यविस्यादिः॥ पुरस्तादिति॥ इदं च कार्यका
ल॰तापां॥ यथोद्देशे तु नियाप्यासिद्धत्वात् विप्रतिषेधसूत्रस्य तत्राप्रवृत्तिः॥ तत्र सूत्रे यथो
द्देशपक्षे तिग्मेयस्तु फलाभावात् कार्यकालताने सेवं पूर्वःसिद्धोलेः॥ अयं तु अन्यथा कोशिप विष्ट

१२

अथ संतत्त्वं पुरीभाषेंदुविरतिसंग्रहे स्पष्टं ॥ रजस्त्वेति ॥ कुत्पत्यविशेषचिंतायां येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः ॥ बाध्य
सामान्यचिंतायां तु श्रेभानिसादेतु लोपं बाधित्वा रूसेयणः प्रतिषुधोरं भ्रातु झलो होपाहुसनस्यादिति भा
वः ॥ द्विगिसुत्नपावोध्यसामान्यचिंतायां भ्रप्योत्नपक्षांतराणां संग्रह इति बोध्यं ॥ उत्वगुणयोरिति ॥
ननु कृते प्युत्वे तस्यस्यानिवत्वेन त्सात्सपादेव यत्तमत आह ॥ गुणेति ॥ तत्र कृते अपूर्वत्वाभावान्न दृष्टा
सिद्धिरिति भावः ॥ व्याख्यानेति ॥ तथ्य प्रकृतसूत्रभाष्यादिषु स्पष्टं भस्यपार्थमिति ॥ रुट्प्रयोजनयोरभावेन
लक्षणप्रयोगस्याव्याप्यत्वादिति भावः ॥ प्रकृतसूत्रो योतेस्य ष्टमिदं ॥ यद्यपि बहुश्रेयसीनद्दीसा
देहदीर्घोपि संभवति तथापि दीर्घाज्जसिच्चेत्सत्र दीर्घग्रहणादीर्घस्य ग्रहणं इति भावः ॥ इषसिद्धेरिति ॥

गम्लनुइसारेः सत्सन्निधाने साक्षात्सान्निध्यादिप्रसिद्धिरिति भावः॥ दत्तजीवनमिति। इतिस्याप्रसरेर
मिसर्थः॥ प्रकृते इति॥ ताविसत्रेत्विसर्थः॥ बाधकमिति। इति हेतौ। एवं स्वस्वविषयज्ञाने ज्ञानत्वप्रस
न्निधौ एकापनोदेपि एकस्य प्रकृते निर्बाधत्वात् प्रकृत्यव सरन्यायस्याप्ययं न विषय इति तदनाश्रयण
ज्ञापकतात्कथमसेत्तिन्निसमेतत्॥ योगिके र्थवाधादाह॥ वस्यप्रिदिति॥ अत्र संते निदीर्घेतपरव्यार्थं
संसादाह॥ संबुद्धाविति। तस्सामर्थ्यादिति॥ अ इति प्रतिषेधोपादानेसामर्थ्यात्सिद्धः प्लुत इतिवै
प्यटः॥ विशेषणोपादानेन प्लुतविधेवृथाकृपतापन्ने पूर्वमेति पूर्वग्राहेन उत्तरविध्यग्रहणमिति
ज्ञाप्यते इति तत्त्वार्थं॥ तद्धिसं॥ तथासत्ति तपरकरणे नैवव्याप्तिसिद्धौ प्रवर्तकत्वयानिवर्तर

वसमिसाद्रौ सर्पिष्णू लवूमिसारैश्च निसंषत्वं न्याय्यं ॥ भाष्ये सविसर्गपाठस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽभि
प्रायेणेबोध्यः ॥ व्याख्यानेति ॥ तच्च निसंमेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । अपेक्षायां विकल्पेति ॥ तदभा
वे निसविधिस्तु न विकल्पविधीनां सति संभवे न वेती सारं । गोभयत्र विभाषा त्वात् ।
नचासिद्धत्वं । आश्रयात् । असिद्धत्वात् विकल्पद्वयस्यायोमानमंथ स्तुचि सएवा ॥ यद्वा
साहचर्येण विकल्पविषये अप्राप्तत्वादित्ति तदर्थः ॥ आक्षिसेति ॥ लक्ष्यानुरोधा
द्ध्यादतेसर्थः ॥ पुनरुक्तो सूत्रबीजमाह ॥ इति कौमो ऽ विरचितसंग्रहे विसर्गसंधिः ॥ ६

हरेवेति॥ समइस्यौ दैसुप्सिचेतिदीर्घस्तुन। अनाप्यकइस्वेनआप्सिचेति न्यासस्तान्। नन्वेवं ङ्याप्‌ः सोरिति
निष्कर्षे हेप्रियपचत्त्व इसत्र रुस्त्सेति नियमात् संयोगान्तलोपप्राप्त्या तेरीति लोपे द्व्हलोपे इति दी
र्घोपुन्निचेन्न। तस्यनिष्कर्षस्य दृष्यिष्यमाणत्वादिति भावः। न्यायीता ध्यादिति॥ अप्लुतादिस
स्तुनसामर्थ्यं वा हीवं थुत्रिति भाष्योपष्टंभेन संबुद्धावपि प्लुतप्रवृत्तेउक्तत्वेन आपातुभ
कानूदेवदत्तो हं गच्छामी सत्ये चारितार्थ्यात्॥ ब्हलोनतरः संयो [illegible] गांतलोपो रुत्वे इति प्राप्ते
न्नासिद्धत्वमिति चे आपीति न्यासेन ढिंस्थित्वापवमिति बोध्यं॥ ससजुषो रुः इस्यत्र उकारानु
बंधस्तु यत्वविधावुभयग्रहणार्थ इति तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वं तेन न वक्तुं युक्तं। भाष्ये स्पष्टमिति॥

१८

उकारे संज्ञा च इति॥ अनुनासिक इमिर्देशादि इत्यर्थलाभः॥ तत्रैव किं मानमिति चेत् व्याख्यानमेवेति गृह्यता
ण॥ इके गुणे त्रिनिर्देशात् हेतोरर्थवत्तो ग्रहणात् उपशो त्रेस शो त्वं न स्यादिति न वाच्यं। अशा द्वौ त द्व
द्वे इति॥ पूर्वनिपातप्रकरणमनित्यमिति भावः॥ न तु ले असंधिः सौ च इति॥ सूत्रे कृतः सौ सः कृत त ल
धे सण्॥ न चानुकरणं चानित्यमिति पूर्वमित्ति निपातत्वे ओदिति प्रगृह्यत्वे अन्याय्यत्वमेव संधेरिति वाच्यं।
तस्य सूत्रे योगएव प्रवृत्तेः॥ न च प्रागदीव्यतोणि सूत्रे वा एकदेशविकृतन्याये न निपातत्वमिति देशः
उभयानुकरणेपि अन्यतरानुकार्यनिष्ठधर्मातिदेशस्य संभवते इति सूत्रे त्रेरवदे ध्वनितत्वादिति
वाच्यं। निपातस्यानुपरिमाणनिश्चलात् भगोअघोश इयोनिपातत्वानंगीकारात्॥ वस्तुतः इ

ति॥ नन्वेवं सौरतस्यावरपक्वत्वे कुतोऽस्यागन्तव्यत्वमिति चेन्न॥ अंशपक्षेऽभयवसरिभाषासंचारे
ण्विभोगिरिदं सुमभगोगिरिदं रघोगिरिदं इसादेर्वारणात्॥ ओरंतानुकरणे तु असंभवान्न संचारो नस्या
त्॥ पक्षसंतरांतो भयानुकरणस्य मूलतो गृहीतत्वात् सांतपक्षस्य भाष्यासंमतत्वस्त्यन्तायवस्तु
तइत्युक्तं॥ अतएव मतुव्सोरिति सूत्रे भोः इत्यस्य विभक्तिप्रतिरूपकनिपातत्वमुक्तं॥ विभक्त्यंतं
च वार्त्तिकनिष्पन्नं सांतमेवेति तस्य दृशां खे नरां तं स्यैव निपातस्य सिद्धिः॥ सांतनिपातस्य सत्वे तु
मानाभावः॥ इदमेवाभिप्रेत्य भगद्भूरस्येभाष्यस्वरसोप्येवमेवेत्युक्तं॥ सांतानुकरणे संतानां न स्यादिति स
पिद्भगूरनोत्तमनुसंधेयं॥ तोपे चेति॥ एतेन असाधारणे निवेशो स्वसंमतिं सूचितवान्॥ नियम

ण

वैलस्यतृकारस्थानुना
सिकत्वादित्येतो पेतत्वाद
र्थः॥

९१

224

शक्येति॥ नन्वरग्रहणाभावे पत्वार्थं सूत्रस्यावश्यकत्वे न कथं नियमत्वमिति चेन्न॥ तावन्मात्रप्रयुक्ते
प्रक्रियालाघवाय भोभगो इत्यनंतरं पठितत्वेनेन्नयमसमेव विरधीतेति॥ निषेधफलमिति॥ इति हेतोः
पपस्विसादेदेषइत्यन्वयः॥ हेरामेत्यादीति॥ अत्र हिनाते अस्विनूपाहीत्यादि॥ पदत्वासिद्धिरिति॥
तथाच पदसंरत्वाभावे पाहीत्यस्य निघातो न स्यात्। तेअस्विन्निस्सस्याविधत्वात्। एमेत्यस्यनाम
त्रितरतिनिषेधेन नत्वाभावात्। हेराकुर्थ्ययोपिनरः॥ मूयंशांकायार्थकत्वपक्षे स्पष्टैवाथयोर्दृशो
पि निसत्वात् लोपेतद्सिद्धिरेव॥ मरुतेलोपेनतदनुसूतेरन्नात्यनाहु॥ सुवंतेलेति॥ न च वि
शेषणत्वपात्वाश्रयणे अत्मानरत्नि धर्मापृष्टिते सुगत्वात्। इदं च निगमनरूपकार्यास्थिरेरपक्षे॥

विधेयरूपकार्यातिदेशोऽप्याह। नत्वपुनेति॥ असयलक्षणेनापीति पूर्वान्वयी। ननु तेन सुपूर्वमेव कुतो ना
तिदिश्यते तत्राह। नप्रसयेति। तन्निमित्तव्यवहारस्य चेति। सन्याशास्त्री योपि। दोषाभावात्। संज्ञैकत्वे मा ना
भावात्। एवमिति। यथा अत्र तिस्य त्रयश्च तेन स्थानिते तिलद्वतिरत्र लोति देशात् सलोपस्तथैसर्थः॥
उनसि स्येति। अनल्विधिधर्मवत्वेन सुपूर्लादिनेत्यर्थः॥ तलिमितु सुतिसीनां विज्ञेषणमिति भावः॥ उन
सि स्याद्यः स्यानीतत्रैसन्वय॥ स्थानिनिस्तुकारेजायमानस्य सावेपि पदमिति पक्षे प्रास्यराला भावाय
प्रवर्तमानस्य आदेशे केपे परतः। नतूत्तरेण समानाधिकरणं। तत्र परेमिदेशेन सुरसादीर्घाहनू
न्चो हैन दीर्घ इति योजना॥ दिमिति॥ दिमर्थस्तु ह त्वन्या दिसुपूर्वादिना स्थानितेति श्रोते पितश्रन

सूत्रे

नुनासिकत्वप्रतिज्ञानेष्फलसमापत्तेश्चेति भावः ॥ अप्राणिकमिति ॥ अनङादिषु प्रयोगसमवायि च
ञियानुनासिकत्वं लाघी कृतेऽपि आवश्यकत्वं नसोस्य स्यादिति तेदेहनम सातारो बोध्यत्ववारणेन
हतत्वेमीनाभावादिति ॥ अत एवादद्र सूत्रे उद्योतेऽविधेयविषये आरणार्थं स्यानुनासिकत्व
माकरप्रमिसुत्रमित्रि भावइत्येदिष्टी सात्तुः ॥ तुल्यपदालीयेति ॥ ननु तुल्यपदालीयस्त्रत्रघ्वेन
सान्नासंनिवेशितं अचूहल्भ्यामिति तु न युक्तः अन्योन्याश्रयापत्तेः ॥ सान्नासेसतिसे
संज्ञेनयोश्श्रसस्मो सान्नासमितिचेच्छ्रुणु । औकाराद्वजि अचूवान्याप्यधर्मानवच्छिन्न
त्वेनास्चि अचूत्वव्याप्येऽणत्वादिमादाय्या संभवेकारणायाद्यो तदव्वजि अकुत्वादिमा
दायतद्ग्रहणायेन्द्रलीय । हयोराद्वजि हल्त्वमाप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेन हृत्लिनत्वं नेरव्याप्य
त्वादिमादाय तदिच्छित्रयेण त्वादिमादायचतद्ग्रहणायत्तोभय ॥ अचूहलुपराभ्यांस्व
देव्येजनेनयोर्विवक्षणान्ने सोहः ॥ नविभक्तौ सावेदिति ॥ आदिनोपदेशेऽसंस्य
स्वपूर्वस्यसंग्रहः ॥ हलंसमेत्से अत इत्कार्थं जिज्ञासायां उपस्थितपूर्वोत्तरसूत्रयोः
सार्थक्यपादपादकेवा कपार्थेऽनिष्पन्ने पश्याम हलूपदार्थः ॥ इति विशेषजिज्ञासा

यांआदिरंत्येनसेतद्भ्रूपार्थपाठइत्युक्तिशानः प्रकृतसूत्रस्यभाष्यमपीहानुकूलं ॥ अन्येतुप्रथमादि
रंत्येनेत्येतद्भ्रूपार्थंइत्यासांवाअनुपसर्जनात्रधन्यायेनहलितिसूत्रेसंगृहीतंसूत्रेतन्नन वि-
मक्त्यावियोगिन्येवप्रथमानुसंधानेऽत्रसाश्रयेऽन्तरस्यमुक्तत्वाद्तमसंतुशाप्यत्वेभेदेष्वपुनर्मेव
स्यातुः ॥ इत्थंसूत्रार्थेरनामिति ॥ अथान्येतत्प्रकारादेःसंज्ञानुतअकारादेरितितुनिःश्रेयस्याऽऽदितिभावः ॥
स्पष्टतरतामिति ॥ अहणेह्वग्निकृत्याग्नेनैतदुग्निकः ॥ ज्ञापकादिनोवारणीनुनुरूक्तारूपमेसाऽदिज्ञा
पकेऽयमपिवावसितेसाद्यः ॥ प्रत्येत्यापादगौरवमिति ॥ नन्वत्रविगौरुचैःयोगविभागेप्रथु
तेतुनआहइतिकवैतातथ्यापिनाकृपार्थेद्वयस्वीकारात् ॥ नियमप्रयुक्तेनुतलपदकरणेन
इतिमातव्यं ॥ ज्ञापकस्तावदितिसत्त्वेनविशेषकोसाद्याश्रयणीयमेवेतिनेलतुरुतनमृपिणि
केतन्यासेऽन्योन्याश्रयत्वाकैवनोदतीतिचेत्कसंसे ॥ मध्यमोवर्णःइति रुपिगुणा इतिसंज्ञा
स्थितिसंज्ञातावदितिसामानाधिकरण्यात् ॥ नथात्रमध्यमोवर्णःआदिरिसोऽदिसंज्ञेकाम
वतीसिर्थः ॥ रूपसिद्धिस्त्वातइत्यसंख्याडीतिपररूपकरूहोमाऽश्वेतिपररूपकरणेनबोध्या ॥
अनत्पाडव ॥ रूढौतुनमानमिति ॥ नचारतोयन्मानतद्वमाननतत्रेतिवाच्यं ॥ आकृपार ॥
भाष्यादिततद्भावान्नमिति ॥ इत्यल्पमिति ॥ यत्त्वत्रप्रकरणेद्विवचनेद्विवचनेनैवनिर्देश्यं ॥
स्यादितिपाठकृत्स्तन्नः ॥ नपुंसकेमेनपुंसकेनेतिएकवचनेनान्स्याप्येकशेषस्यन्याप्यत्वात् ॥

१

228

स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे कैयटे एव ।। नन्वेवमपवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गवाक्यस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वोपप
त्तौ उदासीनविषयेऽपवादविषयेऽपि प्रवृत्त्यापत्तौ पश्चात्तु ज्ञातेनैव तत्प्रवृत्तिर्माभूदित्याह इति तेन निरू
ढत्वं स्यादिति स्थाने तरतमसूत्रभाष्योक्तन्यायबोधितापवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिमूल
केन प्राप्तिपरिस्फूर्त्यर्थसूत्रभाष्यप्रदर्शितेन पूर्वेऽभिसाग्रि न्यायेनोत्सर्गवाक्यार्थबोधात्पूर्व म
मवादवाक्यार्थबोधस्यावश्यकत्वे चैवं सूचनेन प्रागुक्तरीत्या सुपूर्तिः इति षष्ठ्यभावेनान्योन्या
श्रयस्तदवस्थ एवात एवाह ।। पूर्वं ह्यपवादे साग्रि ।। इति वाक्यस्यापवादशास्त्रस्येति ।। वाक्यप
स्य वापवादशास्त्रस्य वैयर्थ्येऽपि सा चापवादशास्त्रपर्यायो नो चेन्नेत्येव पाठः सन्न्येति ।। न्या
यानङ्गीकारेऽपीति ।। नन्वेवं लुगादिस्थले तथा सुवचत्वेऽपि तस्थलोप इति विषये नैवं बलं
ग्राह्यपक्ष एवेति दोष एवेत्याशयं कैयटः ।। सुलसभिति द्विजिगिति ।। द्विगस्तुर्थे तु स्मभिन्नाहलङ्गङ्
त्तिप्रथमवाक्यार्थेन पादो नाभिहितेन तो विभक्तेः पदार्थेति श्रेये विभक्तिस्थ तु स्मभिन्नो
हलङ्न इति द्वितीयवाक्यार्थेना विभक्तिस्थ तु स्मो नो मित्त्वमिति ।। नन्वेवं नाइलो विस

त्रापि आस्यसमाम्नायिका अचो हलश्च मिथो न सवर्णा इति संप्रथमप्रयोजनावक्रपार्थे पि अणुदित्सूत्रबो
धानन्तरं अच्चस्तु इति नाज्झलौ इति मिथो न सवर्णा इति कृतौ योगावक्रपार्थः स्पारे च स्तथा
पाकार प्रश्लेषो व्यर्थः चाक्रपाठे परिसमाप्तिप्रतिपादक भाष्यासंगतिः श्रेयेति चेन्न ॥ न
विभक्तौ तिसादौ विभक्तिग्रहणसामर्थ्यानुवृत्तौ यवो रूपार्थी गीकारेपि अन्यत्रात्तदंगी
कारे मानाभावात् ॥ स्पष्टोचेदयं रीतिः प्रश्लेते सूचे सादृश्यते ॥ यथा स्वसूत्रसामर्थ्ये
न नत्र तथांगीकारेपि अत्र न तथोक्तरूपने मानाभावादिसागरेना ॥ नन्वेवमपि हल्लसमि
सस्य बोधकत्वे उपदेशे ज्ञिनिना सलादिसन्ययोर्बोधाभावेनाणुदित्सस्यवाक्रपार्थ्या
ज्ञाने नो इतः सवर्णाग्राहकत्वाभावान्न विभक्तिसत्वं शादृश्यतेवर्गबोधकत्वाभावे
नेतरद्वर्णासंभवाद्धि असंस्थेन कारेस्ये तापत्तिः पकारस्येव दृष्टिरिति ॥ नु रा दृस्तु ति यो रि
निवृत्त्यारणार्थो कारे जातकपरसमात्रबोधकत्वं सेव स्यादिति चेन्न ॥ परस्मिन्नि
त्यां गृहे निर्दिष्टौ रिहसल्यत्वपरस्य नकारस्य भिन्नत्वेतेपरत्वेनि श्रेयात् ॥ एवं सति वर्गग्र
हणं व्यर्थमिति चेदस्तु तथा ॥ नाज्झलौ भिसस्यप्रय नभेरस्वासस्सावर्ण्यशिवानुवा

१०

230

रमूत्वमित्तिमतेनुत्राद्दस्योरितिसंज्ञेवत्वमित्तिमतेप्यचउरितः सवर्णग्राहकत्वस्यपूर्वमपिसंबंधे
वेनादोषाच्च॥ मतांतेरपिलोपादिनेवज्ञानमित्तेरगीकूराच्च॥ नद्विमत्रेसत्रलुसंनि
दिष्टेनत्करइसस्यापिपरकुमाकूपितोच्च॥ आदित्रंस्येनसीहेना॥ उभयोपादानेनुएतदग्र
नेदोषोलोकेइति॥ प्रतीतिर्लक्षणावत्रुपकृत्वेहेतुः॥ लक्षणस्य॥ अनापत्तौहेतुस्वबोधे
कसोसइतीति॥ इतीतिग्रमित्तिः॥ अस्यचतुर्दशसूत्रेकूवाकूपितयातसूत्रांस्ये स्यग्रहणे
नंतस्यचैवस्यैवसैवाइतिप्रश्नः॥ माभूदिति॥ तेदेकूवाकूपत्वेपिसूत्रांसस्यैवग्रहणे
मानाभावेनविवक्षितसमुदायासत्वस्येणादावपिसत्वं॥ परस्मिन्नुसतोसाहिलेभ
णमपिविवक्षानिबंधनं॥ अतएवेगादिप्रसाहारसिद्धिः॥ अन्यथातन्नेसूत्रादेरेवग्र
हणेऽसिद्धिःस्पष्टैव॥ एतेनपूर्वस्यदीर्घोणइत्सादिज्ञापकानुयेनप्रसाहारस्तदवधि
कोनामेवग्रहणेसिद्धेसपरसामर्थ्यासूत्रांसग्रहणेनसिद्धेइतेतिसुसंगं॥ एवंहिअ
न्योन्याश्रयश्चापनेसपेलाघवमिसमासात्ता॥ एवंचउगरहस्वेसादिज्ञापकानूयोबोध

र

वृत्तदव घिक्ता नामेव पूर्वेषामाक्षेपे सिद्धे आश्रयहणसामर्थ्यानुसूत्रादेरेव ग्रहणापत्साद्गाद्यसिद्धि
स्यात् । लोपकृत्सूत्रावयवप्रत्यासत्त्या नेवहतु उपपूर्वापत्तेश्च ।। सूत्रेषु । वर्णसमाम्नायस्थेषु ।। न
दभावोऽस्ति ।। लोपस्य सामर्थ्याद्भावे पूर्वत्वाभावात्संज्ञापनेऽसमर्थः ।। यत्तु गाज्यिग्रहणं सूर्व
मर्थवत्ताभावेन प्राप्तिपरिकृताभावाद्व्यवस्थितत्वात्तेनाभावेन संज्ञाप्राप्तिरेवनेति । तन्न ।।
प्रत्ययसन्निप्राप्तिपरिकृते परिच्छिन्नार्थत्वं भाव्यं तत्र संज्ञितरर्थान्तुः । अन्यथा रामइत्यादावपि स
तिप्राप्ति परिकृते परिच्छिन्नार्थवत्त्वभिसालाश्रयस्यात् । आगिरसेनेति गण्ये याद्वृप्रवृत्ति
स्तुनपूर्वं । इगोर्दिषु कृदेशितेऽपि चतुर्दशसूत्रीसंबन्धे विवक्षिताच्युतत्वाभावेन इदं संसद्व्यो
सूर्थवस्यकेतयोः संज्ञाविरहेऽपि तत्प्रवृत्तेरिसात् । असेनेसस्यदंसैत्यि ।। ननु तत्र सूत्रेषु
लोपाभावस्य सामर्थ्यात्कृल्लेस्मृनापेक्षयाचतुर्दशसूत्र्यामेवोच्चारणसामर्थ्यान्नेदं
भावः कृल्लप्तताएवंगि अंशेऽपदत्वलक्षणाश्रयेण नाहति अकारगताभावाद्यावस्यकं
चारात्ते पाप्रसाहरवाच्यतापि नैतिचेन्न ।। व्यक्तिपक्षेऽकलकृत्सूत्रस्थस्यइगादिसिद्ध

२

११

श्री

232

स्वस्य कस्य भेदान्वयार्थविरूपत्वेन तत्र देवत्वारूपतया अप्रतिपत्तेऽपि तथैवोचितत्वात्॥ तथा स
ति लोपश्च बलवत्तर इति भाष्यस्यासंगतिप्रसंगश्चेत्तत्राहुः॥ स्त्र्यादीति॥ न च विगतादिप्रसंगाहारेऽ
जादीनां ग्रहणमाभूदिति रथं मुखे ... सदिति त्वं न मत ओतातीत्यस्य चेऽवतारयन्ति॥ हलः सं
सिद्धत्वादिति॥ अकेसोल्लुक्लो नन्तराः ते सुरूपः समानाधिकरणाः निति रूसन्तो पिनिव जीसा
दावित्तिभावः॥ इतसंज्ञाभ्याः परित्राणेति पंचमी समासः॥ नान्तरीयेति॥ अन्यनिष्पादकयत्न
निष्पाद्यत्वेन सत्यर्थः॥ उच्चारणेपि निर्दोषः॥ तेनेति॥ अध्याहारेणासत्यर्थः॥ अद्योच्चार
णकालेऽइत्संज्ञाभवनमिसत्यर्थेऽतु न स्यात्॥ तत्रार्थे बाधश्च॥ तेकालो सूर्वमनःअव्यक्तया
इतत्कालेऽइत्संज्ञायाः पूर्वं चत्वात्॥ नाज्झलाविति सवर्णसंज्ञासूत्रभाष्यविरुद्धश्चेति॥ घुडिति॥ अ
स्यमालो कूवतरणं स्यान्यत्तु लमाहुः॥ वैयाकरणेति॥ याकरणस्य तु विकारे अनुदात्ता
देश्चेसग्निआयुर्दत्तवैयाकरण शौद्धेचितइसतोदात्तलोपनिशिसत्यर्थः॥ यद्यपि इ लोपि
प्रसाहारसिद्धं रूपफलसत्वेनानर्थकपाभावात्तदुपस्थाप्येन तत्कार्यमिति समाधान
वक्तुं शक्यं तथापि न्याय्यसमाधिमाहुः तत्त्वाभावैरिति॥ प्राप्ते परिष्कारसत्वात् तनतत्॥ प
त्रसंज्ञातत्र कृतो भावे नतद्विषयत्वे संज्ञात्तत्रास्त्रस्य वाक्यस्यानुपपत्तात्॥ घुडदोतु

तत्तदनुबंधसामर्थ्याद्द्वाकृपमुपपूचनेइतितत्सामर्थ्यादुपस्थापकत्वमित्यत्तिबोध्यं॥नविभक्ताविसर्ग्यो
नर्थकृपपरिहरनुउपजनिष्पमाणेतिन्यायमूलकमर्थमाह॥विभक्त्यादिति॥यत्रतुसुङस्योरोदृसु
पोर्नविभक्तौसस्यनप्राप्तिस्तत्रत्वनुबंधत्वविनिर्मुक्तस्यैवविभक्त्यादिसंज्ञा:पूर्वमिसंज्ञोयाअप्र
२तौवीडाभावादितिबोध्यं॥अनव्ययवादिति॥उपस्थापकत्वानव्ययवादित्यर्थ:॥कूदाचित्तत्रेति॥
तदुपस्थाप्यइत्यर्थ:॥यथारश्रसादेचकारादि:सुरदादेसंयोगांतलोपेनापहारादुक्त
ह्यचेदिति॥नदेवइति॥इत्वाभावरूपइत्यर्थ:॥सन्निदेशात्वाभावरूपश्चपस:॥नकारेसंज्ञ
वइति॥नकारेसंज्ञकबोध्यस्तत्र्भिन्नइत्यर्थ:॥एवमग्रेपि॥एकांतत्वादानेकांतत्वेपिये

स्त्रकृतस्य बाध इति ॥ संये ग्रहं तपर्युदासस्ये वविभिगमकत्वं वाच्यं ततो वरं तन्मात्रप्रदर्शनमे
वेति च ॥ अयमेव वचनत्रस भाष्यप्रदीपोद्योतानामाशमइति बोध्यम् ॥ अभ्यासाम्रेडितादि वीति ॥ ते
षु महन्महत्संज्ञाकरणं तु प्राचामनुसारेणेति बोध्यम् । तयोरिति । तदर्थयोरित्यर्थः ॥ नियतवि
षयेति ॥ नियतानियानि एवत्वादीनि तद्विषये इत्यर्थः ॥ परिच्छेदहेतुत्वेति ॥ निश्चयासाधारणका
रणत्वेत्यर्थः ॥ अयमेव च संख्यायते स अनये सन्त्वयं सप्रदर्शक भाष्यस्यार्थः ॥ अभावे नेति ॥
अनियमेनैकत्वज्ञानानन्तबहुत्वोत्पत्तेरिति भावः ॥ बहुत्वागृहीतिति ॥ आदिना गणत्वं ॥ तच्चद्रष्टृगा
न्यत्वं हीत्यर्थः ॥ यथा श्रुते आदिपदग्राह्यसंदुर्वचस्यादिति बोध्यं ॥ व्यादीति ॥ त्रित्वादीत्यर्थः ॥

द्वयेन तु बहुत्वं न त्रित्वादिरूपं किंतु स्वरूपात् ॥ संख्यात्वं च एकत्वद्वित्वभेदव्यवहारहेतुत्वमेव एकं च त्रयः प्रतीत्योर्वैलक्षण्यं एवमतिरिक्ते अष्टपदार्थप्रयु
क्तप्रयुक्तं गौरवमपि न संख्यापर्यवसायितं न भाष्यमपि साधु संगच्छते। बहुत्वसंख्यावच्छिन्ने समितिं भाष्य॥ भाष्यं तु वक्ष्यमाणरीत्यैव योज्यम्।
एवमपि भूयसादीनां संख्याकार्यं तु न त्रिद्विसंख्याव्यवहारहेतुत्वमिति। स्वलक्षणया अर्थांतराभावत्वावशिष्ट एकत्वावधिकव्यवहारहेतुत्वाभ्यवहारहेतुः॥
बहुशब्दस्य अर्थांतराभावत्वं भूयोदीनां तु नेति विशेषः॥

धर्मविशेष इति॥ ननु त्रित्वादिरूपमित्यर्थः॥ सत्यैकोऽखंडोपाधिः तस्य चानेकानेकेषु पर्या
प्तिरेकत्र समवायवत्॥ न चैवं बहुत्वस्य त्रित्वाद्यतिरिक्तत्वे गौरवमिति वाच्यम्॥ बहुत्वस्य त्रि
त्वादिरूपत्ववादिना बहुत्वमतिरिक्तमवश्यमभ्युपेयमन्यथा बहवः त्रयः इति प्रतीत्योर्वैल
क्षण्यं न स्यात्। मया तु बहुत्वमेवातिरिक्तमिष्यते। बहुत्वं तु पंक्तिलक्षणत्रित्वे सति सकलव
त्तित्वरूपमिति विशेषाभावात्। अथ त्वयोच्यते मया बहुत्वत्वं जातिरूपमतिरिक्तं ने
ष्यते किंतु एकत्वद्वित्वभेदविशिष्टसंख्यात्वमेवेति तर्हि मयापि बहुत्वमतिरिक्तं नेष्य
ते किंतु एकत्वद्वित्वभेदवदेव त्रित्वादिचतुष्टयरूपमित्यलमप्रकृतविचारेण॥ अत एवेति। बहुत्व
संख्यात्वाभावादेवेत्यर्थः॥ इत्युक्तमिति। ननु बह्वादीनां सा सद्रूपाणां त्रित्वादिवृत्तिसंख्यात्वजा

ख

॥७०॥

पतिः समास एव ॥ समास इत्युक्तेरिति ॥ पतिर्नैति वाच्ये इति भावः । बहुत्पूर्वेण घित्वमिति ॥ तत्रैव न
घित्वमित्यर्थः ॥ पतिर्नैत्युक्ते तु भूपतिनेत्यसमासेऽपि न स्यादिति भावः ॥ एवमुक्तिस्तु व्यक्ता विति
न्यासेऽपि देवदत्ता नायेति बोध्यम् । अत एवेति । प्रसिद्ध एव कारणेन त्वव धारणे ॥ पतीयते: क्विपि प
सुरिति क्रमञ्च तेनोपसर्ग उपपदी कृते पसोपदस्वांच्युबलीत्यादिरुद्भुतो चटेपाद् । लाक्षणिक इति ॥
अत एव भाष्ये वर्णसंज्ञापक्षेण न फलभेद इति बोध्यं ॥ पतिसर्वो समासे इति ॥ इदं प्राच्यमनुसा
रेण । तन्मते अभिव्यक्तेति न्यायेन णित्वस्य कारणत्वं पदकार्यविषयकत्वं तस्येति स्वमते तु सरका
यमिति युक्तं ॥ इत्यादीत्येति ॥ आदिनाद्दूरे पूर्वभिपथ संग्रहः ॥ बहुत्वसंख्येति ॥ इदं प्राच्यामनु

सारेण स्वमते बहुत्वे संख्याभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ वक्ष्यमाणपक्षांतरे तु यथाश्रुतमेव साध्विति॥

बोध्यं। संख्येयं विषयप्रश्ने इति॥ यद्यपि संख्याप्रश्ने इतिस्तथापि संख्येयमपि तत्प्रश्नविषयो भव॥

त्येवेसेवमेवोक्तम्॥ भाष्ये स्पष्टत्वादिति॥ तथाहि इसंतादेकवचनद्विवचने नस्तः। तत्र संख्याया निर्ण॥

येन प्रवृत्त्यभावेन क्लिष्टो प्रयोगादित्यभिप्रायवदुक्तम्॥ बहुगणवतुडतिसंख्या॥ कृदंतेति॥

संतपर्युदासस्तु नोक्तः॥ तस्यार्थवत्परिभाषा बाधेनापि सार्थकृपसंभवेन प्रकृतार्थसाधनेऽसा

धारणत्वाभा वात्। असंज्ञारतविरोधन्यायेन प्रथमोपात्तसंख्यापदे संचरित कृत्रिमाकृत्रिम

न्यायबाधानै श्चित्याच्च॥ संख्यापदार्थनिर्णायकः कृत्रिमाः न्यायः निस्संदुर्थनिर्णायको र्थवन्याय

विशेषणत्वाभाववन्निर्णयेन दंतविधेरभावेनातिप्रसंगाभंगात्। तोभोत्रू। षष्ठीतत्पुरु
षस्तु न निषास्थान्निनतुगोरूपत्नू। तेनापत्नपरत्वांचित्समप्रयोजनमुष्मिस्यादि शाद्दूर
त्नादि ग्रंथः व्याख्यातो इति बोध्यं॥ रूपस्यास्य भिन्नावयवत्वादिति अंसावयवे वैस
र्थः॥ अतएव हप्रातिपदिकत्वे वर्णा दीर्घा इति॥ अन्यथा सत्युर्घातक इत्यत्र लुक् समा
से अतिप्रसंगः स्यादिति भावः॥ लक्षणायेति॥ यद्यपि तदंतविधिकल्पनेनापि भाष्य
मुपेोजंतभापि वर्णसंज्ञापक्षे लक्षणावश्यकत्वेनात्र संबंधदता। किंच तदंतविधि
कल्पने लिंगविशिष्टपरिभाषायाअप्रवृत्तेश्च ये अनिष्टत्वमाश्रिसमणीयं वि

भकौऽलिंगविशिष्टग्रहणमिति लिंगविशेषप्रवृत्तये ऽकार्यकालपक्षे पदैकवाक्यताश्र
यणीयस्त्वात्। लक्षणापक्षे तु गस्यमाणाशिसा न्याय्यत एव तत्प्रवृत्तिः सिद्ध
त्रिवृत्तिसेवारहिते को ऽयं॥ प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रवृत्तेः॥ ननु तद्धितदुपस्थापकत्वे वि
शेषणतया विशेष्यतया मुख्यविशेष्यतया वा सर्वसाधारण्येन का इविवक्षि
तं। नाधाः स्रोस्य स्वयं वयवे तल्लक्षणामपि विशेषणतया ऽग्रहभावे तत्सत्त्वात्। तद्धि
दुपस्थापकत्वसङ्कोचेन प्रकृते परिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्॥ अत एव न द्विलीयोऽपि॥
अनुपूर्वीनिष्कारता निरूपितविशेष्यतया ऽपि सखिशब्दे दूसत्वात्। नापि

सखि

तृतीयः। प्राप्तिपरिहारार्थमुक्तेऽपि तत्प्रवृत्त्यापत्तेः। द्वन्द्वनिर्देशो बहुशब्दस्य संचारस्य भाष्योक्त
स्यासंवदतापत्तेश्चेति चेदत्रैकेभ्य इति सर्वसाधारण्येन वहेतदुपस्थापकत्वं विवक्षितं
लक्षणमपेक्षकपरतावच्छेदकारोपः। गृह्णकरणार्थं च गृह्णिग्रहणजातिः प्रवृत्तिनिमित्तं॥
एकं च सखि गृह्णावयवेषु तदारोपेऽपि अवयवानां आतेर्वा न तत्त्वमिति। अस्तु गृह्णपद
णामानुपूर्वीप्रवृत्तिनिमित्तं। ध्वंसादिरूपाया जातयाः अपि न तत्त्वमिति च। विहितवि
शेषणाश्रयणेन वेति विधीयते अस्मादिति विहितं प्रकृते प्रकृतिरूपं तदादेरर्थः।
तेन पञ्चसखिपत्योर्विशेषणं तदन्तदनाश्रयणेन वेत्यर्थः। अपादाने निषेधश्चेति नु
स्मारि निरस्त भाष्यस्य पतितस्तत्र एवोक्तं॥ अयं भाव। उसिङ् सोऽस्ति प्रत्यये गत

पोनलदादी स्तुपरिचितं नसविदपर्योर्विशेषणं तयोः श्रूयमाणपरपदार्थविशेषणत्व
स्य न्याय्यत्वात्॥ नरीत्वांसंत्र्येणपरपदार्थविशेषणं व्यधिकरणं विभक्तिद्वयापत्तेः॥
किंतु सखिपदस्यैव विशेषणत्वं च स्तु सखेवेरिसादेरनागतिप्रसंगइति॥ परिभाषा नाश्र
यणेनैवेति॥ ननु लिंगविशिष्टपरिभाषयापि सखिशब्दस्यापि ग्रहणात्॥ स्वतंत्रस्येत्या
ति देशेन तत्त्वसत्त्वात् सुखेनैव लक्षणप्रतीतिपरिभाषया चेतिनेतिचेन्न॥ विभक्तौ
लिंगविशिष्टाग्रहणात्॥ अतएवेति॥ अलमर्थकस्तु वस्तुतस्तु भाष्यस्यायं भावः॥ सु
सखेवेरिसच्यातियासिपरितमायसखिपतिभ्यांपरस्येति सत्रेयदिलक्षणप्रतिपदो
क्तपरिभाषां संचार्यसितदासतत्वेवक्तव्यतेदस्येवंविध्यमंससखिसाद्भुअतियासिः॥

तत्परिहारायपयद्दिअनित्यत्वात्तदप्रवृत्तिं
श्रेपेतार्ह्पत्वौ के अतिव्याप्तिरिस्तुभयत
स्याज्ञारङुरिति॥

॥६८॥

घुभूत स्याप्यनीति न्यासस्य सागोमिवीजः स्यादिति भावः॥ ओर्ङः। उरण् पर इति सूत्र भाष्ये ओविभक्तौ ङः त्वे
त्वष्टे इसादैयाट् स्याद्गसुत्रं शीभावस्यापवादत्वात्। अतो न्यत्र सावकाशमयति॥ अत एवेति॥
हरिणामसैमि॥ तन्नक्रोष्टुन्यायेन न्नादेशस्य गुणबाधकत्वमत्र सूचितः॥ नयायिमि। हरिसादेः गुणो
नेस्यपि को ध्यं॥ घेर्ङिति॥ दिशि तिङ्गर्थस्तु तत्र तरनापत्तौ तु उपनिः॥ सिद्धांते हि परत्वाद्दनु
तुबाध्यते। रमायामित्यादौ ङेः रमिथाउनापनिरपि को ध्या। यदि तत्र ङेः डौ मूच्छ्रियते तदा रमायामि
सेत्र एवं प्रसयत्वाभावेन धङःकार युक्ते एव आदेशो कृते वर्णपरिपरिभाषया याडि कृते प्रसया
द्विलाभावादित्वंङःस्य नस्यात्॥ अमि सत्वेनाप्रवर्तौ तु नमानं। यदि तु उभयोरादेशत्वे एव समान

कार्यित्वएव [illegible]सेति अनुगमकारिमतमवलंबसे तदसुपः संभ्र।। तिङाद्विभासंभवेन भौतपूर्वीकृतंतत्तुग
सतेवासुपीति विवर्त्तस्पुङ्॰ वतेइ सयैवश्रवत्येतेवेति इत्यादिन्नाना विवक्षयगतकुक्षिोक्तिनिक्षिपामि।।
यद्विदेखाद्विं प्रदर्शपिष्यतितदप्रतिपत्तिगौरवेण भीषयामीतिनूस्पीमास्त्वेति।। ङ॰ स्त्रि॰ सोभ्ये
ति॰ नासूचीति।। अयंतीभवंतीत्याह वेतरंगत्वा स्परस्त्पेअचः परेति स्थानिवत्स्वकातू॥ परागित्ते
नङि॰ स्वसत्वात्॥ सकृन्सूत्रेपिदेशेको ध्यः॥ पूर्वसूत्रेतुन स्थानिवत्वे॰ पूर्वपरविधित्वात्॥ अत्र अयेः।।
ननुतत्प्रतिज्ञायामेवबिंमानमतआह॰ अतएवेति।। समत्वादिति।। ननुतेलरेत्संज्ञकं विशिष्टस्वरूपे संदु [illegible] पत्र २
स्यसूत्र्या विशिष्टस्युविधानेश्रवणापत्तिरतः इत्संज्ञा लोपौ प्राप्येतेनपरेसूत्र प्रवृत्तिर्नैकारस्यहितस्ये

मत्रलकार इतितत्त्वे कार २ अनितसंज्ञकेतु

244

नतन्नत परस्य बप्रहनिरिति

वविधान मितिवैषम्यमितिचेन्न। भाष्यमानेन सवर्णग्रहणं नेसनेन गुणभेदकत्व प्रासत्येनत परस्य प्रास
स्यापि निषेधध्रौव्यात्। अनण्विक्कि मेतदिस्याद्विनापक्षेनु नाशिको नेतिबोध्यं।। फलभेदेनेति। ननु औ
देशेोदित्वेनाश्रयणीयं अतोपि फलेक्यं। नहि भाष्ये औ इदेशोदिदिति सर्व आदेशोदिदितिवाक्येदरवेणो
क्तमस्तीतिचेन्न। ओत्वमात्रिस्यत्र अंदिति प्रसाख्यानावसरे औ कारस्यत परत्वानुत्पातेन फलभे
दापत्तेरिति भावः।। आसदिदितिइत्वं नेति। अत्नोंगसस्येति नुनानर्थकेतिनिषेधात्।। तत्प्रसाख्यानप
क्षेनु नदोषइतिस्पष्टमभैव तत्रभे भाष्ये।। प्रदेष्टिवति।। गुणोपधे अलितिसिद्धोपन्ने वेदमस्य सुपैतिस्य
प्रत्तेह लन्त इस्येतेषु स्त्रेषुइति भावः।। हल्ग्रहणे नैवेति।। तत्रापयोसिस्योपधिलुग्विहल्गी सतोहल्गी

वस्तुतस्तु औदिसनेनुबन्त्त औदिसत्र दकारएवास्तु इतिइतोपि पलैक्यमू बोध्यम्।।

स

सनुवृत्तावपि तदादिविधिप्रतिषेधाय हल्ग्रहणमिति वाच्यं। ततीयेतु वेशेऽनुनासिकनिर्देशमाश्रित्याप

त्वस्येति प्रसाख्यातं भाष्ये इति न केवलं हल्ङ्याब्भ्य इति सूत्रे तु वर्तते एवेति बोध्यं। अदृष्टार्थमिति॥

नन्वेवं हल्ङ्याब्भ्यः सूत्रेऽत तदंतविधिना हलंतं सुतिसि लुप्यते लुप्यते इत्यर्थे न हल्ङ्याब्भ्यः स्यादेव अति

प्रसंगः। संधुक्षरणे तु न तदंतविधिरिति दृष्टफलं॥ न च निर्दिश्यमानपरिभाषया निस्तारः॥

सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावात्॥ यदि तु ङ्याप्प्रसंगभंगाय षष्ठीप्रदेशः क्रियते तेन तदभिंतादि

स्यादापत्तिप्रसंगो दुर्वारः। स्यादिनि च भवद्विषये उक्तपरिपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति

चेन्न। सुतिसि हल्ल्सस्तिसि हल्ल्दृति वा कर्मधारयः। निर्देशोपरनिपातेन तस्य

॥६५॥

असिध्य०॥ योगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वात्क्वचिदप्रवृत्ता पूर्वस्य योगेरिसादिसिध्यर्थो योगविभाग
इति बोध्यं। शेषे घ्यसखी॥ स्वभ्यामिति॥ पूर्वपदह्रस्वपदानुवृत्तिफलितार्थकथनमदः॥ अन
वकाशत्वान्नदीति॥ ननु गौर्यै पत्ये स्त्रियै इत्यत्र सावकाशत्वात्कथं नदीत्वस्य नत्वमिति चेन्न बाहु॥॥
विप्रतिषेधे परं कार्यं ह्रस्वोपन्तिः समास एव धिषष्ठी पुन्धं दसिवायूअसखि ङि-तिनदी चाग्नि
पाः इयङुवङ्स्थानौ वस्त्र्यामि च नअख्या॥ ह्रस्वं लघु इति न्यासभेदेन सावकाशत्वेपि परत्वा
न्नदीत्वं बाधकं भविष्यतीति शेषग्रहणस्य स्पष्टार्थता वाद्दिना माशायइसेके॥ परं त्वत्र आरंभ
सामर्थ्यान्नदीसंज्ञा परं कार्यता व्यधिसंज्ञेति भाष्यादिग्रंथयोजनैव। तस्माद्यथाक्रममेव॥

ङिति ह्रस्वः। पतिःख्य। समास एव घिः षष्ठीयुक्तः छंदसि वा असखीति न्यासेन सिद्धे सामान्यतो
ह्रस्वांतस्य विधानं निरवकाशं विशेषतो विधाने लाघवं तु मत्सेधेन्वैइसत्र बाधमंतत एव घि
संज्ञा व्यसिस्य सा प्रतिपत्तिः प्रयुक्तं। न च सामान्यतो विधाने गवांपत्ये इसत्र सावकाशं मत्स्ये इसत्र पु
रत्वात् बाध्यते इति वक्तुं युक्तं। उकारांतस्य संज्ञाविधानं न कुत्रापि सावकाशमिति धेन्वैइसत्र नदी
त्वमेवेति पूर्वभेद इति वाच्यं। तदभावात्। उ इंदंतस्य विधिर्व्यर्थः इसस्य उकारानुवृत्तिर्नु नैकार्ये सा
शयः। उक्तं तद्विषयकं वाक्यं नोपपन्नमिति। नाद्यः। तस्य उत्तरार्थत्वात्। नांत्यः। तस्य विप्रतिषेध
सूत्र प्रतिबंधकत्वादित्यन्ये। भाष्यप्रामाण्यात् ङिति ह्रियां पतिशब्दस्यानभिधानमित्यपरे॥

ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र आट् श्चेत्यस्य नित्यत्वप्रकारः पुनर्विधानेनार्थस्य स्यासावकाशत्वमित्याशय इतीतरे ।।
वस्तुतस्तु अहन्नित्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या अनवकाशत्वं सुवचमेव ।। पुंसि शब्दे पिधिसंज्ञाप्राप्तियोग्य
तासत्त्वात् ।। नियमेनापि बाधइत्यन्यत्र । एतेन नव्यमतेपरमसंख्येयियेइत्यत्रापि सार्थक्यमित्यपास्तं ।।
गी असवर्णेस्वस्याप्रसक्त्या प्रतिषेधांकूरेण नङि संबुध्योश्चेत्यतुल्यत्वात् ।। मात्रे इति । अयमत्रमूला
शयः ।। पूर्वग्रहणाननुवृत्तावपि ह्रस्वपदानुवृत्त्या दिम्वपाग्दिशांहे नातिप्रसंगः ।। अदंतस्य तु सत्यपि
पित्वे क्ष्मितिर्नास्ति ।। तथाहि । रामेण सर्वेनादेशो नादेशापवादः ।। रामस्येत्यादौ सत्यपि गुणे इतिर्ना
स्ति ।। इदनीं इक्पूपरिभाषोपस्थितस्यात् तदप्रास्येश्च ।। अत्र घेरित्यत्रानुइदुद्भ्यामित्यनुवर्ततएव ।।

हरिहरौ इत्यत्र ह्रस्वे ह्रे इत्यस्य विषयेन दोषः॥ अदंतं चेदङ्गं यावेति नियमार्थत्वाददंतमिसस्य
इदन्तेरिति लोपप्रसङ्गः अनचि परत्वेन नियम इति॥ उराङ्गौ॥ रूपसिद्धेरिति॥ प्रियत्रिणा कुलेन इत्यादौ
विभक्तौ हलादित्वाभावेन पूर्वं भित्चतुर्भ्यो हलादिरिति स्वरसिद्धिरपि बोध्या॥ तत्र स्वमते विहित
विशेषणाभावात्॥ ननु न मुने इत्यस्य सिद्धान्तेन कर्तव्ये नित्यत्वनिषेधकत्वेन रूपं सिद्धं॥ अमुष्मै कु
लाय इत्यादौ तु न भवस्येवेत्यत्रेन आह। न मुने इति॥ विरोधादिति॥ एवं च न सोऽर्थः सिद्धान्ते। इ
ह नौ तु सतरावस्वरूपकस्तथाप्यमुष्मै इत्यादिमपि तत्र ह्रस्वविधस्यादिति भावः॥ तत्रार्थसूत्र
संमतिमप्याह। अत एव सूत्रेति॥ न क्विप्सिद्धाद्यप वमिति। नेइति न्यासेऽपि न करे इत्यर्थोऽङ्गीकारेत

१ नात्र [illegible] इत्युक्तेः [illegible]
१ हरीमौ इत्यादौ पदसंज्ञा [illegible]
१ तथापि तदपेक्षोपस्थिततया
१ मात्राद्यस्य प्रत्युदाहरणम्॥

॥६६४॥

250.

सत्रैवन संस्यात् न तु हरीतिस्यादोत दुत्तरं पाठे तु स्रास्य पदं कर्तव्यं हरी न रसत्रैव स्यात् न तु व त्स्ये पसीतिर

ताघवमिति भावः ॥ नन्वेवं तथ्य दूनं तर परामर्शार्थ इति चिं जं नौ तु नियम स्याख्याणं ऽपि चि
मुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे वकु श्रेय सीमिति स्यादपि जिदो प श्ये तिच्चे न अ दू तेष्वि षेध मुख्ये नैव
प्रवृत्तिरित्साशयात् । न स्मादित्स नेना कोटी धेः परामर्शस्य ते प्रथम मयो वीदीधेः परामर्शस्य तेड
साशयात् वा ॥ मरगानूतं तीति निर्देशाश्याअलिंगं मस्य टुंन्चे रस वंप्रथम योरि सव भाष्ये ॥ वि
परीतानि पमापत्ते रिति । मरगानूतं तिन्नूत्ये प्रानाघे दि ते इति निर्देशा श्रय णे नु प्रतिपत्ति गौरव
मिति भावः ॥ नन्वेवं प्रथमयोः पूर्वे त्पवत्र स भाष्यो द्योत विरोधः । मवौ ति यथा दस्य न्यासस्य
निर्दुष्टत्वं लभ्यते इति चे न । इत्यू ग्रहणं न कर्तव्य मिति प्रसंगांतरे न तस्य ला घव पक्षर पातित्वा

स

नुतावत्यपि अतो यस्यारत्रिनिर्देशेन पूर्वस्य
र्णादिर्येनेतेस्य पूर्वान्तवित्। एवं एवेषु॥

६६

द्विर्वदन्ति॥ अत्र दीर्घात्सुटितिसूत्रयत्नमुप्यितं॥ आतो धातोः॥ सान्ताविति॥ आकारेण सहितानी
त्यर्थः॥ एतेन पंचमीसमासेन स्वमते त्वाभिव्यक्तेनान्यथासिद्धिः प्रयुक्ता॥ यद्यभिधानमिति॥ धातोरित्यस्य षष्ठ्या आपदृश्य
यदीत्यनेदं स्वरूपितं च स्तुतः फलाभेदायनेषामनभिधानमेवेति॥ नन्वनापदस्यस्य प्रत्याख्यानं ध्याताश्रैवग्रहणेनापि फलभे
त्वेः स इति निपातनेनापि भाष्ये कृतं तेन हि अन्यत्र लोपोनेष्टइ निपातीयते योगविभागेन प्र दकारणं बोध्यम्॥३
त्याख्यानं तु नास्मात्कं प्रतिकूलं अतो भाष्यान्तरमाह। अत एव प्रेति॥ एतदेव वाक्यमतायेभि
पातनेन धातुपदस्य आपृभिन्न परत्वबोधनद्वारा लोपरस्य अर्थः॥ कार्यः॥ तदग्रे कथं स्वं स्यादित्यत्र
स्तु उत्तमार्थाय मजानतएव देशिनः॥ अत एव भूवादिसूत्रे भाष्ये पाः पत्ये स सस्यान्यथासिद्धिः

252

अनापरत्वुत्क्वा कृता धातुपदस्य यथाश्रुतार्थकृत्वे तदसंगतिःस्पष्टैव। नन्वेवं नमुने इति सूत्रप्रयोगस्य
नैयत्क्वयेमिति न लक्ष्यीयभाष्यप्रयोगस्य च विरोध इति चेन्न। वं पुमीति वच्च पुंसकुभिर्द दंगागीकृ
रेणोभयोपपन्नेरिति वं दृति। दीर्घं विधायेति। पररूपवाधके दीर्घे कृते पूर्वसवर्णदीर्घसिद्धांते
इवनन्त्वस्य सुरवत्वान्तदर्थं वृ पंच्यन्तस्मादित्यत्रतत्न्यदेव न अकृत्स्वान् कृदीर्घपरामर्शेनतु पूर्व
सवर्णदीर्घस्यैवेति केचित्तु मुख्यैवेतिचो ध्यं रामा नि स्म अतु कृच नइति दीर्घे कृते अना पुइत्यालो
पस्तु न पंचमीसमासेन रचान्नियता तामुध्यसामान्यचिंतापक्षेपि पूर्वसवर्णदीर्घे कृते यथो
देसं भसंज्ञाप्रवृत्त्या पूर्वांतवत्वेनाकारांते भावे प्रासस्य लोपस्यावारणमुक्तरीत्या स्याच्चान्निव

अन्येतु [illegible]
[illegible]

त्वेन संन्निपातपरिभाषया नाबोध्यं ॥ न कार्यमिति ॥ नन्वेवं रमाणामित्यादौ अवर्णांतलक्षण
नुट् स्यात् रितार्थ्यात् रमाणामित्यादौ परत्वान्नुव् हुवने इति दीर्घे नुट् विधौ अनुवर्तमानान् आप
इति लोपप्रसंगः ॥ आपग्रहणसत्वे तु अवर्णांतलक्षणो नुट् वहुवे च नदी घोपवाद इति नदो
षः ॥ अत एव भाष्ये न कार्यमिति मो नामिति नेम चारितार्थ्येपि नुटः प्रतिपदोक्तत्वात् पू
र्वं प्रवृत्तेः ॥ पूर्वं दीर्घेपि पंचमी समासेन स्वाग्नित्वेन संन्निपातपरिभाषया न लोपप्रस
क्तेश्च ॥ कयं कीलालपानां कुलानामिति भाष्ये तु सर्वेषामेव देश्पुन्निरेवे ति निपुणतरमालोचनीयं

॥६२॥

तेयमिति अत्र सूत्रे आदेशत्वपरसंनतरत्वयोः फला विशेषो ध्वनितः विकल्पसंचये हेतु विशेषस्यस्य फल
या तदसंगतिः स्पष्टैवेत्याहुः अग्रहणेति स्थानेंतरतमे इति पा द्वारेणाव सूत्रे एतत्फलान्यथा
सिध्यकरणात् परसंतरत्वमेषां ध्वनितं भाष्ये इस्य पि बोध्यं ने व्याख्यानादेवेइति अगम
सुनः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति पर्युदासात् फल भाष्याद्वारेण प्रसारहारेण ज्ञासो
पंत भावात् शि सर्वनामस्थानमिति निषिध्य प्रमाश्रयणे नेतरेषां क्लीबे संज्ञा विरह इसिद्धे
रमपुंसकस्येति इत्यर्थं स्यात् अनुवंधयत भ्रेते शेषेति नियमस्सुम राजा से मनुष्ययुवानइ
ति निर्देशात् अनुवंधवतो सूपस्पयेत शेषेति तेन राजा नौ पश्येति ओ शि नस्यात् इतिचे

न् औरिटक्रार स्थानेः कारणसामर्थ्याद्वृत्तेन प्रस्थाठार इसवेहि ॥ सुडूसर्वनामस्थानमसमद्रीरिति नु
न स्थितं । तानमभिस्याशे सन्निपातपरिभाषया नुमः कारणसंभवेपि अरुजरसंपत्स्येसादे
दीक्षितमतेन सलंतलक्षणनुमापत्ते ॥ सर्वेइसादौ यस्येति लोपस्तु न । औङः श्यामिस औ
ङिः सस्यापकरणात् । तत्प्रसाख्याने तरलाभाष्ये ॥ स्वाद्दिष्वसर्व० यपमैकेति । अतएव सर्व
नामस्थाने तिपचितार्थे ॥ व्याख्याने मि ॥ पुंसां महेरश्वेषु पुंसु इसेवनवदेत् । अपि कन्ते महेवि
विगमनाविरहात्कवनानां इति भावः ॥ कपः संयमहायाहा । तदेते ष्विसर्थ इति ॥ यस्मिभं ॥ सौ
त्रत्वात् अरजिति । समासां तस्मि स्वतायाः कुपस्त्वात् इतरेतरद्वंद्वे एकवचनमिति नो नौ ॥

ते नेति॥ पूर्वसूत्रे राजानोऽस्त्र न लोपस्तु नाप्राप्ते इति तः मसंख्यया वा धातू॥ भवतीति। तेन दतः दते सा
दौ असूने ति भावः। आकडारादेका संज्ञा॥ संज्ञाग्रहणं स्पष्टार्थं। प्रकरणादेव तल्लाभादिति स्पष्टमत्रै
व भाष्ये। व्याख्यार्थं चेति॥ तेन चार्थे द्वंद्व इत्यस्य संग्रहः तेन कर्मधारयसंज्ञाविषये न द्वंद्वसंज्ञा॥ पु
रुमिति। तदुत्तरमस्यानुपयोगादिति भावः। परगौरवेपि मात्रालाघवं प्रतिपत्तिलाघवं चात्र प
क्षे इत्याशयः॥ इदमुपलक्षणं आद्वंद्वा इति स्यात्तेनाभिव्याप्तसमर्थत्वं संभाव्येत सिद्धांते तु तथा
त्वेपि न क्षतिरित्याशयः। वस्तुतो अवधिविधेर्योऽपवादः उपसर्जनं पूर्वमिति प्रकरणे विधेः दक्षा
ग्रे असंबंधासंभवात्॥ निरवकाशत्वमिति। एकस्येति भावः॥ न तु एके सुजे परैव कुतो न

कम

आतं विरोधाभावेनेति । पूर्वापरनिमित्तेति ॥ पूर्वयोरिति क्रमप्राप्तस्या नति क्रमः । न कार्ययोर्म
ध्ये यत्प्राप्तं परं तदनन्तिक्रमस्यापनिमित्तस्यार्थः ॥ स्थितयोरन्ते तु संज्ञयोर्या पूर्वं तत्प्रयुक्तं कार्यं पूर्व
मपि प्रवर्तते इदानीं तु कार्यगतं परत्वं नियामकं स्यादिति भावः ॥ एतेन एकमेव कार्यं स्यादिति
निंसमेनादिस्सपास्तं ॥ नलोपस्यापनिमित्तेति ॥ सर्वथा स्थिरत्वं कृताकृतत्वादलोपे जातेति भावः ॥
नदीसंज्ञेति । भाष्यप्रयोगात्सूत्रनिपातेन वा ॥ अनुपपादनादिति ॥ लघूनोपायेनेति शेषः ॥
दीर्घाज्जसिचेति । तस्मात्स्यइत्यतः आगमिति शेषः ॥ एवं च तस्मात्स्य इत्यत्र शस्य ग्रहणं न क
र्तव्यं भवति । तस्मादिति पञ्चम्या शसी सस्य षष्ठ्यंतत्वे कल्पने संभवात् । अनवकर्तव्य इति
अवसेति ॥ असंसंप्रसारणा पञ्चम्यन्तेतु [illegible] परेति [illegible] अपि [illegible] प्रतेर्दिष्टनिमित्ति ॥ नतुद्रुहवतुरस
[illegible] परस्मिन्नेत्र परनिमित्तं [illegible] यापरत्वं [illegible] अनुमन्येति [illegible] ॥
[illegible] अमरनिमित्तं [illegible] तुरिपरस्मरूपस्यासिद्धत्वे [illegible] ॥

॥६०॥

अपरस्त्र्यद्दुस्सुस्ट:। पशपरयोस्सुलपार्थत्वात्। नामपदस्वारस्येनेति। नम्यमानार्थकं नामेति व्युत्पत्तेरिति भा
व:। विशेष्यभूतार्थकमिति यावत्। अभिव्यक्तेरिति। इदं चान्येषां मतेन। वृत्तिस्त्वेवं दपाठ:। स्वमते तु प्रसिद्धा
र्थकाव्ययभूतनामपदस्वारस्येन नामपदे पादानादेव तु भयपत्लाभ:। यद्वा सर्वेषां इति बहुवचनेन प्राधा
न्यलाभ:॥ अव्ययनामपदेन प्रसिद्धलाभ इति बोध्यं। पदत्वंतीति। इदं चान्यरीत्या। स्वमते तु रघ्विसस्त्रोक्त
रीत्या पदाभिन्नानीत्यर्थो बोध्य:॥ लोकूत:सिद्धेरिति। यत्र तु संज्ञोपसर्जनीभूते उभयमपि लोकतः सि
द्धं तत्रासंभवान्नोभयविधिरिति बोध्यं॥ नन्वासंभवेपि न सादरपविधिरन्यत्रैवास्तु। अन्यतरवि
धानेपि सार्थक्येनान्यत्रैवात्र सामर्थ्याभावादिति भाव:। एतेनेति। उक्तरीत्या सर्वार्थवाचकस्य पदा

अकायाजरा इति। असु हून र.ता।

यथा कुलं पदं मरवेडपदपरसमासे तुरवेडपदसता न्देपः
प्र रहते तुसमासाभ गाम रेपदस्तुमते॥

यैक्देशत्वेनेसर्थः।दोषं तरमप्याह।एकपदेति।अव्युत्पन्नत्वादिति॥इदं च समासेउदेस्य विधेयभावे
नान्वयो नेतिवादिनांमतेस्पष्टमेव।तन्मते तेन रूपेणान्वये पृथगुपस्थितेसंत्वात्।स्वमतेतु समा
सेपितथान्वयोभवत्येवेतिकारके मं भूषायांव्यक्तस्यते॥तदा अव्युत्पन्नत्वादिसस्य औत्सर्गिकत्वादि
सर्थोनिपुणतरैर्विचिद्विवेदितव्यः॥पदनोमा॥रवानुरूपा इति॥वर्णतोऽर्थतश्चेति बोध्यं।नत्वस्य वै
कल्पिकत्वान्चरणादेरादेशत्वेपि न दोषइतिचेन्न॥पदाइत्यस्मात्पूर्व रणत्वप्रकारकबोधोमाभूदिति॥
चरणोस्त्रीयामित्युक्तेस्तस्य नपुंसकत्वेनतस्यादेशोऽपि पदिपस्येति मा भूदिति च॥अंतरतम इति
ससम्यंतपाठस्य दूषितत्वेनैनलक्ष्म भः पृथमितिपरप्रयंसो।भाष्ये इति।आता वेकवचनं॥ वेति तदर्थ

कान्यतरस्यां ग्रहणे इत्यर्थः ॥ निरूप्यमित्रयोरिति ॥ न्याद्रूपरत्वे न भिन्नार्थत्वान्नैकशेषः ॥ सुटीति ॥ इदं च सुपूत्वे
नसा इत्ययमिति मते ॥ हलंतेति ॥ विपरीतं तु न आस्यं प्रश्रय त्वश्येति भाष्यप्रयोगात् ॥ ननु धं दसि सर्वं
विधीनां वैकल्पिकत्वे नादेशात्वे प्रियोषाभावात् तद्राष्ट्रं मे कदे त्युक्तिरे वात आह ॥ ये च तत्विति ॥ इत्यु
क्तमिति ॥ नस्यस्वरितत्वेतु स्थिरस्यपस्य दुर्बीरत्वे नं तन्निवर्त्तये क्लिप्रमाणः स्थानिनिर्देशो विफलः
स्यादिति भावः ॥ ननु का के चोभिवति स्थापकं न्यायसंबंध इति उक्तमेवेति चेन ॥ तत्स्थापकानुसंधाने हि
प्रकृसंतरत्वेऽपि दोषाभावेन लक्षसंगतिः स्यादेव ॥ प्रकृसंतरेति ॥ ते च शकादौ साधवः इत्यर्थः ॥ अ
तो न एवैनं भाष्यादिप्रयोगविरोधः ॥ अतएवेति ॥ ननु ओ ओ बिति प्रश्लेषादि निभाव्य ॥ पनुर

नेः स्वादवस्थत्वात् ॥

त्निकारमते सिरस इति स्यान्निर्देशो न कर्तव्यः॥ भाष्यानुसारिमते तु कर्तव्य इति पादध्रुकसंज्ञापक्षेप
वर्णनं तन्न। शीर्षण्य इतिवत् शिरस्य इत्यस्यापि प्राप्तेः॥ अन्ये तु पदादेशो नामादेशत्वमेव तस्य स्यात्य
प्राप्तत्वात्। अत एव शीर्षन्छन्दसीति सूत्रे भाष्ये प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यं। आदेशो मा विज्ञायीति उक्तं।
शिरसो ग्रहणं कर्तव्यं प्रकृत्यन्तरं मा विज्ञायीति॥ ये च तद्धिते इति सूत्रस्थं भाष्यं त्वयथार्थिकस्मा [?]
स्यादिति प्रसंगभंगायेति नास्माकं प्रतिकूलं। ते केचित्वसतो वेति संबध्यते तेन ददयस्येत्यादेर्न
संगतिः॥ वार्तिकस्य पदस्यापि अनुवृत्तिः सूत्रेऽच्छन्दसि चेवैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या इ
णः इत्यनयोः पररूपं। अत एव शीर्षन्छन्दसीति सूत्रं वेदपदं भित्ति सूत्रे च प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यमिति नो क्तं॥

नसंप्रज्ञिस्तस्य पूर्वमप्रवृत्तिरिस्यर्थः। इत्यर्थः। सिध्यति तस्यापि परिभाषया औङ ईकारेण बाधकं तत्रा
सिद्धत्वं च निमित्ताभावादप्राप्तिरूपं इति युगपत्प्राप्त्यभावेपि परिभाषासंचारः सैवेति चेन्न
ग्रहः स्थानिवदिति॥ निरवकाशेति॥ अयं भावः॥ प्रकृतिभेदे प्रसक्तौ येभिद्यते स्थानिभेदा
द्वादेशो भिद्यते आदेशभेदस्य स्थानिवद्भावबाधकं भिद्यते अनल्विधिभेदेन्या एवं च्यो भयत्र द्व
यवो अयच् आदेशः सर्वनामस्थाने अनल्विधौ कृते येतयस्य स्थानिवत्तं कार्यं निरवकाशमिति॥
एतेन उभयीस अङि पुंसंपादनेन द्वये इत्यादि साधनेन न्यासितदेशप्राप्तितर्पि सावकाशेति परास्तं॥
अंसस्यानभिधानात्॥ येन नाप्राप्ते नां बलीयस्त्वस्य संप्रत्ययः॥ न च परिभाषाविरोधादिति देसा

वोऽस्मोपपदत्वादेव नेति चेत्तत्राह। अससक्षेति॥ निरवकाशत्वं परिव: कमंथेति स्त्र अस्य मनोरमानुरोधेन
तद्धि सार्थ॥ ननु कार्यकालपक्षे असुसरूमेव निस्ससंज्ञा स्यात् अपि प्राप्तिरिति युगपत्प्राप्तिरस्त्येवे
ति चेत्तत्राह। सर्वनामेति। अत एव तयादेशाद्इति॥ तदेवं तत्वमनुमेऽग्रे केऽकर्तव्ये उभयपदस्थाव
यवादेशस्य स्थानिवत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। अत एव कार्ये कमते उभयीति। इपि कर्तव्ये
तत्प्रतिषेधेन। स्त्रीभावे एव लघूपधा न तु अत एव भाष्ये यदि प्रत्ययांतरं उभयी सूत्रे करोति न प्रा
प्नोतीति शंकितं। न तु स्थानिवत्वप्रतिषेध इत्यादि॥ अनभिधानमेवेति। इदं हि भयं न य
स्याय ज्वेति तपग्रहणस्याकरणप्रौढ्मा॥ वस्तुतस्तु उभशब्दप्रकृतिकत्वात्प्रत्ययांतरं

नत्वनयस्येत्सनुवृत्तेः छिद्रप्रकृतिकस्तुतयस्त्वानिक एव न तु प्रसतांतरमिति पाठक्र ॥ एतन्मतश्च आलक्ष्योन्येतु
अत्र हि अयचू प्रसयांतरमिति भाष्यं यथाश्रुतं युज्यंते ॥ असति बाधके उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधे
यान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । स्वयात्तु उभयसह्यद्रुप्रकृतिके यच्चू इति व्याख्येयं इतितभंगः स्यात् भाष्ये
तत्रचछिद्रतये इत्येव पाठः इति वदंति ॥ इदंच नवीनविभागेष्वसारं भेप्रसयांतरत्वेन समाधानमावश्य
कमिति स्पष्टमेव ॥ तत्प्रत्याख्याने नु अंतरंगप्रथमप्रसिद्धसगुणचर्यात्तु विधिमुखेनैव प्रवृत्तिर्भविष्यती
ति निष्पसंज्ञाप्रवृत्तिमूलेग्रूरीसात्याय्येवेति बोध्यं ॥ तदंतविधिद्वये नैति ॥ यद्यप्येकेनापि तदंतवि
धिना प्रयोजनलाभात्स्याटः सार्थकस्तथापि सत्येकस्मिं स्तदंतविधौ प्रसयग्रहणाभावेन संज्ञावि

नतु लताप्यो भिपसि तासंज्ञा यां भिमूले दुर्वारः ॥
नचेवि हलेज्ञाते निरस्यापि प्रासिः लक्ष्ये लक्षण
मावसत्तु संज्ञा विषये नेति । किंच भि षेधानावलो
यसेत् भिषेधानेयत्प्रमूलवे न तप अनं दर्भिछिद्रतयेसत्र
सावका स्वतात् ॥

अनेकेषां [illegible] नतु केवल प्रत्यय [illegible] पूर्वं [illegible]
[illegible] अन्यये [illegible] आत्मन [illegible]
[illegible] सर्वनाम संज्ञेति [illegible]
[illegible] भावात् [illegible]
इतिचेन्न

धावितिप्रतिषेधप्रयासप्रयोजनं सर्वनामेति बोधितं तदं तद्विधिस्वीकारे बाधकाभाव इति भावः ॥ सं
[illegible] इति ॥ द्विदेशवर्तीनां प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेव भाषितपुंस्कत्वाभावो भाष्योक्तः संगच्छते ॥
[illegible] सदृशाः स्थानेंतरतमयथाप्रथमार्थ एवेति ॥ प्रथमानिर्देशसाध्यप्रयोजनसाधनतात्पर्य
[illegible] एवेसमर्थः ॥ ननु [illegible] इत्यध्याहारतात्पर्यकः ॥ लघुनि प्रथमानिर्देशे कर्तव्ये गुरुसप्तमीनि
[illegible] एवेति भावः ॥ सोपत्वात् प्रथमार्थे सप्तमी सेवं तु न व्याख्येयं गौरवात् ॥ मनो
[illegible] अन्यथेति ॥ [illegible] इत्यध्याहारतात्पर्यक लेइसमर्थः ॥ व्यर्थः स्या
[illegible] इति ॥ इदं तु [illegible] पाणिनिना [illegible] प्रथमार्थे सप्तमी स्वीकृते समर्थे प्रश्ने न तु पुनरस्य दुर्लभत्वात् ॥

[illegible]
[illegible]
एवं [illegible]
[illegible] ॥ यद्यपि भाष्ये बहुव्रीहिपदस्य [illegible] बहुव्रीहिपरतया [illegible] ॥

॥५६॥

प्रसाख्यानेन फले रूपायेदमाचष्टुपक्कमित्तिभावः॥ वस्तुतस्तदंशस्यास्वादनं इष्टापत्तिं रूत्वैव अनन्तरं वक्तुं भो
भाग्यमिति वक्ष्यमाणग्रंथसंगतिरिति बोध्यं॥ अयमाचक्ष्य तु नेति॥ अयं भावः॥ स्फुटमन्ते: सूर्वम
य अंगीकारेण तु रूते अयजंतस्य गणे पाठेन सर्वेनामत्वादक्षेपित द्विषयत्वमेवस्यादिति तदभा
वसंभावनाभावेन पूर्वमप्रवृत्तौ कप्रसंगे पश्चिमसिध्यो भयशब्दपाठो व्यर्थः॥ रसनं च तं अयजंगी
कारेतु नायं दोष इति। उपजीव्यत्वेनेति। अयं भावः। उभयोरपि सो भयशब्दस्य तद्विषयत्वाभावसंभाव
नाभावेपि उभयशब्दस्य कप्रसंगविवक्षायां तदभावसंभावनासत्वेन अयच्युपजीव्य कप्रवाद
कचो अप्रवृत्तिरिति भावः॥ नन्वेवमुभयशब्दस्यैव तदभावसंभावनाय चूभयोऽकस्तु॥ उभश

दुस्य साक्षात्फलाभावात्। एवं च पाठे न कार्यं इति लाघवं। न ह्यत्रापि कप्रत्ययस्योपजीव्यत्वमिति वाच्यं
एवमपि पूर्वमप्रमाप्तौ वर्तलोकमप्रसयोत्तरं तु सप्रवर्तेततरां तदभावसंभावनासत्वादिसाऽहुः॥
द्विकमर्थं इति॥ एवं सति प्रत्ययविधौ तदंतविधिनिषेधेन परमो भकारविसाध्यसिद्धिस्तु न। अव्ययो
भसर्वनाम्नाऽकटेः प्रागकच्यतदर्थगतकुत्सादिविसर्थेन समुदायार्थे तद्धि वक्षायामवयवार्थे तद्वि
वक्षायां वकमुमक्षायेन परमगाग्र्यायणइत्सजोऽरीसाइपसिद्धेरिसाङयातु॥ परमभवकानि
समोऽकं तु मतां लरमिति क्षोऽद्ध्याते। विशिष्टस्य प्रकृतित्वाभावे अनुभकाविसादेस्वरे तु न दोषः॥
सन्निकृष्टत्वेन स्वघटितपदघटितत्वेनैर्निर्घोतमवनेर्निष्कास्लूहत्वात्॥ एवंरीगणेनोदनापा

२

ननु तरप्युत्तमप्रत्यययोरकजर्थं पाटस्याव
स्यकत्वेन चूर्थं ज्ञापकत्वं तस्यानुसत्वादि
अव्यये निचेन्न॥ अव्ययेसत्रसाहचर्येणप्रातिपदिक
स्यैवग्रहणमिसान्द्रायः॥

268

तत्वं न कार्यमिति लाघवमिति भावः॥ असाख्यानेन गणेनं तेदानीं निपातनानुमानं। अन्यथा स्वरार्थं
पाठस्यावश्यकत्वात् तदसंगतिः स्यात्॥ अत एवोपसर्जनस्येति॥ इदं च त्वधद्धस्तां त इति पक्षे फलं
सुवचमिति वाद्यनां मतेन स्वमते उपसर्जनेकुत्वाविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वं स्पष्टमन्यत्रेति बोध्यं॥
अनुवादकत्वमिति। बोधकत्वमित्यर्थः। अत एवेभाविसस्य सिद्धिः॥ अत एवो यो तेबोधकपदे पादान
मेव। अभावबोधकेति। नचैवमपि भाषे सुत्वमिति भावः॥ एवं चापवादविषयेंतरंगत्वोद्भवनं असं
गतमिति भावः। इदं च प्राप्तिमभ्युपेत्य। वस्तुतस्तत्प्राप्तिरेव नेत्याह किंचेति। युगपत्प्राप्त्यभावा
दिति। उभयविषयकबाधकेऽपवादे त्विपरतः सर्वनामतावानभवति। असः कार्यं प्रतीतिस्त्वार्थः॥

अथ पक्षे जसः कार्यं प्रतीतीति वाच्यमिति किं। यद्वा जसः स्थाने आदेशे कर्तव्ये जस इत्यादेशे कर्तव्ये इत्यर्थो वा ॥
जसुत्तरमेव तस्य कर्तव्यतेति न युगपत्प्राप्तिः। प्रकृत्यन्वयेऽभिन्यायेन प्रवृत्तिपक्षे तु सर्वसंज्ञायाः एवं न
प्रवृत्तिः ॥ अप्रवृत्तिपक्षे जसः पूर्वमप्रवृत्तिसर्वसंज्ञाप्रवृत्तिरिति उभयेऽस्य सिद्धिरिति भावः ॥ ननु
प्रथमेऽस्यादिसिद्ध्यनुरोधात् नाम्यंतरे जस्विषये पूर्वमेव सर्वनाम्नां नाभवति। द्वितीये के
र्तव्ये इत्यर्थं जसादेशस्य विषये इत्यर्थो वा। उभयथापि शीभावविषयता जसः प्रा
प्तौ नैव सामर्थ्यात् प्रसक्ते इति युगपत्प्राप्तिर्निरवकाशपरविध्योः संभवतीति चेत्तत्रापि असंभ
व एवेत्याह ॥ जसीति विषयसप्तमीति ॥ ननु मनुष्योयं प्रातरुत्थाये ति दृष्टं तेन पूर्वं यस्य निमि

साध्य

यथाश्रुतं तु न युक्तं त्र्यायां त्वात् अवर्णेचासंभवात्॥ प्रातिपदिकस्यैवेति। अकः सूत्रीयशेषस्तु
स्वरूपकथनपरः न तु द्वितीयकाक्षेपतत्संबंधपरः इति न तद्विरोधः॥ अत एव काकचोः को विशेष
इति भाष्यं संगच्छते। यत्तु अकः सूत्रे विद्योद्योतेऽप्युभयं प्रकृतमिति प्रतीकमुपादाय प्रातिपदिक
मधिकारलब्धं सामर्थ्यादिति॥ तस्मिन्सं। इति विशेषइति। यत्तु प्रकृतसूत्रेऽद्योते एव महता तो
घट भयोर्घट इत्यर्थे अकस्यि अयस्यि उभयोके इति रूपं के अयस्यि उभयक इति कस्य द्विवचने उभ क
इति कस्मात् इति रूपे विशेषइत्युक्तं तत्तु रत्नौ रूतायां अयच्छति प्रत्यीनवाप्सनया रुक्ति वि
षये एवमेव स इति सिद्धांते तु सर्वथोभयक घटइत्येकमेव भवितव्यमिति विशेषाभावः

स्पष्टत्वं । अत एवानुद्दिष्टेषानुक्तिरत्र ग्रंथे ॥ आद्ये पक्षे तत्तद्यपेक्षया निष्कलत्वेनापार्थः तद्भूतलेपनैवका
वपसिद्धौ फलाभावेन महाविभागभ्याम् असंबंधः सिध्यति । प्रत्ययांतरत्व पक्षे तदसंबंधार्थं तत
स्यात् अत आह । भाष्यकृतेति ॥ व्याख्यानसंबंधावश्यकत्वे हेतुः ॥ अन्यथा फलभेदे पक्षभेदा
संगतिः स्यादिति भावः ॥ अयोग्यं सहिति ॥ द्वितीयसूत्रस्य वेदस्याख्यातत्वादसंबंधमभि
प्रेत्य । ननु कारकमनोरमायां वस्तुतस्त्रिसारितावन्नौरूतायामयजिति अर्थलाभे न उभयतः
उभयत्रैष्टसोविकेति दृष्टांतासंगतिः अन्योन्याश्रयापत्त्यात्रलादेरेवारं तुल्यादपसंगात् ॥ स
सयमित्रलादिव्याप्तिः ॥ ससांचत्रलादिव्याप्तौ अयजिति इसत आह । अयंचेति । कारकम

नोरम्भागं भवतु ग्रन्थमनुसारीति न तद्विरोध इति भावः॥ ननु उभशब्दस्याप्यनित्ये कृते सर्वत्रैव तद्विषयत्वा
भावसंभावना॥ प्रत्ययं चेदिनासंभावने सुप्यते तदा उभयतः उभयचेत्स्यादवपि सनस्यादित आह॥
उभयशब्दस्येति॥ द्विवचनेति॥ तस्य उभशब्दप्रकृतिकमेवेति नाग्रहः॥ तेन परमौ भौ उभौ भौ इत्या
दौ समासप्रकृतिकेपि तन्न नायच्॥ प्रसारव्याने द्विवचनद्वयोग्रहणेन तदर्थस्यासंभवेनारंभेपि
तथैवोचितत्वात्॥ उभशब्दस्य द्विवचनं इति मनोरमाग्रन्थस्तु स्यात्तु तदन्तादिस्वर्थ इति बो
ध्यं॥ नन्वेवं उभौ इत्यत्र प्रक्रियायां एकदेशतः प्राकृतस्य सत्वसंभावनायामपि परिनिष्ठि
ते तदभावस्यापि संभावनया तिव्याप्तिर्दुर्वारा इति चेन्न॥ तद्विषयत्वसंभावनाभावस्य वि

वक्षितत्वात्॥ विषयत्व विषयिणि अभावप्रतियोगिभूतासंभावनेसत्यात्॥ लुकश्चानुसन्धिरेवेति
नतत्रापिसंभावनेतिबोध्यं॥ यद्वा उभौसाभ्येति निर्देशेनस्वोत्तरत्वस्यावयवान्यतरसंबंधेन
तद्विशिष्टत्वमेवतद्विषयत्वं॥ परिनिष्ठिते विवक्षितमितिपथम्भुतमपिसाधु॥ अलुकीति॥ द्विवच
नबहुवचनयोरलुकृतेति अलुगुत्तरपदे इतिसूत्रभाष्यालभ्यतेनयापिसंभवाभिप्रायेणेदमुक्त
मितिबोध्यं॥ निर्देशेनेति॥ उभशब्दप्रकृतिकसुबंताभावेनस्वार्थिकायजुत्तरंच्चारितार्थाभावेन
तत्रकैश्चिद्न्यायाप्रवृत्तस्यसर्वभावानिरवकाशत्वे नैव अवयवार्थकेऽयच्स्यान्नह्यधकः इति तत्रख
तेकेशीसमासरूपवत्स्वार्थिकोयच्दुर्वार इति निर्देशेनैववारित इति बोध्यं॥ अनभिधानमेवेति॥

॥५२॥

चलात्॥ एवं अभवकस्मामित्यादौ नञ्समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरे अकच्यन्तोदात्तत्वं सिध्यति अन्यथा
बहुव्रीहौ समासस्वरद्वयं स्यादेतेनैकैकोध्यं। असिद्धिरिति। समासार्थकुत्साविवक्षायामसिद्धिरिति भावः॥
नन्वेवं भवकत्त्वमित्यादौ नञ्समासे समुदायकुत्साबोधकोऽपरोऽकच्स्यादित्यापत्तेः॥ एतेनांतवर्तिसुपामु
पं तत्समासयतस्त्रिसिद्धिरिति सपासंत॥ एवमेवेति॥ सर्वनामप्रकृतिकसप्तमीपंचम्यंतात्त्रतसिल्लावि
ति सतः सिद्धिरिति भावः॥ चरितार्थमिति॥ द्वंद्वे चेति निषेधस्तु विशिष्टस्य स्वांगसंज्ञायामितिस्वरूपक
चनिषेधकत्वेन कृतार्थः स्यादिति भावः॥ इदमुपलक्षणं परमसर्वे इत्यत्र तत्संज्ञोदाहरणपरभाष्यस्य॥
वस्तुतस्तु अंगसंज्ञकं तत्सर्वनाम्नः परस्येति सर्वत्रार्थ इति नक्वापि विहितविशेषणं॥ अ

अत एव तृतीयहेतोर्व्यापकत्वं अभ्यासादिसाम्ये ॥ अन्यथा पूर्वं इत्सं
ज्ञाया एवाभावेनानुबंधत्वाभावेन तदसंगतिरिति ॥

त एव सर्वनाम्नः परस्याम इति तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये उक्तमिसाहुः ॥ परेष्विति ॥ अत एव केणेति ॥ यद्यपि त्ना
नुबंधकृतमनेकाल्त्वमिसंघानुबंधत्वयोर्व्यतानिवेशफलं तथापि वक्ष्यमाणभाष्येणैत्संज्ञायोग्यत्व
मेवानुबंधत्वमिहशास्त्रे इति बाध्यते न तु लक्षणानत्फलमुक्तमिति न दोषः ॥ अनुबंधेति ॥ तत्वज्ञानेत्स
र्थः ॥ एवमग्रेपि बोध्यं ॥ विकल्पइति ॥ ननु दधतीत्यत्रांतदिशादेशापि प्राक् विकल्पेन स्यादिति
चेन्न ॥ अजणादिविषयसूत्रीयासारूप्यमारापाप्रासविकल्पमिवसासार्थक्येन अपवादेपी
ति न्याय विषयतया दधती सर्वत्रैव भाव्यात् ॥ अत्र संततत्वं परिभाषेंदुशेखरभिवर्त्तिसंगतहेस्पष्टं ॥ ध्वनि
तमिति ॥ तत्रहितविकारस्य शित्वं कार्यमिसारोपणाभिवातूप्रत्ययविधानादित्युक्तं ॥ अंसेषितउ
नौ

हरणे शिष्योऽस्युक्तः आनुपूर्व्यादनेकत्वात् सिद्धमिसाध्यंकूपनानुबंधेति ज्ञापनेन सार्थकमुक्तं। वस्तुतस्तु
न्यायसिद्धत्वेनासिद्धत्वादेव दिसेव सिद्धं सुन्नि: न्यायसिद्धे तद्भाष्यविरोधे न प्रश्ने प्रवृत्तगौरवेण
यतत्वाद्दृशालत्रहणे फलाभावात्तूच्यते भाष्यमेकदेश्युक्ति:। अत एव परस्मैपदानामिति सूत्रे भाष्येऽ
नित्सत्वादेव णल: सवादेशत्वं साधितं। न तु प्रश्नेषा दृषि। पूरिभाषा ज्ञापनं तु प्रभ्य इति निर्देशेनापि
सिद्धं शिरहस्य नकार्यइति तदाशयमाह। विभक्तित्वयोग्येति॥ यद्यपि दृष्टौ सादिवद्रूदमपित्ल
क्षणांविनैव सिध्यति तथापि स्थानेंतरंमेते सूत्रे भज्यते तमिति न्यायविरोधात् अनर्थकत्वमुक्तं
न हीसेतिनेकदोष:॥ निसंशाद्युव धारणार्थ इसाह। एवेति॥ अनेन सजातीयवचनव्यवच्छेदाद

कारिकं भवसेवअ थपरत्वे ए वायमइति रा हूपरत्वेउ भात्वत इत्यादि भवसेवं नचसुवंतेति ॥ अयं भावः ॥ त्वय
कामयकार इत्यादि सिध्यये भि भा पा सुप इति सूत्र आरकचू भि यौ सुप इति सवधातेत यथाय मर्थः ॥ सुप्प
दस्य क्रूरति कानोकारसकार भकारादि सुवंतस्य टेः प्रागकलिति एकः सुवंतावयव सर्व नाम्नः षेः
प्रागकजित्य परः ॥ एवंच सुवंतस्य प्रत्यय वि धानु देश्यतावछेदक क्रांतत्वा प्रकृतित्वस्याप्य मेवेति ॥
एतेन सुवंतादकच्चि उभाभ्यकामिति रूपे प्रवर्ति तोपरस्य स्यहंसत्वेन स्वरपर्यंतानुधावनं व्यर्थं ओ
कारसकार भकारेत्यादि तु युष्मदस्मदो विषयकमित्यपास्तं ॥ कृतुप्रकृतेरिति ॥ भामादिप्रकृतेरित्यर्थः ॥
इत उत्तरसुबंता सर इति प्रतीके ज्ञेयं सुवंतासर इति ॥ सुवंतं स्म संपाद्य यतः कुतश्चित्सर इत्यर्थः ॥

स्वंत्रे स्त्र यदसा दोष पत
त्वा भत्वा भिवृत्त

प्रकारकसंख्येयमुख्यविशेष्यकप्रतीतिजनकप्रसास स्या प्रकारभूतशब्दवत्वं नकारांतेति
सूत्रार्थः एवं च दशपंचेव दशपंचानं इत्यादावपि सानेतिदिक्॥ विहितविशेषणमिति परमपुरु
षादेरनभिधानमेवेति न स्वरूपमिति सूत्रस्य भाष्यविरोधः। तदर्थं यत्तस्य षट्संज्ञा विधा
नं सा द्वन्द्वसाधीयसंज्ञा संज्ञाद्वस्वरूपग्रहणज्ञापकमिति सूत्रे विहितत्वविशेषणे तु तदभिधाने
पूलभेदपसानदसंगतिः स्यादिति स्पष्टं अप्रासंगेति॥ द्वंद्वचान्यरीसाम्यमतेषि तु तन्नापि
परिभाषाप्रवृत्तिः स्पष्टैवेति बोध्यं॥ नाममिति॥ देशभाकालंशास्त्रयमेवनुद्दतेत्वेः अन्य
थानितेन दोवेतिभावः। लिंगादिति॥ प्रकृतसूत्रभाष्यसाषमिदं। एतेनाच षोणांमिध्यत्

लोपे सार्थक्यमित्यपास्तं ॥ तदनभिधानात् ॥ अनुवर्त्तत एवेति ॥ अन्यथा मुख्ये सावकाशं परत्वादिति भा
वः ॥ सर्वादीनि स० ॥ तदन्तगुणत्वे बीजमाह ॥ अवयवे त्विति ॥ एवं चान्यपदार्थस्य संयोगसमवायान्यत
रसंबंधित्वात् तत्त्वमिति भावः ॥ न्यायसिद्धत्वात् सर्वेषामिति निर्देशानुपपन्नत्वं तेन ॥ एतस्मा
ध्यं सर्वशब्दघटितत्वं अथ अन्यस्यार्थस्योभयसाधारणत्वात् ॥ निपातनान्नेति ॥ लोके कीर्तिशेषः ॥
अन्यसंमत ज्ञाप्यार्थकस्य ज्ञापकस्याप्योर्गुणौ देरन्तादरात् तत्समतिमाह ॥ प्रयोजनेति ॥ एवं च दे
स्पृक्त्रिति यस्तु विहितत्वविशेषणाश्रयणात् सामर्थ्यात् सर्वनामपरे योगरूढ्यंगीकारेण सर्वार्थ
बच्च कृ सर्वनामसंज्ञकस्य वर्द्धेऽर्थ इतस्य डः स्मे इत्यत्र सर्वादेर्न देव इति तस्यापि सिद्धांत सूक्ते

280

तं समर्थयांचक्रे ॥ स एवं वक्तव्यः ॥ मा स पूर्वाये मार्ग्यावसासार्थकस्य तस्य क्रसामर्थ्यं अभिमत संज्ञ
ये वतस्मिन्भौ विशिष्ट पदव्याख्यातारो पि फलह स रूच्यै वा ग्रिम भाष्य स्य स्वयापि व्याख्येय त्वात् मूलतो
धिकं किं परा क्रांतं लब्धये नेति च । कोरका यां पूर्वेति ॥ संख्याकारकाभ्यां पूर्णो यो र्थः तस्मै स्वर्थः ॥ गमकत्वा
त्समासः ॥ अन्वयेनेति । अयं सुवंतानां तु समासे हेतुः ॥ इत्थं चा कृतर्दि येगे विभाषा सुपइसतः सुपइत्यस्य
संबंधे पि कास्पभेदेन पुष्पदस्य अस्तीति क सुवंतटेः प्रागकर्च्चपि धायक मिसा इयेन । यद्दि त्वक चू स्त्री
यशो खरो नरी सावाम हृदये पि संबंधः सुवंतावयव सर्वनाम न्यष्टेः प्रागकजित्यर्थात् तदास्य षष्ठेव
सुवंतानां तु समासेति ॥ अत्रस्यांत त्वं तु भसाद्धे स्फुटी भविष्यति ॥ सुवंतादि इति ॥ लप्य पूलोपे पंचमी ॥ सुवंतं संप्रा

येऽसर्थः ॥ उअस्नेरिसस्याग्रे कर्तव्यत्वात्वादिति शेषः ॥ यथाश्रुतं तु न युक्तं उक्तभाष्यात्सुबुपसंख्यानसंते

दुसम्मिलाभेपि शेद्वैविशेषस्यालाभात् । पक्कालेसादिनातल्लाभेपि उक्त्वपि प्रकृतेलङ्घात् । एवमं

गेपि प्रकृतिप्रकृतिकसुबंतादिति । व्याख्येयमिति न तदसंगतिरपि प्रागकच इसस्याग्रे कर्तव्य इ

ति शेषः । इसर्थान्तरं तेति ॥ नन्वेवमपि सर्वकः इसादेसर्वाभ्यकेकुत्साकुत्सावुकोध्यपायांक्षिमा

देरकच्पूर्वारोत तत्सङ्कारणार्थं सर्वनाम्नश्शेः प्रागकच्प्रकृसर्थंकुत्साद्यपिमिति प्रसासक्तिरव

स्यकेनितैयैवतदलसंज्ञाभावेन दसिच्चुष्पादेन अयं प्रयासोऽविफल इति चेन्न । भवतस्तद्धसुप्प

त्नुप्तनेडसंतस्यार्थिकेकन्नि भवदर्थकुत्साऽविवक्षायां अकच्नेरसस्यफलस्यपन्नुत्ता अपत्वात्सुव

११४८

२८२

वस्य तेऽजं वेति ॥ न्यान्त्र्कूलोपतानुवृत्तिः द्वितीया रुक्षा भावायेति रुं रुः ॥ पदेनैव सिद्धे सूत्र
स्यैव वैयर्थ्यापत्तेः सदेतमभिसंधायाह ॥ पदेनैव सिद्धे वृत्ति । यद्वा तादृक्षारंभे तेनुस्तुस
वंध्यान्तकारप्रासिः पाक्षिकलकार निवृत्तिः द्वितीया रेफः प्रवृत्तिः स्येति । तत्र पस्य स्या
प्यलेनो नं अत एवेति । यद्वा एवकारेणाप्यर्थ इत्याह ॥ ह्रस्वेन पापः ॥ बहुवचनमेवेति ॥
नद्रुतस्य सानुबंधकलाकृसप्रसयेति विहितस्यापि नपलाभावात् तथा हि । अदंते
न्निसत्तारलोपः इगंते परत्वान्निसत्तागुणः । णिडंते न्निसत्तारयादेशः इतिहस्यं स्फोनपूलं ।

नयंतेपि परत्वाद्गुणे वर्णसंज्ञापक्षे अप्राप्तिः। तदंतसंज्ञापक्षेपि सवर्णग्रहणाभावात् [illegible] येनेति
ननु भाष्यं तावदुच्चारणविलंबप्रयोजनाभिधानमेव लिंगं वैतिस्पष्टं ग्रहणेपि न दोष इति प्रत्र्यं
नसूत्रभाष्यादिति स्पष्टमुद्योते इति भावः॥ दीधीवेवीटाम्॥ दीधीवेव्योरित्यर्थः॥ ननु वसुश्रेय
सीसत्रपुंस्यपि नदीत्वस्य सत्वात् तत्रत्वाद्यापः। अः खट्वाः इत्यादौ पुंस्यपि आवंतत्वस्य स
त्वात् ह्रस्वं स्त्रीत्वलाभ इति चेन्न वाप्यव्यभिचारेण दीर्घांतत्वलाभेन स्यादित्याह॥ नदी
त्वेति। आपू तयोः ह्रस्वपीति। तदंतसंज्ञापक्षे उभयत्रापि तदंतपरता बोध्या॥

नाम्नि ॥ चर्मणामिति ॥ आग्रमणभिस्सेतिपूर्वोक्त भाष्यरीत्येदंप्रयोजनं अर्थवत्सूरि भाष्य
मातङ्गरणे तु णमध्यातोः क्विपि देवदत्त नाम्निसत्त्वप्रतं के ध्यं ॥ दोरनामिति निर्देशेन प्रस
पस्यैव ग्रहणं ननु दृदेरे वदीर्घ इति न शंक्यं आम् आन् नाम् इत्येवमपि निर्देशोपपत्तेः
पृङित्स्त्रेति ॥ ऊन घस्त्रेति तु उचितं ॥ भाष्यस्योदासीनत्वान्नं मंडूकानुवृत्तेर्निष्फलत्वा
त् संख्येयमितिस्वरूपमिति मुख्यविशेष्येस्यर्थः ॥ ततं च भाष्यार्थं निरूपविशेष्यतानिरूपक
वि[illegible] पयतानाश्रयत्वे यस्य संख्यावाच्यत्वं स स्वपदार्थः ॥ नातिप्रसंग पंचानां इत्या
दौ [illegible] ॥ न चैवं त्रयोरंडिनः इव त्रयः पूषाण इव त्रयः [illegible] पवत्रि दंडिनः त्रिपूषाणः त्रिप

भूतपूर्वेति । अतिरव
दानाम्नि [illegible] अनुभूतपू
र्वी [illegible] वे पि नुद
भवत्येव सा प्रतिज्ञा भाव
[illegible] इति केचित्तु । वस्तुत
स्तु भूतपूर्वत्वे नामीति
दीर्घापेक्षया न तु गो [illegible]
[illegible] शास्त्रापेक्षयो
ति भाव इति न संबुले
[illegible] । परंतु पदासिसा दो
षापत्तोः [illegible]
धः [illegible] नाम्नी [illegible]
प्राप्तेः ॥३॥

ननु अपरि [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

त्यानः इत्यादावुपमितसमासेतिव्याप्तिः॥ ममतु षड्भ्यो गतिसंख्याभिधायिता भावकत्वेन
समासेन सतिचेत्र परमकृत त्यमितिरव रिष्यते त्वात् अन्यथा कृति तद्धण इव कृति त
त्र्याण इत्यादौ तत्वापि स्यादुर्जरैव स्यात् षड्भ्य इत्यस्यावृत्ताव रूपपदार्थे पंचमी स्वी
कारेण षड्भ्यः परयोः षडर्थगत संख्याभिधायिनोरित्यर्थः॥ एवं चोद्भूता सैषा बहुप
चकाः रूपेन यः इत्यत्राप्रि ममम नसेति च ॥ कृति पंच वेति कृति पंचानः इत्यादौ त
द्धृष्पा तदुभय अपि पद संज्ञकः शद्भूएकृ एव प्रत्ययान्तस्याग्रहे ते इति चेद्दर्शितान
त्युरित्यादस्य भयापि कर्तुं शक्यत्वात् तथाहि लोके संख्यावाचकत्वेन प्रसिद्धस्य हु

॥४६॥

२ नमोऽन्ति देशापेक्षया पूर्वं गुणेऽपि निमित्तत्वात्
कृते प्रत्याशु मापत्तिः स्थानिवत्त्वात्स्यादिति शेखर
भावः कुतः परिहृत इति शंका ॥१

येनैवेष्टसिद्धेः ॥ एवंच सिद्धस्य बाधस्तु हलोऽनन्तराः संयोग इति निर्देशाद्बोध्यः ॥ नुमापत्तेरिति ॥ पं
चमीसमासेन सत्त्वनिर्देशेनोभयोर्निमित्तयोः परत्वान्नुमापत्तेरिति भावः ॥ अन्तरंगत्वा
गुण इति तु न वाच्यं । इकि तस्याऽनिमित्तत्वेनाप्रवृत्तेः ॥ अन्ये येके असिद्धत्वाद्गुणो न स्यात् ॥
येहृ वाऽर्णोऽदंगस्य बलीयस्त्वात् । सम्प्रागमविषयेऽपि अनित्य एवं सति नुमनिर्देशो नतरनिमित्त
ज्ञापनं संगच्छते । उभयोरादेशत्वे एवेति हस्व इत्यत्र वक्ष्यमाण पक्षे तु रमेइत्यादौ हस्वस्य गुण

तथा च रोरमे इति रूपा
पत्तिः ॥

इति गुणापत्तिर्बोध्या ॥ उभयोरादेशत्वात् ॥ इदं पक्षे एव भ्यस्त्र हलि लोपानापत्तिरपि बोध्या ॥
तच्चि वरसत्र समनोरमा ग्रंथविरोधं परिहरति ॥ इति शेष इति ॥ पत्र तु अत्र च त्वे इति ढुढे

संनुक्तौ चेन्मितसरेतनी
[illegible] तु स्ने: ॥

एरंपरमेइत्यपि ससि

[illegible]

287

वर्णोपसंभवस्तत्रजग्रानुअच्त्वइतिविदंति । यत्र पूर्वं जश्त्वप्रवर्त्तौ परिनिष्ठिते रूपविशेषः तत्र ज
श्त्वं प्राक् प्रवर्त्तते न बाध्यबाधकभावः । तेन रत्नमुदाद्येन दोषः । अन्यथांतरतम्यात् षस्य षत्व
स्यात् । जक्षिसारूप्यः षट्तो पड्ढिसात्रिनिर्देशाश्चैत्र लिंगं । एतेन णत्वं द्वित्वं च तुर्णां ह्यत्र स्यप्र
प्रविरोधः श्रत्वस्य जश्त्वापवादत्वेसपास्तं । तथाहि । पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इसस्य वर्णद्वित्वप्र
वृत्तौ च त्वस्यासिद्धत्वात् तस्येव द्वित्वं सस्य चत्वे पूर्वं रूगश्रवणापत्तिरिति हि तत्रोक्तं । तत्र च
पूर्वं जश्त्वे गवयोः श्रुतिः अपवादविषयतया तदभावे कृतनिष्पन्नस्येव द्वित्वे कद्वय श्रुति
रिति परिनिष्ठितेवर्त्ते विशेषः वर्णद्वित्वे तत्र प्रवर्त्तौ तु परेषामसिद्धत्वात् कुत्वे जश्त्वापवाद
कत्वात् द्वित्वापेक्षया परत्वाच्चत्वे द्वित्वमिति प्रक्रिया । एवं गकारेस ह्लि परे इति तदुत्तर

त्र

२

दं॥ कार्यं यस्यामपि न विधीयते द्विवेदस्तेषामपि यथाभावे एकश्रवणरूपविशेषस्य सत्वात्॥ सिद्धां
ते तु पूर्वमेव चेत्वमिति बोध्यं॥ त्रिपाद्यां तत्कौण्डिन्यन्यायस्तु प्रवर्तयिष्यते॥ न सूत्रयिष्यति तदे
व समर्थयिष्यते॥ त्रिपाद्यां तन्न्यायप्रवृत्तौ यद्यप्यं विरुध्यते सैतदभिसत्वेन समाधेयं॥ पदस्थि
दं मन्ये समाकारस्य गयवर्णेन मात्रेऽवस्तुतः षष्ठीतिनिर्देशो नाबाधकत्वज्ञापनमेवं लघुत्रितरि
कू॥ उदात्तापकादत्वादिति॥ ननु प्रागेव न मतेः अभेदाविवक्षया अपि सत्वेन पदत्वाभावेन
नैसाधकमिति वाच्यं॥ यतो नु नेति कपदांतस्येति पूर्वेणैव रसाहचर्येण त्वप्रकरणस्य पदांत
स्यैवेऽप्रवृत्तेः॥ न्यायादिति॥ फलाभावेऽपि प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति भावः॥ पूर्वत्रेत्यस्य

न

पूर्वविशेषाभावे प्रवृत्तौ न बाधकमिति सेवतां स्वयं न तु तत्र प्रवृत्तौ बाधकमिति मिनत्ति ह्रस्वे पः। म्लेम
मलमेदैपितत्वस्या न तु सः सादृश्यस्य भेदघटितत्वेन सकारस्य सकारसदृशत्वप्रसंगाभावा
दत एवेति अंतरतमस्यपरिभाषयां अभेदघटितस्यापि सादृश्यस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः॥ एतेन पाणि
नूनतकारनिवृत्त्यर्थं तविधानमित्यपास्तं। न चैवमपि वत्स्यति वण्स्यातिइ सत्र पूर्वे द्वितीयादेशाग
र्थं तद्विधानमिति वाच्यं बहिरंगपरिभाषया संनिपातपरिभाषया च सिद्धांते पितत्वस्याप्रवृत्तिः
पद्धसः सि अंतरतम आदेशा इति तद्भूरे लभ्ये तकारानुवृत्त्यालोरेशाविधानं लापवमुक्तमर्थस्ये
त्यर्थः॥ न तु सर्वथा सूत्रेन कर्तव्यमिति अव्ययमित्यादि समासविधानात् तल्लोपकादिसस्य यथा

॥५५॥

२९०

स्वत्वेन सस्यम्याए वग्रहाभावेन तत्संभवात् एतद्व्याख्यामेवेति ॥ तत्र सर्वनाम्नः स्यै स्मि नो ङ-
सेः स्मात् द्विसेव सिद्धे ङि ग्रहणरूपं प्रतिपदोक्तत्वरूपं चेत् सर्वसेः ॥ पूजो येति ॥ व्याख्या ष्यणे
लिंगंतु च ह्रस्वादिसाहचर्यादिति रैः ॥ यत्तु वांपि स्वस्वे सेव सिद्धे ङित्वं सार्थं बामीति सूत्रकृ-
ल्लिंगं न ह्रिभूणामित्यादौ तु उर्ध्वं नेति अजादित्वं स्यिनादावृद्धि इति तन्न ॥ वामीत्तु गोपि आ-
त्वं पुक् विधौ ह्रिस्यापेन औपदेशिकस्य संनिपात विघातसत्वेन परिलाघवात् ॥ अ-
पी सूत्रेपि संमध्ये न परिभाषा बाधात् ॥ लविह्वलीति ॥ ननु यादेशे मेव संनिपात नाशा-
दीर्घस्य ह्रस्वत्वं तद्विघातकत्वमिति चेन्न । तेन पूर्वापरीभाव संनिपात विघाते प्रसंगा गे

त्ति विशेषण संन्निपातस्य सत्वेन दीर्घस्य तद्विघातकत्वात्॥ संन्निपातलक्षणप्रवृत्तेः प्रा-
क् अव्यवहितोत्तरकार्यः संन्निपातः एतदस्य तद्विघातकत्वामिति नु विस्तरस्य संनिवेश
इसाय्यनुरोधेनावश्यकत्वात्॥ यजादिष्वेत्ति॥ एवं च परनिमित्तवृत्तेनत्वमिति भा-
वः॥ एवमुक्तिस्तु अधिकापेक्षत्वेन वह्निरंगत्वमिति मतस्य परणेनेतत्वरूपं नाय्य॥ ना-
त्रेत्ति॥ एवं च विघातरूपविशेषणज्ञानाभावेन तत्तत्त्वरूपविशेषज्ञानासंभवेन
दशव्यक्तिरिति भावः॥ अत्रासिद्धत्वं यादेशादृष्ट्यानु परिभाषादृष्ट्या तस्यां संनि अंगत्व
स्यदुरूपपादत्वात्॥ परिभाषादृष्ट्या असिद्धत्वेपि यादेशादृष्ट्या सिद्धत्वेन परिभाषा

प्रवृत्ते दुर्वारत्वात् ॥ पाश्च बहिरंगपरिभाषायां बहिरंगकृतस्य पूर्वं प्रसिद्धत्वेपि अंतरंगे
तेन स्वाश्रयकासिद्धत्वेन प्रयोजाभावे बहिरंगासिद्धत्वस्यैवायं संन्निपातनविघातकं प्रत्यु-
सितन्निमित्तं मा भूयात् इति तदर्थं हि तिबोध्यं ॥ वस्तुतस्तु इति ॥ अंतरंगत्वस्य संबंधिले
मत्त्वान्नायं बहिरंगलक्षणा नस्यात्वस्य ... सन्निपातलक्षणत्वमतस्तन्निघातत्वेन
म्रतहाश्रयोज्यतेनेहतज्ञानं न हेतुरितिभावः ॥ ननु पूर्वमेसस्येनस्याभाषि अंतरंगदू
ष्याद्बहिरंगेनेस्येनाद्यसत्त्वात् आह ॥ किंचेति ॥ स्वाश्रितत्वेति ॥ आनुमानिकेन सन्नि
पातलाभ इति भावः ॥ श्रौतेन संबंधित्वं तु न ॥ अतिव्यधिलाततानन्तुरीधीयुनरम्

त्रिदेशाप्रयसात् तद्भावेऽपि प्रवृत्तेः प्राक् परिभाषया प्रतिबध्येतेति नासंगतिरिति
चेन्न। प्रवृत्तेः प्राग्विघातकत्वासंभवेन यत्र तद्विघातकत्वं भावी सर्भावस्य कले
नातिदेशो न तु हृष्ठौ तद्विघातकत्वाभावात्॥ अनङ्गस्त्रीयेति॥ तस्य स्त्रिदूत्वं बहिरिति
भावः॥ तेनादेशो प्रयुक्तकारणाय तस्य प्रवृत्तिर्बोध्या॥ तत्रासिद्धेति॥ अनङ्गस्त्रीये
विघातकत्वं भावी सांहित्यवरङ्गरहस्यर्थः॥ स्पष्टं चेदमी दुरूहे प्रदीपे॥ बहुवचने सु॥
रामाभ्यामिति॥ सुपि चेति तु रामायेत्यत्र सावकाशः॥ पर्युदासेनासृदिस्यस्याप्रासेः॥
आद्यपक्षे अपवादत्वेऽपि रामेभ्विस्पसिद्धेश्च॥ रामइति तु न मत्सु इतं रूपस

॥४२॥

294

प्रतिपत्तिगौरवाद्दस्यैकदेशपूर्त्तित्वं ॥ प्रसाख्यानेति । व्याख्यानतो ॥ यस्मात् सप्तमि ॥
गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ॥ प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्त्त
त इति न्यायसिद्धं । यस्मात् परो यः प्रत्ययो विधीयते तदादि यस्य प्रकृतेः तदङ्गं
गमिसमर्थे नासिद्धे परिभाषोपस्थितिर्मुधा । परनिमित्तत्वं तु परसत्ताज्ञापक
त्वकृते न सुलभमिति तु न वाच्यं । ग्वस्यते । असिद्धत्वेनेति । स्थानिवत्त्वं तु नोक्त

पूर्वसंस्कारे आगमादेः पूर्वत्वात् । वाक्यसंस्कारपक्षेऽपि लोपे तस्या भावेऽपि
कृपाङ्‌ न पदं तेन निषेधात् । नातिरिक्तेति । विकारकृतमतिरिक्तत्वं तु न । तेन

नमाद्।।

बा

अधिविंशकादावसिद्धं तस्पष्टं चेदमुद्योते। यत्तु शाहुरत्वमनूद्योपात्ततन्त्वापूर्व
धर्मावच्छिन्नेसाध्ये नाङ्कुरं यत्ते तन्मुधैव। अतिरिक्तस्ये वा भावेन दोषलेशाभा
वात्। न तु समानाश्रयत्वमसिद्धं श्रयशाख्यसंबंधिविभिन्नान्स्तनानविशिष्टा
द्रव्यं निमित्ताभ्यन्तरकत्वमिसेवास्तुमास्तुच विधिग्रहणमतआहा भवन्तीति।
न च सिद्धान्तेपि सिद्धच इति विधानं मामिसांगत्वं दुकारमित्तिवाच्यं। ते नाचः पर
त्वस्याल्लात्वस्य लापनेपि प्रसयस्यापूर्वबोधनाभावात्। अत एव तमि नन्तीति
भाष्ये प्रयुक्तं। भस्तु वोरिसतत्तितिङ्गी सन्तु रसाआने सुगितिसन्न भाष्यस्पष्ट

यादीर्घवारणेन तु लीड्पश्यतीसत्र्यवाकस्य च संज्ञापत्तिर्बोध्या ॥ ननु विकरणान्ते दी
र्घ आरंभसामर्थ्यात्सिद्धः ॥ न च यायामीस्वादौ यङ्लुङ्तेबोभूयामहे न्विकीर्षामीस
त्र्यशाबेकरेकारस्यान्तवत्त्वेनांगत्वे चरितार्थ इति वाच्यं ॥ आद्यस्य छंदोविषयत्वात् ॥
अंसे तु ऋदृतिङ्सूत्रीय भाष्यरीत्या शबेकदेशस्यस्थानिवत्त्वात्सिद्धेवनेति अ
नभ्यह ॥ करोमीति ॥ उपोत्तीयफलप्रदर्शनमपि उकारीस्या अस्यप्रसक्तबोध्यं ॥ ननु
प्रसर्पेग ॥ मितीयतेव सिद्धे पदत्रयकरणात् हितपदाध्याहारे विधिग्रहणं मुधैवेति
चेन्न ॥ प्रसक्तसंनिपातपरिबंधेन प्रसय भेदएव प्रवर्तनेनन्यायितार्थ्यसंभवात् ॥ पदत्र

दा

यस्य पूर्वं तु हरिश्चामी सवर्णदीर्घः देवलेनेति बोध्यं ॥ ङ खिङ सा ॥ अंगाधिकारे पाठो
व्यर्थः स्यादिति ॥ उत्तरलक्ष्यसिद्ध्यर्थमावश्यकपरिभाषाद्वयसंचारेणैवानंगादंतस
दा दिव्यो रन्नो सिद्धा यां विभक्तिविपरिणामेन तदव्याख्यानं निष्फलं स्यादिति
भावः ॥ अंगनिमित्तेसर्थे तु न तयोरावश्यकसंचारकत्वं । सं चारे तु पाठो न कार्य इ
ति स्पष्टं भाष्ये ॥ एतेन नेओ श्रिसपाठवैयर्थ्यस्य भाष्येसिद्धांतितत्वेन तदाकादान
मसंगतं स्यादित्यपास्तं ॥ ङे यः ॥ संप्रसारणे इत्यादिनिर्देशात् स्पोभयोरगतेः पक्षे
संभवेपि संप्रसारण इति पञ्चम्या चतुर्थ्यंतमेव रूपायेति चतुर्थ्यंतमेवेत्यपि वक्तुं शा

भिन्न

विहितेति नु पूर्लिंगत्वार्थकथनपरं ॥ ङ्लीयतं दंतविधिप्राप्तिप्रसंगाभंगायवेति वोध्यं ॥ अर्ह कुपू ॥
यकाणे ह्रति ॥ व्यवधायकपदस्यणत्वाश्रयातिरिक्तत्वघितत्वपरत्वे इति वक्ष्यमाणस्यतु णत्वाप्र
यप्रसयातिरिक्तेत्यर्थः ॥ प्रसारव्याने न प्रकृभेदायेति निषेधप्राप्तिरत्रेति वोध्यं ॥ योगार्थस्ये
षत्वस्य छत्वकरे अतिप्रसंगाद्रूयर्थमाह ॥ तेनानुस्वारेणापि ना ॥ उरः केति ॥ उरसिकं यस्य उरः
कयतीति वा विग्रहः ॥ अन्येन व्यवेति ॥ उत्पसुत्वपनंगीकारेयमर्थो न स्यादिति भावः ॥ न्यासे
न सिध्येदिति ॥ ननु चुटु तुइसायुक्तौ मस्येत्सादृग्विवादर्शनेसादृश्यपणात्वंवा ॥ न स्यादेवं

पादर्शेनेसत्रणत्वमिब्यर्थमेवतयानोत्तमितिकुतोनस्यादितिवाच्यं॥ ५४ ॥ नु एवमुक्त
वपिरफाभ्यामितिपंचमीनिर्देशेनव्यवधानमात्रेअप्राप्तौ एतेनेरेवव्यवधानेनभवति
आदर्शेनेसत्रगादिसहितव्यवधानेभवत्येवेतिनियममुखेनवंअनुस्वारकाकारादिसाहुः॥ गु
रुभ्रतेति॥ गुरुइत्यस्यलघुभिन्नेसर्थइतिनदोषः॥ अनिपगिगोरवादस्येवदेरपुनि सं॥ पूर्वो
क्तवार्तिकमतेप्येवंसत्येननदानितिविशेषोपादानंव्यर्थमितितुच्छं सं॥ प्राप्तिरेवनेति॥
ननुनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेव्यवायेणत्वं भवति। अदादिभिन्नैरक्षरसमाम्नायि
कैर्व्यवायेनेसर्वाच्प्राप्तिर्नेति सत्यं॥ स्वसिद्धांतभ्रतेविधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेतुआ

ये

पी

क्षरसमाम्नायिकत्वं तिरिभिर्व्यवायेण त्वं भवति॥ अडादिभिर्व्यवधानेन णत्वं भवतीसेकथां
त्तस्य चात्रसत्वात्प्राप्तिरस्त्येव। किं च व्यवायेपि सनेन रुषोनेस ग्रहेण त्वापत्तिरनासर
समाम्नायिकम्य भत्त्वाद्व्यवायसत्वादिति चेन्न॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि+ पूर्व
त्रव्यवायैस्स परुध्यते। रषाभ्यामव्यवहितपरस्याडादिव्यवायेण इसर्थात्॥ रषा
भ्याम व्यवहितपरस्य+ अक्षेनोरसमाम्नायिकव्यवाये इसर्थात्तु च॥ व्यवायेपी लि
सूत्रे पूर्वस्त्रेणानुवर्त्तमानो णे सादेशे न दोषः। यद्वा णत्वं व्यवायेनेति भाष्यस्यतवर्गाद्य
नुमेग्प्रलक्षणतयेव व्याख्याततत्वेन मापदादिशिप्यन्यासेपि तासर्यं बोध्यं॥ न्या

शेखरटीका सदाशिव भट्टी

सश्च निषेध प्रकरणे। सच इस्रं। नभो। इति प्रकरणे। पदे व्यवाये चु टु तु लशर्मा त्रणे
ति विधि प्रकरणे च रषाभ्या मिसस्या नंतरं आङ् इति पंचम्यंत स्याधिकारः कार्यः।
शच अयोगवाहि भिन्नं तु साहचर्यात्। तेन रुमि शब्दस्य चक्षाणत्वं नात् ह्किपितस्य
नाद्रूप रुन्नू शब्देन समासे शासि अल्लोपे रुणः पर्येत्तन्ध शरव्यवायाण्णत्वं नस्यादि
तिपूलभेदेन। अत्र न्यासे एकोनविंशति मात्राः विंशतिर्वा॥ यथान्यासे स सदृश
मात्राः। नुमूग्रहणत्यागे पंचदशवा इति गोरवमभिप्रेस गुरुन्यासे सुतं॥ आद्यवलोप
तुमात्रपदाभावेन पंचदशतास्तथापि गुर्वसस्य लघुभिन्ने सत्यर्थात् न दोषः॥

॥३०॥

स्त्रस्य कपाटं पर्पटायते इति न्यायेन तेन तस्य तदुद्देव सुबन्धतरत्वात् । यद्वा । स्वपत्तमोरिसतः प्राकृक्षि
नौ घां तेन नरौ वा झलां अत्राः इति न्यासे अत्रत्वसौलभ्येन फलभेदाभावात् ॥ नन्वेवमपि प्रक्रियालाघ
वाय गे विधेये पदविधानस्य क्लेशाभिप्राय इति चेच्छृणु ॥ दादेरित्यतस्तत्रनुवृत्तिसंभवे वेन विधेयानुपा
दानेन लाघवमिति ॥ तथाप्येवं न्यसनीयं न्योः कुरिसस्यानंतरं नहो धः आतस्थः । भ्रस्य भस्जो ।
लोटः दादेर्घो । वाद्रुहः । क्षिनौ तेन नरौ वा । एकाचो बचो । दधस्त्र । झलां अशीति ॥

33

श्रीगणेशाय नमः ॥ समर्थ इति । संस्कृतार्थो पस्थिति रेकेन पृथगर्थो पस्थिति रसेकार्थी भाव पदार्थः स्प
ष्टमेव माधोः ॥ ननु विधिशास्त्रस्य भावसाधनत्वेन कर्मषष्ठ्या समासे पदकर्मत्वेन स्यसादिविधानेव
स्यात् । ननु समासस्यादिविधाविसत आह । कर्मसाधनइति । अत्र मरूपि कृवत्वं तत्र यथा ध्यमनेवि वेध्य
प्यते ॥ सन्नंतादेवेति । पिपठिषतिगंतुमिति गारणा यावरूपकर्मिति भावः ॥ व्याख्यानादिति । षष्ठ्या
पर्थानामन्याकृष्टायां प्रसारयामस्यायेन परस्परान्वये अप्रवसारस्य मर्थस्य अनेयार्थपत्तिरूपा
दिलर्थः ॥ गमकत्वादिति ॥ बोधकत्वादिति भावः । पुंस्त्वे सत्वे यथा पकत्वं गुरुत्वं न...शिष्यमिरूपितं । ए
कार्थव्यापकत्वं गमकत्वं । त्रिचतुरा इति ॥ त्रिशब्दस्य...दयो यासां ताः अथ ताः सा अथ तास्सां इति
समासः ॥ गमकत्वादिति । भाष्यप्रयोगादेवेति तत्वं । सूत्रे भाष्ये इति । तथा हि अयं शूलेनाभिध्यति
रसार्थे प्रत्यये शिवभागवते पि प्राप्नोति इत्युक्तं । शिवभागवतो करपालत्वेनास्ते हि शूलहस्ताः प्र
चरंति लोके शिवो भगवान् भक्तिरस्येत्यपविग्रह इति समाहितमयः शूलमयं शूलं तीक्ष्णोपायस्त

॥१२॥

304

स्यैव ग्रहणात्॥ अत एव कैय्यटेन असाख्यानं। कृपूतुन समासांतविधेरनित्यत्वात्। किंचैवं तत्र प्राण्यंगेयो
गस्याद्दित्वीकारसमरे भ्रुवौ स्त्रियामिति प्राण्यंगे ऊङ् उपपन्नः। तत्राप्यूङ् तु न रज्ज्वादिपर्युदासेन भुज
स्त्रैभ्य एव तदुत्पत्ते[illegible]रिति। तस्य प्रामादिकत्वे वादिनां तुल्यमाशयेः। कृविप्रयोगाणां बहुत्वः प्रा
मादिकानामपि दर्शनेन समुदायस्य मनुष्यजातिवचनत्वेन मानं। भ्रूग्रहणप्रत्याख्याने मौनाभा
वेन सर्वविधस्यापि भ्रूशब्दस्योवङ्प्राप्त्या ऊङ् स्वीकारे रूपासिद्धिश्च। मम तु रज्ज्वादिपर्युदासा
द्नेकाज्भ्य एव ऊवङ् स्वीकारेण तदप्राप्त्या तन्निसिद्धिरिति॥ वस्तुतस्तु सूत्रे भ्रूशब्दोपादानसत्वेपि
ऊङ् तस्य भ्रूशब्दस्य सूत्रे ग्रहणमित्यनेनोवङ्परे ऊवङः प्राप्तिः। पर्युदासेन ऊङ् भावकल्पनापि स

या अस्यैवौचित्यात्। अत एव भ्रूग्रहणं सार्थकं। अन्यथा सर्वस्य धस्याप्युवङ्प्राप्त्या फले विशेषाभा
वेन अव्युत्पन्नमस्त्रीरूस भ्रूग्रहणं न कुर्वीत। किं बंतस्यैव भ्रमणकर्तरि श्राध्येयं गोचक्रमेणयो गंऽस्रि
चस्वीकुर्वीत। किं वंत भ्रूशब्दस्यैव भवनकर्तरि प्रथियाश्च मम तु ऊङ्। तस्य भ्रूरिति रूपसिद्धिस्तस्य
लं। अन्यथा धातुत्वादुवङि भ्रुवरिति स्यात्। नन्वेवं रज्ज्वादिपर्युदासेन ऊङ् नैव प्रतिबध्यान् मा
योपादिया: सूत्रे भ्रूशब्दमिति चेत्। तथा स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावेन उपसर्जनह्रस्वविधि शेषं सुभ्रूः
पुरुष इति न सिध्येदिति। एवं स्थिते प्रधीशब्दवौत्तरपदस्य नदीत्वाभावाच्चकूपू। आनुमानिके
नतः समुदायादृष्टि। तु नो वङ्। उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते भ्रूशब्दत्वाभावात्। आनुमानिके सु भ्रूशब्दसे

306

न

वृत्त्यानिरुक्तिविना न स्थानित्वेन तत्वं प्रसाशा। एवं च तत्रैवाप्यत्राप्यंगोक्तिरपि ऊवङ्सत्ताया अदर्शनेन
निषेधाप्राप्त्या न दीर्घत्वसत्ता। तथा च बुद्धिरहस्ये लक्ष्मीनिजयमंगलाशयः। समुदायस्यैव मनुष्यजातिवचनत्वे
प्रमाणाभावेनोङोऽप्राप्तिः। न स्वीकारेऽपि शिष्टस्यैव भ्रूशब्दस्यापपर्यवत्वेन स्त्रीत्वत्वस्य च अनूरूप

स्येवा

त्वेन तत्त्वसत्तात् ऊवङापत्त्या रूपासिद्धेः॥ ऊङ् तेन च भ्रूश्रीदेवीधीति सुभ्रूरिति नैवेष्यत इत्येव च प्रमाणेऽपि
त्वादिनामाशय इति बोध्यं। समानानुपूर्वीक इति॥ अन्यथा यवक्रशब्देन अंबुलं प्रवृत्तिनिमित्तमादा
यपुमानुक्त इति च अंबुशब्दे पुंवत्त्वापत्तिः। ननु एवमपि अर्थभेदेपि शब्दैक्यमिति दर्शने सर्वोयं प्रयासः
सफलः तत्रैव दर्शने फलवाचकपीलुशब्दसमानानुपूर्वीकवृक्षवाचकपीलुशब्दकरणभाषणक्रियावि
करणत्वस्य साध्यजातिरूपप्रवृत्तिनिमित्तत्वं। फलवाचके पीलुशब्दे अस्तीति पुंवत्त्वं दुर्वारमत आह॥

व

समानार्थश्चेति॥ तत्रकारबोधे धयोश्चरितइत्यर्थः॥ एवं च यदा सत्तस्य करकबोधे धयाऽभ्यार्यतेत

दा सपुंवद्भिति सूत्रार्थ इति भावः॥ इत्स्वजंतान पुंसकलिंगाः॥ क्लिन्नू अस्य यस्य कुः॥ पइसेवेति॥ यद्यप्यां

तरत्वेम्यात्लुगकारः कुलमक्षेइति अत्रापि न्यासे गाइसे बोध्यितं॥ अस्यासिध्यत्वेन जश्त्वाप्रवृत्तेः प्र

क्रियालाघवाच्च तथापि कैय्यटानुरोधेन पठ्यतः तदाशयस्तु विवरणे द्रष्टव्यः॥ नन्वयथा कथंचित्

पकारस्य गकारांतरतमलोपपपादनेपि नसोर्वैस्य त्रशकारस्य षत्व जश्त्वाभ्यां डकारे डकारां

तरतमत्वं दुर्वचमिति कथमुच्यते नेनसोर्वैसमवधानुवत्तावप्यदोषइति वाच्यं॥ पतंभक्ष्यइत्तुंड

दे॰चारितार्थ्यात्सामर्थ्योक्तिरसंगतैव स्यात्॥ मित्सद्धीतिचात्र वार्त्तिकरूसंमतं यत्तेदेवेतिशब्दः येधे
नवे इति स्वरसतो लुब्बंतविषयकमपि भाष्यं सुयोजं। प्रतिषेधपरतया व्याख्यानस्यैकदेश्युक्तित्वं तु नै
व युक्तं। अवयववृत्ति विषयत्वासिद्धमिति चेद्दियङ्॰ वङ्॰ स्थानप्रतिषेधे यणस्थानप्रतिषेधोवय
वस्येयुवङ्॰ स्थानत्वात् इति वार्त्तिके उभयविषयकप्रतिषेध इत्युक्तेरिति दिक्॥ साहः॥ विधिनेति॥
विधिनास्वयाज्ञापितः साजितः किंकुर्वे हे सुभ्रु त्वं क्वासि इसेवं सबहुविललापेति योजना। ननु
साजितः स इति त्यये सस्थानन्वयापत्तेः॥ भावप्रकाशे तु विधिना त्वया ज्ञापितः साजितः सल
क्ष्मणः हे सुभ्रु त्वं क्वासीत्येवं बहु विललापेति अर्थ इत्युक्तं॥ तन्नापि लक्ष्मणस्य विलापे न कर्तृ

त्वेनान्वयः॥ रामविलापोयमिति स्वपरग्रंथविरोधात् । किंत्वयमप्येकोविलापप्रकार इति बोध्यं॥

३ परंतु तन्न्यस्ते न लक्ष्मणपरामर्शो दुर्वचः । तस्याप्रक्रांतत्वात् । प्रयस्वस्यास इत्यस्यैव कर्तृ

त्वेनान्वयित्वस्यैव स्वरसतः प्रतीतेश्च॥ परं त्वयमर्थो न प्रकरणस्यानुगुणो नाविनद्व्याख्यायाः

त याहि । एष सर्वेएककार्दरं भरिपयं । आः कष्टंव[illegible]पितंतुं मातर्दैवलानि[illegible]धिकृ॥ कृत

पितः कृमितेसुभुवहेवं विललापस । रोकेनाक्रंत ममाविलपमाह । आइति॥ पीडायां वापि

र्वियोगात्पीडित इत्याह । अस्मात्पुत्रवियोगमात्रात्सितः प्राणास्त्य[illegible]नि मातर्बुद्ध्वे । कृछ्रमिति॥

भर्तृमरणादस्मत्पुत्रवियोगाच्चमातुः कावस्थेत्यभिप्रायेणाह । वनेति । वनं राघुः खेदे । सौमित्रिर

त्वा

पिसीतयासंज्ञयितइति विस्मितोऽहीत्याह। तीव्रविस्मये॥ यदिनाममसर्वतयाज्ञियातथाभिहितं तथापि
सोऽभिज्ञिणाविदुषासतापि कथंतादृशी ज्ञापोदत्तः इत्यभिप्रायेणाभिज्ञमित्याह। चित्रमाश्चर्यं॥ य
देवंविधमनर्थं जातं तत्कैकयीप्रभवमिति कुध्यन्तुं मातरित्याह। तुंशङ्कुः क्रोधे॥ अथवा सर्वमेवेदं
दैवतचेष्टितमिति॥ नपतेषुमयानुष्ठितमाचेदितमित्यभिप्रायेणाधिक्दैवतानीत्याह।
धिक्कुत्सायां॥ प्राणांस्त्वसत्वंतमपिपितरं नपुनरस्पृष्टास्मीति अभिप्रायेणाह। तापितः व्क
द्रष्ट्यौसीति। हा क्रोके। खेसुभ्रुसीते क्वासि व्रूगतासि इत्यादितरव्याख्यानं चेति बोध्यं॥ समु
दायस्यपि। इदं च पदान्तरं विनापि क्रियावर्तमानत्वं नियसहीतं मितिव्यञ्जन कारमलमनु

311

ससोर्नृः कैय्यटमते तु शोभने भ्रुवौ यस्येति बहुव्रीहिः॥ शोभनं भ्रमतीति तत्पुरुषस्य बाधित्वा स्त्रीत्वाभा
वान्नदीत्वप्राप्तिरेवनेति बोध्यं॥ भावप्रकाशे तु जयमंगलादेश्च रज्जुद्दृष्ट्याणिजातेश्चेति ऊङ्ः
तरं तेन समासे उपसर्जनत्वस्वेर् तेपि स्वभावान्मनुष्यजातिवचनत्वेन पुनरूङ् तदसूङ्पूर्वा
लत्वेप्राप्तिपरित्वत्वे सति सबुद्धौ ह्रस्वत्वं। ऊङ्भावे तु दीर्घत्वं भिसुत्तौ तस्या ॐ यमाज्ञापः॥
ऊङ्· चगमादीनाम्भिति व्युत्सादितस्य क्रियाशब्दत्वात् जातिवाचकत्वाभावेनोङ्· न भवति। अ
व्युत्सेभस्य उप्रत्ययांतस्य वा श्वश्रूशब्दस्य प्राण्यंगवाचकस्य तु जातिवाचकत्वादूङ्· भवति। तस्य च धा
तुत्वाभावादुवङ्भावे सवर्णदीर्घे भ्रूरिति भ्रूग्रहणेन तु नो वऊङ्· धातुसाहचर्येण तस्यापि धातुसंज्ञत्व

ङि॰ सि॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति॥ अलऽ एवमस्तेवं॥ आद्ये इसस्य तवेसादि॥ ह्रस्वयोरप्राप्तेरिति॥ न च पू
र्वास्येसने ह्रस्वग्रहणपक्षस्यापि भाष्य उक्तत्वात् न प्राप्तिरिति वाच्यं॥ तत्रैव भाष्येप्येप पु
दमस्त्वापरत्वात् पिसंज्ञया बाधप्रसङ्गस्यापुक्तत्वेनादोषात्॥ निषेधाद्वि सि॥ न च दीर्घात्कृत्य
इत्यङि॰ सि॥ विवसौ भयत्र विभाषा त्वमेव कृतौ नेति वाच्यं॥ भाष्यमात्रत्वपत्तेः लाघवान्तरे क
पे वाभास्वविभाषात्वस्यैवोचितत्वात्॥ उभयत्र कल्पनात एकस्यैव कल्पने लाघवस्यावा
क्वयोः साम्यस्य वक्तत्वात्॥ ह्रस्वाचो इति॥ इष्वाद्युपक्रमानुरोधात्॥ एकदेशानुवृत्तेरयुक्त
त्वात् भाष्येत्वस्वघटितवाक्ये व्याख्याभिप्रायस्यैकदेशत्वमुक्तत्वात् प्रचूत्तिरिति॥ ङि॰ दा क्षिप्ति॥

इदंप्राचीमवासतंया ॥ वस्तुतः प्रसयग्रहणपरिभाषयातत्राभ्:नेदंसंयमग्ंतग्रहणमितियेनना ॥
धामीतियात्यर्येण तन्मात्रग्रहणम् ॥ अवएव तेगेतीरि येतेअयमीयाद्येनदीर्घविकल्पेन ॥ अत्रगु:
मितस्येति सूत्र विषये ॥ अन्वाख्यायेवेति ॥ नेतिदमपूर्वमितिभाव: अतएव तत्स्वाद्य:सुहृदा
सा अन्यायेइस्तुनां ॥ हरवो ॥ न स्वेवर्णयतीचाद्वे ॥ इयङा रस्यानेवर्णौ पंतोच ताविसर्य: ॥ प्र
यत्नो ॥ प्रव्यसिर्यांतरसंक्रांति: तस्यासत्साभिति कैयट: ॥ ननुपुंवाचके ॥ सुयधीरंतथापि
तथापि नपुंसके तु मात्राधान्ताघलमिवाप्नोकेति ॥ इत्यर्थकत्वात् वै व्याख्यायसरेइत्यर्थ: ॥ द
क्षितेति ॥ यतोऽि नुमिति मन्तदीर्घलाभावादित्सुयोत्तोन्नेरुन्न एवाज्ञायोसु ॥ मुख्येत्यांतसं

क्रमः अंगस्येवेति भावः॥ दर्शितइति। ह्रस्वेति वार्तिकव्याख्यानं भाष्येइति भावः॥ अजानतइति॥ अन्यथा ह्रस्वा
दिसस्य नियमार्थतां न वदेत्॥ उभयलिंगादौ विध्यर्थत्वसंभवात्। एकदेशीति॥ उक्तहेतोर्गौरवाच्चास्यत
त्वमिति भावः॥ तदंतस्येति। तेन कटप्रुवे ब्राह्मण्ये इत्यत्र न दीर्घत्वं। ऽनियेब्राह्मण्ये इत्यत्र च। केवलमिति॥
तेनातिश्रियै ब्राह्मण्ये इत्यत्र न दीर्घत्वं॥ उभयोरिति॥ स्त्रियामित्यावर्त्ततेइति भावः॥ तेनात्सश्रये अति
ह्रये ब्राह्मण्ये इत्यत्र न संज्ञा॥ अत एव प्रवृत्तौप्य प्राकृच प्रा॰ वृत्तेः स्त्रीवचनादेवेति भाष्येउक्तमिति भावः॥
नदत्वभागिति॥ स्त्रीवचनादित्येव भाष्योक्तेः उक्तप्रयोगस्य णामनभिधानाच्च॥ अत एवोक्तं वार्तिकं चेत्कृ
ह्रितं आपरआहेस्याश्विना पठित्वा कृन्मेजंतः प्रामिकरो कृ रप्रसृतिरनन्यप्रकृतिरिति वा वक्तव्यमि
त्याह दिवन्याय्यामाप्य विचारो न कृतो भाष्यकृता। वैय्यरेनाप्युक्तं चरस्थे च न पठ्यते इति पूर्वस्मा

315.

ड्डिशेषः न हि प्राक्प्रवृत्तेः किंचिदनिष्टमापद्यते ब्राह्मण्ये इति न सिध्येत्॥ अंसेतदनिर्देशो असत्यायत्ते
अतीपवे ब्राह्मण्ये इति न सिध्येत्। अयमेव च चकारमपठतो वार्तिककारस्यापरस्य न हि प्राक्प्रवृत्तेः
किंचिदनिष्टमापद्यते इति कैयटस्याशयः नित्यस्त्रीवचनस्य स्त्रीवचनत्वाव्यभिचार इति॥ आद्यवा
वैमिनित्यस्त्रीत्वमितिवेशादेव उपक्रमे निषेधपरतया व्याख्यानेन फलभेदः॥ तदुक्तिर्नित्यस्त्रीत्वार्थक
त्वमजानत एकदेशिन इत्युक्तिः स्तुसाहसमात्रं साधकं तत्र भाष्यगौचात्। वीपरीतस्यापि वक्तुं शक्यत्वा भा
च्च॥ अनित्रिये अतिभ्रुवे इत्यनयोस्त्वरक्षविधिनोपपत्तेश्च॥ अन्तेतन्निवेशादेवम् इति ह्रस्वयोग्र
हणमिति पक्षोत्तरस्वप्रश्नेस्य नियमार्थतयासिद्धांतितः॥ अत एव च वाक्यकारसूत्रे अत्रसूत्रे चारंभसा
मर्थ्यान्नदी संज्ञामाश्रित्य शेषग्रहणं न कर्तव्यमित्युक्तं। अन्यथा गवां पत्ये श्रियै सुखर्यै श्रियै इत्या

॥८६

रंभण व्याख्यानं। अन्यथा कुंस्यात्‌ शुद्धप्रसंयत्नलक्षणेनातत्त्वेऽ उसत्रैवेत्याप्ततेरीसेकः प्रख्या
स्यानमेकदेशपुञ्जरिति प्रसंयत्नलक्षणसूत्रं चवार्त्तिकनेरंभेप्रवृत्ते अनिष्टेत्वविध्यर्यमेवस्या
रंभ्येतु वार्त्तिके नियमार्थं संपद्यते इत्यनेत दूषयः॥ वार्त्तिकप्रत्याख्यानमेवन्याय्यः दृष्टा
न्तेनेति भाष्याशयो न तरं मुनीनां प्रामाण्यात्‌ अपिक्रपीलं भवते वत्तलीस्यस्यानन्तपी सर्थकृत्वा
न्तर्रांस्यात्‌ शुद्धकिन्नेवभाष्यकारप्रयोगा द्रुत्तला भावइतिद्वितीयः॥ वार्त्तिककरं भणीयम
नलिवधाद्विति उसयत्नलक्षणसूत्रेनुवर्त्तनीयमित्यक्रपीलं नैवप्राप्नोति॥ दृष्टान्तेपीत्रि
त्वोविदयुक्ते रेव॥ यत्तुदक्षिणत्तहणादपूर्वेव्याराययकत्वं तस्याजीर्यत्वेपीउ रसस्यवैसाधुः।।

सन्त्रसम्पद्म ॥ एवमपि अन्तःस्यनेति सूत्रेऽपि योऽपि यद्दस्य चेयत्तुल्यस्याभीप्सितत्वं ॥
मनुनभवति । किंपीत्वं विभमकादिवर्णोऽति व्याश्रयत्वादिति भाष्योक्तेरसंगत्याप्रत्ते
रिलितत्तीयः ॥ इत्यविकृषये भ्यः क्विवेलेनेति चतुर्थः ॥ अस्यायं भावः ॥ एवं सति
ग्रालिकृयं अप्रसारव्यानयोः पूलेकर्पसंप्रधतेऽनालिव धृग्विसस्य स्वरितत्वप्र
तिज्ञा मंडूकप्लुतिं प्रविनेन अस्य यल्लक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वं च ॥ इंस्थानेऽन्त्ये च क्विप
मंगीकृत्य वोर्तिकारं भाजरत्य कल्पकल्पनं भाष्यकारप्रयोगादिदृत्वा भावक कल्पनं नां वा
पेक्ष्यस्थः कृपेति सूत्रे कृस्वरितत्वप्रतिज्ञां कृत्वा इमे वानुवर्तते नाकृस्वरितत्व

॥१८६॥

यतिह्लाकं कृपद्मित्सेव कल्पकोपुल्का॥ तत्र भाष्ये क्लिपदं तु वर्णितं कनुसारिण इति॥ पुन्नः आ
पं क्लिष्टिधायके रूमिनामतुण्णे मन्त्रिकंलप्रयु तत्र कृर्यं दर्शने समन्दस्य तेरलस्यै वयुक्तः कारिति
बोध्यम्॥ एषं चेदं सर्वं धुमतिसूत्रे भाष्य प्रदीपोद्योतेइतिदिक्॥ पर्यालोचनयासवोयदि॥
इदं व्यतिवर्ण्यपाधावर्यचोतं सेपंयुनामिक्तं त्तीये उपलभ्यते रावेति बोध्यम्॥ तत्वइमि॥
कपूचनोत्तरोषः॥ सूत्रख्याख्यो नदी॥ लद्भव यवेलक्षणेति॥ शाङ्गंभक्ष्यां अस्संज्ञायां डित्तु मिति
भू तेन घवयवेइत्यर्थः॥ तेन तु दत्तौ शीस्तत्र नदोषः। नन्वेव मपिशाङ्गंतामलुप्ति डीपुक्त
लुङ्कलतीसत्रदोषपदवमलुपस्तदंगसंज्ञानिमित्तता अव्ययवयवत्वाध्यानचोक्तापत्तिः।

यर्णसंज्ञापक्षे अप्रासेरितिचेन्न।। स्त्रीसात्वचर्येणेकारप्रश्लेषेण डार्ईकाररूपेण च घवयवे ह्रस्वार्थं
स्त्रीकरणात्।। नन्वेवमपि तुदतेति तुदतीयं। तं अत स्तितुदतीयामूलमास्य चेइ इमि थिपि वि
पि टिलोपे यलोपे तुदतीः ततो मतुपि ङीपि तुदतीमती स्वश्रेषेपरवेलिचेन्न यणसंज्ञा
पक्षे पि तत्र प्राप्ताई इष्टापत्तेः।। अत एव वस्त्री उयोरिति नासूत्रि। यदि तत्र नु मोनि पत्ते मान
मुपलभ्यते तदा च रमा वयेत्त क्षणेति बोध्यं।। आदयाग तणादिति। विचूपस्रेइ दे। कुमुद्ये
तुदत्याग्रेति युक्तम्।। अन भिधाय वक्त्वमिति। एतेन प्र प्रयुक्तिभिन्नमिते नोलिंगाद तत्र। वैधि
ष्टयेन स्त्वेना यौगि धीयतेतत्र कर्तृ बोधजननेच्छयो च्चारितत्वं पदार्थत्वस्य तत्र प्रभिन्न
स्त्रीत्वमिति यावत्। यस्य नदी संज्ञाप्यिकीर्षिता सस्वपदार्थ इति बोध्यम्। त्रिलिंगेनेति।। न पुंस

ह्रस्वाकारान्तात् समानाम्नालो बोध्यम्।।

।।८४।।

320

स्यार्थस्याप्राप्तिं तस्यैव लाभ इति लाघवमिति तदाशयः। वस्तुतस्तु नन्वच्छ्कुः कस्यचित्पर्याय इति मंजू
षकं त्रिधांतितः यत्तु उद्योते पर्यायत्वमुक्तं मानात् नुपेक्ष्य द्वादशीरित्युक्तोमतांतरमिति बोध्यम्। इतोपि लाघ
वमभिप्रेतस्याग्निर्वसदानुवृत्तिरेव कर्त्रेपि तदाशयः। वस्तुभक्षतः। वह्नौ ईलब्ध्यपरत्वस्य नत्वभिन्न
इत्यादेरन्यप्राप्तिसत्त्वाद्वेवमेव पुनत्वमिति तदाशयः। नन्वैवं कैस्त्वर्थसाधारण्यपोर्विवक्षायेद्वयोरपि
प्रत्ययपदयोः सामर्थ्यं वर्णनीयं तत्र्यासंभविल्लोपे स्थानिवद्भावेनोक्तावदतिप्रसंगः स्यात् लातु उभ
योरप्यभावे प्रत्यासत्तेरप्युक्तत्वात् क्रमत्वाक्रमत्वात् तत्रैव स्थानप्रत्ययपदस्य भगवतानाप्रत्या
ख्यानात् तथा च केसमर्थस्याशय इति चेत् दयं नान्वमात्रफलकत्वेनाप्यालाघवाय प्रति

पत्तिलाघवाय च कृत्स्नप्रत्ययलोपेऽप्यस्येव ब्रूयादिति ॥ नन्वेवं प्रत्ययग्रहणासामर्थ्यादवधारणं तन्मा भूदनेनास
मासे साधारण्यं लभ्यतां समासमात्राधिकरणवर्णविशेषणत्वरूपं प्रत्ययस्य प्राधान्यं तु दुर्लभं तद्विना
पितस्य चारितार्थ्यात् एवं च पित्रायां आतापि चित्रे सादृ वमिष्टा वाप्तिविधायकत्वमेवास्य स्यान्नतु नियाम
कत्वमिति चेन्न ॥ अकृतेलायेऽपि द्रास्य: नरं तं य आलिप द्विकं तरं तादिति तदर्थांगीकरणेऽलिव धाविल न
नुवृत्तेर्विधिपक्ष इव विशेषणत्वसामर्थ्यात् भूयमाणाकृतान्तादिसर्वांगीकारस्तु नत्रास्या प्रवृत्तेः ॥
स्पष्टश्चायमंसः प्रकारः प्रकृतसूत्रे कैय्यटे अस्तित्वविप्रचीतिरित्यत्र सूत्रे शेखरे च ॥ नन्वेवं पक्षे रामा
रङ्गावित्यत्र डीवर्थं तत्मा भूदिति प्रत्याहारनिर्देशादस्त्विति चेन्नातेनापि विधेय इत्सेद्धारणायावरपक
लेनौ सर्चेवात्र सामर्थ्याभावादिति वाच्यं ॥ न चाङ्गनिषेधे नापि कली सस्य सुसाधत्वात् ॥ अस्तु

(322)

काश्रवणे स्यादिति निर्देशे नोक्तमा भाष्यस्यापि लाभ इति दिक्॥ तत्रैवेति इति॥ तद्वैवेति युक्तम्॥ अन्यत्रय
ङ्लुगंतरोरवरे इत्यर्थः॥ एवंच पास्पर्धीतीति वक्तव्ये दीभि दीतीत्युक्तिमात्रमेकदेशिनोन्यासवंशि
धोंतिन इतिबोध्यम्॥ नलुमताङ्गस्य॥ तदुद्देश्यकमिति। तत्सत्त्वेन तदुद्देश्यकमित्यर्थः॥ अन्यथा
सुबंतत्वेन तत्पूर्वभागस्य राजन्निस्य स्यात् द्व्यपेतास्तत्वाद्व्यपदेशेन पदत्वेन स्यादिति बोध्यम्॥ लाघ
नेति। आक्षेपपक्षे इतिशेषः॥ आता तिष्ठतीति॥ वक्ष्यमाणरीत्या जातेपि लुक्कृतत्वस्यालुक्कृतेतरं
गांगसंज्ञानिमित्तविनाशकत्वाभावेन तत्र कर्तव्याया अन्यायाप्रवृत्तेरिति भावः॥ भसंज्ञायास्तु
लुकि कृते नलुमतेति निषेधाद्भवस्यात् तद्रूपान्तरंगानिमित्तविनाशकत्वं लुके अस्त्येवेति त

325

नकु

नरूतरति॥ परमत्रिशद्वाण्णिजं ताद्दिपरि लोपे संयोगांत लोपस्यासिध्धलात् अयङादेशो रे प्रस्य

स्यात् इति चेन्न॥ रलोपस्यासिद्धत्वात्॥ ननु त्रिशद्वाय्यचार श्वि वं॥ साक्षं रिश्चिपि तु चकारस्या

यङ्॥ स्यादिति चेन्नैतस्यानभिधानात् प्रतिपदप्रतिपदोक्ति न्यायेन मुख्यत्रिशद्धस्यैव ग्रहणात्॥

ऽति बोध्यं॥ स्त्रीप्रसये इति॥ गोराद्वित्वादिति तिखयांचेति सूत्रे भाष्य

यकृतव्याख्यानन्याय प्रवृत्तिरिति बोध्यं॥ अंगसंज्ञायां नलुमतेत्यस्याप्रव

कारैकदेशिन॥ नञ्चत्वमिति। जातं तिषु तीति भावः॥ अंगसंज्ञायां ... प्रत्ययलक्षणा सिद्धमित्ति विना शब्दा भावा दंतारंगान पीति न्याया प्रव

त्तेरेवाल् वंच लुकि अंतरंगांगसंज्ञानिमित्त विनाशकत्वा भावादंतारंगान पीति न्याया प्रव

त्तेः पूर्वमंगसंज्ञायां ... त्वेच ङीवादिरिति भावः॥ स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रे इति गद सनुव

र्कमोनेनेतराच्छंदसीति सूत्रे इस्यर्थः॥ त्रेस्त्रयः। ॐ कृधारणायैति॥ अत्रापित्यासे उक्तनिर्देश॥

श्रयणेतु अरायाअ स्तुडीव प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः॥ वमवकरेति। अस्य तयेत्यादि॥

आदाविति च फलितार्थकथनं भाष्यवकारे प्रतिषेध इत्येवनिरुक्तेः॥ आव स्यकमितीति। इद

मपि संभावनामात्रेणेति शेषः। अत्र पक्षप्यतुल्यमुपलभ्यते। तत्र वकारे प्रतिषेध इति वार्तिक

॥८२॥

याग्निरत्निदैवदारवम्रियमंतं स्मि न्वमि। न भाविदस्यगो। नापमाभिविदः तन त्विदस्पस्नि अतद
स्नतस्यण्यस्त्रियेतिमितः प्रसयान्परखौन्तूलुक्त्विदः इदं च॥ नचैवं भस्त्रीपिलुक्ने नवाध्ये
तेत्तिरजपूरूपाशिलिशिरितिवाच्यं। उपजतिष्येतिन्यायेन न लुमतेत्तिनिषेधेन प्रागपितदम्रुटस्य गीकरा
ङ्गितिबोध्यं। गतवपीतमेवरयपरस्याः सापीतावदेस यसोलुङ्चूस्वाविवत्ले नेगितेनलादुगितस्ये तिङी
पूनाः। एवंश्चिरिवनमाध्यद्वुत्तिणिच्चिरिते पणि लोपयो … पिस्मिगिालत्र स्पानि वद्वैतेनं नला
नृमिति [illegible] वतमानेसौ चेतिदीर्घो नापरितयनेमनुवनन्तेतराहतलुनोस्याम्रित्तलु
नीतमान्चद्वेभि चर्कुपूतलूनौतलूत इत्यादवनुनासिकस्येतिसर्वेनामस्थानेदुतिवादीर्घो

नत्रिषमेनवार्यते॥ वह्नवः शिरस्योयस्यां नगर्यां सा वह्निशिराः नगरीसयेनः स्थिमामिलिकपूर्वपन॥
एवं कल्याणधर्मीणमाचष्टे कल्याणधर्मयतितते: विप्रकल्याणधर्मतस्यसमीपमुपकल्या
णधर्मइत्स्यस्यानिवत्वेनानंतलादमश्नीतिटडम॥ एवमेवप्रसंअसमाचष्टे अप्रजयतितत: वि
प्रसोस्थातिअप्रगतानिपेयस्थानिवत्वेनासंतलोदल्लनपिलक्षणोविन्नेति॥ अन्यथाकल्लन
प्रसवल्लोपेपिस्थानिवत्वेनतंतदतलोऽडेहरणेपुनेतेनिचयः स्यादेवेतिवोध्यम्॥ प्रयया
साधारणरूपमिति॥ अत्र प्रमाणं हितीयप्रसमयग्रहणमितिभाष्यकृते:॥ अन्यथा तल्लक्षणमि
सेवबहुरितितदनायवैयथ्यर्ट:॥ मतुतेनल्लदप्रत्ययमपदयो: पर्याप्तवेपिप्रकाशसन्निमार्थनीय

१८०

(328)

सापत्ते॥ एवं चक्रयमेतदुदाह्रियते इति चेन्न॥ प्लुते विशेषाभावेनोक्तपरिभाषया लक्ष्येऽप
इस्याबाधनात्॥ न च प्रकृतसूत्रानारम्भ एव विशेषः॥ अन्यार्थमावश्यकत्वस्योक्तत्वात्॥ प्लुते
विशेषसत्वेऽपि इत्संज्ञासूत्रपरिभाषया न बाध्यते॥ आकडारेति नियमारंभेण संज्ञाः न कस्या
पि बाध्याः न वा कस्यापि बाधिका इत्यर्थस्य सामान्यतो ज्ञापिताङ्गीकारात्॥ अत एव गर्गाः
विदाः इत्यादौ ञ्नित्यादिरिति स्वरवारणार्थं लुकि स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति नत्पनमा
रूपं न लुमतेति सूत्रे भाष्ये॥ इत्संज्ञाया लुकः प्राक्प्रवृत्तौ तु तदसंगतिः स्पष्टैव॥ अत एव रे
वद्दारोर्विकारः प्लुतं देवदारु॥ ओरञिति सञः प्लुते लुगिति लुकि न तस्य विकारे ञितत्रात स

ननु भनोरपातोस्य श्रेणिसूत्रमस्तु इति चेन्न ॥

नचेषापक्षिः॥सुदृशस्यासादृश्यमिभाष्योक्तलक्षणासंगत्यापत्तेः॥नियमार्थमिति॥नतत्फलंनुसुदृशत
प्रासादृस्यानिवत्वेनासंततत्वात्स्वरदीर्घौन॥ननुनिर्दिश्यमानपरिभाषयानिर्दिश्यमानास
वयुक्तांचतत्रदीर्घविधानात्कथमत्रतत्प्राप्तिरितिचेत्शृणु।अस्यपक्षस्यपृथक्त्वलक्षणाभावेनत
स्परिभाषायाअप्रवृत्तेरिति।ननुअंतरंगानपीतिपरिभाषयाइत्संज्ञालोपाभ्यांप्रागेवतत्सो
लंकिंस्थानिवत्वेनसंततत्वमेवनासंततत्वं॥नचस्थानिवत्वेनअसंततत्वेअसंततत्वमपवार्थसमा
जंमस्तमितिवाच्यं।तत्वंसतिआदिरदिसादेःस्थानिवत्वेरणपंततत्वेअंतेनिर्दिश्यमानणिबु
शेरप्यार्थसमाजग्रस्तत्वेनषाष्ठ्युत्वस्यादेःसात्वेणिलोपोनस्यादितिभाष्योक्तेरसंग

मूकृतायाएव ...कुमराक्वप्लमिति किंच प्रथिमानमाचष्टे प्रथिमयति ततः क्विप् प्रथिमू तस्य समीपम्
पप्रथिमम्मि सन्नाने ओरिति इचः लिप्यि रेव। वाग्मिनमाचष्टे वाग्मयति ततः क्विप् संयोगांतलोपे वाग्
नहुवोवा ग्मायस्यां नगर्यां सा बहुवाक्का नगरी तत्र सेनः स्त्रियामिति रूपः सिद्धिश्च। एवं स्वर्वन आ
च ऐ सर्वतयति क्विप् सर्वा नृत्यस्य वालसते ति दीर्घ सिद्धिश्च। अचः परेति स्थानिवत्वे नुनलव्य
मतेस पादस्ता ध्यायीस्वरी पं विधौतनिषेधात्॥ एवं सर्वान् त्वियते यस्य स स्वर्वत्वी स्वर्वे वि
ना विसत्र असायामेधा स्त्र जहाति विनु प्रसयस्य सिद्धिश्च॥ एवं सर्वादि स्वतस्तुधातो क्विप्
परमेण समासे आत्व इत्याणि विक्विप् परमतु सुनासमासे सुपरमतु इस्य वचसो मर्नसी

सु

॰ननु अनुसाहचर्यग्रहणे असेऽपि प्रत्ययस्यैव ग्रहणं स्यात्
४ ॰मन्या चापि ग्रहणमतदनापत्तौ अप्यातोमि [illegible] र्थे स्यात् इति चेन्न ॥४

अलेमो षसीति स्वरसिद्धिश्च । इहापि नस्यात्सिवत् अग्ध्येऽपूर्वविधित्वात् अंसयोः स्वरविधित्वात् ॥
अन्यथा प्रत्ययावयवलोपेपि प्रत्ययासाधारणधर्मनिमित्तकमेवेति नियमेन अनंतल्लमि
नं तत्व मसं तत्वे च स्थानिवत्वेन न जन्भ्येते सुत्के दाहरणेषु उक्तविधीनाम प्रवृत्तिरेव स्यात् । गतते
नव्यूचिस्पर्युदासेन व्यूचित्त सूत्रस्थपदान्तरसाहचर्येण व्यूचिसूत्रान्तरसाहचर्येण श्रूयमाण
तदंते छवेवीनत्कविधीनां प्रवृत्त्यंगीकारेण वक्ष्यमाणलक्ष्येषु तदप्रवृत्तिसिद्धौ प्रत्ययलक्षणसू
त्रं व्यर्थं ॥ नेच सात् च [illegible] र्यं न सर्वेषां व्यवस्थापकमिति तज्ज्ञापनार्थं नोऽग्नि [illegible] त्वा धुत्के युक्तं । ननु नो
लोपकांतराणां सत्वादिस्त्यपास्तं । साहचर्येणात्रैव तत्प्रवृत्त्यंगीकारे उक्तलक्ष्येषु तदप्रसक्त्यापत्तेः

अ. १ सर्वत्र ह्रस्वदीर्घानापत्तेरिति भावः । ननु तत्र श्रूयमाण अ
१ संतप्रत्ययीय अर्थं तान्यतरावयवत्वस्य सोऽदीर्घ इत्यर्थे
१ न दीर्घसिद्धिः सुदृढ [illegible] त्रलु नक्लोपि प्रत्ययावयवो श्रूय
१ माण इति एवं च धातोरिसपि न [illegible] मिति चेन्न ॥

॥७८॥

स्वग्रहणेन सामर्थ्यादर्थवत्सूत्रे भाष्ये बाध्यते। वर्णग्रहणे तु वचनसामर्थ्यादेव सावकाशत्वं नत इति स्य
ग्रहणं न कार्यमिति। एवं भीह्रीत्यत्र श्लौ पितीसेत्स्यमानाधिकरणमानुरोधात्स्तत्र प्रत्ययग्रह
णमिति तद्भूते धोनेति वे ध्यं।। अनेनावयवे प्रत्ययलक्षणापनेपि तद्व्याप्यपि तादेशाप्या वृ।।
अन्यथा भूया सामिप्यादर्थविज्ञादेशप्रसाब हेपर्कप्रनि:। एवमन्यत्रापि अतिप्रसंगो भंजनी
यो नतो हा पूर्वसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वेन प्रवृत्या प्राप्नोति।। एवं चेति।। एतेन केयटमते प्रत्ययग्रह
णात्स्वरूपसतः प्रत्ययलोपस्य ग्रहणमिति कपूनाप्रमुक्ता चारितार्थेपि फलाभावात्।। आदे
शप्रेति। अत्रावयवप्रत्ययविधायना लोपेतद्बुद्धानाभावेनासंभवान्न तदादेशस्य स्थानुपस्थि

त्रिरिति लब्धि पीठे सादे सीयुट् सुडादेः फलसिद्धिरित्यपरमनुकूलं। अन्यथा तदादेरीत्संज्ञोपस्थि
स्या इण्वद्वर्णांता तदादेरीत्संज्ञायेन तत्र तपरकरणापत्तिरतो लक्ष्यानुसारात्तत्रैव मर्थः किं तु इण्वदु
भयंपरस्य तदादेरवयवो यः प्रत्ययस्तदवयवस्य सकारस्य षत्वमित्यर्थ इत्येवं कृतं स्यात्॥ लक्षे
णादिति॥ आशिता आद्ये सो गत्वा उट्ठः यथि कूरणान्वयश्च॥ अंतेवासइच्यमानिषेधः यथि क
रणान्वयश्च॥ इति च चरितार्थमिति॥ एवं चैकमेव कल्पमयाद्वयोश्चापि तात्पर्यमिति लाघवं। केय्य
टरीसातुकल्पनाद्वयेनेति गौरवमिति भावः। ननु विवक्षायाः फलं किं ध्यर्थमिति पक्षे आद्यौ येति
नियमार्थं इदं सूत्रमिति पक्षे तद्विवक्षायाः किं फलमित्यपेक्षायां नु॥ तद्विवक्षां विना तस्य नियमा

332

रो

नॅ स्येवेति सर्वसंमतं ॥ एवं च महत्पदस्य पारा: मुख्य एव तन्मात्रासह रूता अकरण घल

प्रसंद पदोपत्ति स्तत्क्वचत्मरुतेपगिति ॥ आ द्धीय साद्यविति ॥ अग्निना समिधमिद्धामित्र

क्षिप्यति व्हिपूसमिधेति ॥ अत्रहीनाद्दे रोपेन ॥ ह्लाप कूमिति ॥ अयं भाव: ॥ तद्भाग वृद्धिं

प्राति न वृधि: प्रतिबंधि केति सर्वसिद्धं स्याते तु आहार्यापि सा तथेति निर्विवादं ॥ एवं चा

वयवलौपेन समुदाय लोपे स स्यि अवयवांतरे अंति देशेन तद्बुद्धिसत्वेन कथं तल्लोप

वुधि: स्यात् अत: कैय्यटोक्तं न युक्तं किंतु ज्ञापकमेकाश्रयणीयम तात्तन भाग वरूपे आदे

शेन तल्लोपकार्यमिति प्रपंचितं प्राग्भि ॥ नन्वेवं माद्धीयेति भाष्योदाहरणा संगति:

स्यसलोपेऽपि भवतीत्यर्थेनादोषात्॥ मुण्डिः सचलुसः असूसचा प्रत्ययोऽपि अव्युत्पत्तिपक्षे
सुपया इस्मादेर्दीर्घप्रयोजकः आगमीसस्यत्रेलुसः इत्यत्र सनुप्रत्ययसंज्ञक एव अनुनासिकलो
पप्रयोजकः इति। अवयवेऽपि प्रत्ययलक्षणत्वमस्येति। नन्वेवं प्रत्ययादेरितसंज्ञायामतिप्र
संगः आदिपरानुवृत्तिसामर्थ्येन रूलप्रत्ययादेरेकविवक्षितत्वात्। एवमाप्यनेऽपि नी
त्यत्राद्युदात्तस्येत्यत्राप्यतिप्रसंगो भवतीयः॥ नन्वेवमपि येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये अपि
श्वितेः सूत्रे तदादिविधेरभावे श्रियौ भुवौ इति सत्रेवस्यात् श्रियः भ्रुवः इत्यत्र न स्यादित्युक्ते
नद्धिरूध्येतं प्रत्ययावयवेऽपि प्रत्ययत्वेन अम्प्रिप्रत्यये इत्यर्थे अननेप्रत्ययेऽस्मिन्नार्थे

तथा हि कार्त्स्न्ये निषेधेऽपि अस्याप्रमिरवं स्वयं वाच्ये न प्रत्ययलोपे लुस प्रत्ययस्य साधा-
रण धर्मानिमित्तकं भवतीति ॥ अथ सर्वथा सुदृष्टं स्यन्द्री धौदुर्वार ॥ अस: प्रत्ययप्रत्ययस्य
लोपसत्त्वात् । असं वृत्तौ सोऽविधाने नु प्रत्ययलक्षणत्वाद्वो ॥ अत एवैकैमैव प्रत्ययपरे न क-
र्त्तस्य तत्र भेदे द्वितीयं प्रत्ययपरं न कार्यमित्युक्तं भाष्ये ॥ प्रत्ययस्य संगीकारे तु उभयोर्लोभयोर-
प्यावश्यकत्वेन न तदसंगतिः स्पष्टैव ॥ एवं चैतत्त्वमते लुस: सामान्यात्मक: प्रत्यय: तत्तद्व्यक्तिश्च
तत्त्वं न तत्प्रत्ययासाधारणं वैयाकरणमते तु न दोष: । लुस प्रत्यय: विशिष्ट: तत्तद्व्यक्तिस्तदसा-
धारणो धर्म आर्धधातुकत्वादिर्वेति चेन्मैवं । लुस: प्रत्ययत्वे च यत्कार्यप्रयोजकं सामान्य

ऽपि तन्नतस्य प्रत्यये निर्दिष्टस्य हलादि इति चेन्नैवं ॥ तस्य प्रत्यये परेऽपि विधानाभावेनांगसंज्ञाविधि
र्नेत्वभावात् ॥ एतेन कृमेर्द्ध इत्यनेकद्धोऽपि परीक्षतः ॥ अस्य कृत्यस्य सूत्रे भाष्ये कृमर्द्ध इति प्रसं
गमात्सांयस्य अंगस्येति वर्त्तते अंगस्य यष्टयाकारः किंचांगस्य टकारान्निमित्तं यस्मिन्नंगमिति से
ते भवति वृत्तिमंध्यांगमिसेत तस्मिन्नवद्धि प्रत्यये इत्यिय टुक्ते तस्य प्रतीयते इति व्युत्पत्त्या विहिते
इत्यर्थ इति न तद्दोषः अंगसंज्ञासूत्रे साक्षादेव विधानमाश्रीयते न घटकतयेति च त
दृष्टाय ॥ यदपि प्रत्ययस्य लुकि इति सूत्रे भाष्ये केलिसंघातग्रहणपक्षे क्वारिकग्रहरिके स्या
दो न स्यात् ॥ वर्णग्रहणे पक्षे तु षः वचनाभद्रे विप्रतीषु तत्रागतस्यापि समवायाय ॥ स्वग्रहणेन

॥७६॥

ननुत्रित्वादिरूपबहुत्वव्याप्तिनोबहुशब्दस्यकुतोनतादृशानिश्चयहेतुत्वमतआह।बहुत्वादिहीति॥एवंचतस्य
नतादृशानिश्चयहेतुत्वमितिभावः॥तस्यत्रित्वादिभिन्नत्वेपित्रित्वादिव्याप्तिसंख्यात्वजातिमत्त्वमस्त्ये
व॥अतएवनित्यंबहुवचनांतइतिप्रतीकेबहुत्वसंख्याविच्छिन्नेतिस्वग्रंथः॥बहुत्वंसंख्येयसभिप्रायकंभा
ष्यादिग्रंथाश्चस्वरसतःसंगच्छंते।बहुत्वेनसंख्येतिशब्दस्त्नादिग्रंथास्तुशब्दपराबहुशब्दत्वप्रत्ययेन
बहुशब्दःनियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वभाववानित्यर्थकावोध्याः॥यद्वा।बहुत्वादीतीस
त्रसंख्यापराभवप्रत्ययःबहुत्वत्वादीत्यर्थः॥संख्याव्यापकइति॥तादृशव्येनयत्रसंख्यातत्रसम्भवा
यादिनास्तइत्यर्थः।एवंचबहुत्वत्वेनरूपेणबहुशब्दशक्तिभानमितितादृशोनिश्चयः।त्रिशब्देननत्रि

त्वेन भानमिति सोऽस्सेवेति भावः॥ धर्मविशेषइति॥ ननु त्रित्वत्वादिरूपइति भावः॥ बहुगदिकयेति॥
यथाश्रुतमेव तद्गादिशब्दरूपयेत्यर्थः॥ स्वव्याप्येति॥ यद्यप्यत्र शक्तिसंबंधेन व्याप्तिः साध्वः तत्र तेन सं
बंधेन बहुगणादावित्ति भावः॥ त्रित्वादिसंख्ययेति। पूर्ववत्वप्रत्ययेन त्रिशब्दादिसंख्ययेत्यर्थः॥ शे
षं प्राग्वद्व्याख्येयमित्तिवदंति॥ एतेनेति॥ उक्तसंख्यात्वस्य बहुगणयोरभावेनेत्यर्थः॥ यद्वेति॥ अ
त्र नियमे संख्येति शब्दस्यापि संख्याकार्यं कार्यत्वे इति विशेषइति बोध्यम्॥ इत्सत्वमिति॥ डुरंसूत्रं भा
ष्ये प्रत्याख्यातं तस्यायं भावः॥ आरंभेपि प्रदेशेषु कृदंतानां ग्रहणाय ति शब्देनायाइति सामान्यापे
क्षं ज्ञापकं वक्तव्यमेव तद्दूरं बहुगणादीनामेव ग्रहणाय तादृशज्ञापकाश्रयणं॥ एतेन कैस्तु भक्तदुगं

समाठितमित्यलमर्थः ॥ ठलि च ॥ अनतो वेति ॥ बहुगणे ति संख्ये संज्ञाविधौ अपि प्रसय ग्रतणे लदं लभि
धिमाउस्तेतस्य संख्यात्वात् द्वे सर्थः ॥ अनतोव समिति ॥ ठति चेति सन्ने संख्ये सनुरन्ते द्वे सर्थः ॥
पलयइति ॥ इदं चव्युसयेन्नि पक्षे अव्युसन्नि पक्षे नुलदलो विधि संपादनमेव फलं ॥ अत्स्मसाउसेरेव
षट्त्वे कृती सत्रलुकू नस्यान्तनलोपविधानाभावात् ॥ संज्ञाविधानेनु षट्कमिति स्वर संपादनेन
कृतार्थं तत्र नु नेति हितं विशेषणमिति स्वमिभ्यातः षट्भ्यो लुक् ॥ संख्या प्रकरणे द्वेति ॥ अप्रय
द्वकृत्यन्त आमीस्य जोकूमः ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणात् ॥ अनुदुले नि ॥ संख्पलंनु अपि
एवं करद्वः पः तौछि पूर्ना मुरि सते अल्लोपः पियपे पियः इस त्र्यारने मन्व इति यपूतनन्वरे

स्गदाकामूचनः प्रत्ययपदभावेतु यस्य यस्य त्रिलोपे सति प्रत्ययलक्षणमिति सर्वेनअ
नैकचूलाभावेनाप्राप्तौ यणमावने नातिरिक्तसुप्त्यानाम्॥ लोपे इति च सति सप्तमी॥
अत एव परभवती स्यादेव तिङ् इति निघातप्रतिषेधः दधीयति मधूयति इत्यत्र सुबंत
लक्षणः कप्चूबेभिरीतिचेदिदीति इत्यत्र यङ्वेतीदृचासिध्यति॥ किंच वैतती सत्रैष्यङ्
नेति बोध्यं॥ अवयवलोपे मा भूदिति॥ अत्र केचित्स्वराः॥ अन्यतमावयवलोपे तद्घटितं
यथा पक्षवयवे दधेपदे दध इति मुख्योदाहरणमिति॥
समुदायस्याप्यदर्शनमस्त्वेव॥ समस्तकार्यकारणनाशे च सति कार्यनाशो
तस्याय भावः॥ समस्तकार्यकारणनाशे सति

॥८४॥

340

तिमभिन्नत्वात्तस्यार्थे लक्षणायुक्तैव । व्यपदेशादिति देशाक्यप्रत्रिंशत्यादिसंख्यायां यो व्यपदेशः स बहु-
त्रिषु भवतीत्यर्थेन सर्वेषु सिद्धो बहुत्वस्य संख्यात्वेपि नेदं भाष्यं विरुद्धं । किं च तत्र भाष्यं बहुतु निर्विष
यत्वं मे वास्तु तयोः संख्याकारकयोः बहुत्वस्य कथालक्षणेति यत्तत्तास्यर्थेवं कृशकृत् । किं च बहुत्वस्य संख्या
त्वाभावे संख्यायैव तथासिद्धमिति भाष्ये संख्यापदेन बहुत्वमपि विवक्षितं तल्लघुरूध्येत तथा तस्य
पूरणे इति सूत्रवार्त्तिकं संख्यापूरण इति बहुव्य मिति तत्रापि संख्यापदेन बहुत्वं विवक्षितं न बहुत्वं तथ
सिध्यर्थं तद्विधेयेन एवं बहुपुस्त्वलेषु भाष्ये संख्यापदेन बहुत्वं विवक्षितं तद्विधेयेन तस्माद्वस्तु बहु
त्वं त्रित्वादिरूपा संख्येवेति चेन्न । अत्र प्रकरणे संख्यापदेन संख्यावाचकशब्दस्यैव विवक्षित

स्यात् । किंच । बहुलस्य संख्यात्वे भूयआदीनां संख्यात्वापत्तेर्दुर्वारं । न च नियमेन नित्यत्वाः संपूर्णसूत्रस्य
स्यात्ते
भोपि प्रसंख्यात्वे न तद्विधेः स्पष्टं परिहरत्वात् । तद्यत्र तत्र भाष्ये बहुलस्य संख्यापदेन व्यवहारोस्तु
बहुगणस्य संख्या संज्ञकत्वेन शाङ्खर्षेयो स्यात् स्यांगीकरणाद्वि एव व्यवहारस्तु तिरणप पूर्वक
ऽपि पुंस्त्वमिति वक्ष्यन्ते यः ॥ नन्वेवं एकादिकया चापि संख्यायते इति भाष्यविरोधः अनेन हि भाष्ये
ण एकादिषु बहुादिषु च तुल्यो योग इति प्रतीयते इति चेन्न ज्ञात । यत्तु इति । एकादिकयेति एकत्व
दिकयेत्यर्थः । बहुादिकयेति । बहुगणशब्दाभ्यां बहुत्वं संख्यायते इत्यर्थः । संख्यायते इति । अस्याः
तौ तिरोपः । बहुत्वं संख्येति वादिनोपि वतुडति विषये एवं रीत्या व्याख्येयत्वात् संपूर्णस्य सूत्रस्य

२

ख

त्वया नियमार्थत्वानभ्युपगमादिति भावः नन्वेवमपि कतिशब्दः संगृहीतः जिज्ञासाविषयसंख्या
वतोऽपि कतिशब्दस्याव्याप्तिः तत्र जिज्ञास्यादेरेव संख्यारूपत्वेन तद्व्याप्यत्वं दुर्वचमतः प्रकारान्तरेण तत्सं
ग्रहमाह कतिशब्दोऽपीति ॥ वस्तुतस्तु समवायतादात्म्यघटितसामानाधिकरण्येन संख्यात्व
व्यापित्वादिव्यापकत्वं सुवचं अभेदेन व्यापकत्वमिष्टस्य च मानाभावश्चेति बोध्यम् ॥ कसमिति ॥
अयं भावः ॥ तत्कृत्वादिषु लोकप्रसिद्धयोगस्य बह्वादिषु बाधात्तदर्थे तद्भावेन संख्यापदस्य
वृत्तिः स्वीक्रियते साम्प्रतं वा न पदे शोभिवृत्ति मानाभावात् । एतेन एवं सति भूयः । बह्वादिषु सं
ख्या कार्यान्ति प्रसंगः इत्यपास्तं बह्वादिषु संख्यापदं योगरूढमिति यावत् संख्यापदे बाहुलक

करणे अद्विति। नन्वेवं क्लिप्तकल्पनया बहुलादिषु योगस्वीकारे फलमस्ति न वा आद्ये महासंज्ञाकरणसाम
र्थ्यात् स्वदेशे कृत्रिमा अकृत्रिमन्यायेनावाध इति भाष्यासंगतिः॥ द्वितीये अस्तु संख्यापदस्य रूढिरेवं अक
मनया क्लिप्तानल्पकल्पनये स्वरूचेरग्रह। यद्वेति। सूत्रे एवं ग्रहणमग्रहणं तु इत्यारभ्य व्याख्यांतरं॥ त
यो रिति॥ बहुगणशब्दयोरित्यर्थः। नियतेत्यादि। नियते कर्तव्ये नित्यप्रयोजनकत्वाभावेनेत्यर्थः। असं
ख्यात्वात्॥ संख्यापरवाच्यत्वाभावात्। तादर्थ्येनित्यप्रयोजनकेत्यादेरेव संख्यापदस्य वर्णितरसंख्या
संख्येत्यादिभाष्यारेकाद्रिकयाप्यपीति भाष्यस्वारस्यात् संख्यापसंख्यासंज्ञास्यादिति वार्तिका
र्थः॥ अतएव संख्येति पदेन संख्याकार्यं॥ त्वदीयनियमेन न तु नवारणं। तस्य न तु त्वपि त्वाभावात्॥

स्या

॥७२॥

श्रीमन्नयुतेरु...

य

देनैव सर्वसामञ्जस्यादित्याहुः॥ अंत्येइति॥ उत्तरयोर्नित्यं कौटिल्ये लुपसदेत्सनयोर्विग्रहेण वृत्तिप्रति
पाद्य विशेषयोः कौटिल्यगर्ह्योः शक्तिस्वभावेनासंप्रत्ययान्नियमग्रहणमनर्थकं॥ क्रियासमभिहारे
तद्धारणायतद्दर्शयति॥ गत्यर्थकात्तत्रापीष्टत्वेन लया [illegible] स्वभावेन समभिहारस्य
विशेषाप्रत्यये न तद्धारणस्य सुकरत्वादित्याहुरिति तरो [illegible] मित्याहुः॥ धातोरिति॥ नयकी
तिनुनसूत्रितं॥ अनाक्लिसाधुर्जेनोपमित्यत्राव्यादेशापत्ते हिंसां [illegible] हुः॥ ममतु तन्निमित्तत्वाभावा
त्धातुसंज्ञानेन विहितप्रत्ययपरत्वाभावाच्च नमः॥ अत एव क्विबन्तभूयाद्धात्तत्रसाधुरिति
उगवेतिवाँतिभोयमित्येव॥ उइतिच॥ ओयतेतीति॥ नन्वत्रापि वातादेशो बहिरंगत्वाच्चासिद्ध

ननु धातोरित्येकाचस्तु धातोः प्रत्ययेन्यातोरेकाचो वा तादेशो इत्यर्थः तत्र नियमा
र्थं धातोरेकाचो हलादेर्इत्यादि नित्यमतन्निमित्तस्य चेदुरतोरित्यपि
नियमः स्यात् तथा च चङ्क्रम्यासिद्धिः। ननु धातोरेवेति वक्तव्यम् ए
वकारस्य इष्टतो वधारणार्थत्वेन न विपरीतनियमः इति चेन्न॥

त्तरीयतीसत्रयमेत्तिचेन्न॥ एताह्शांतरंगत्वस्यजातबहिरंगासिद्धत्वानियामकत्वमितिपरस्तोक्त
त्वात्॥ अत एववक्ष्यीयतेस्सारीयम्वृद्धिर्घोशिसिध्यतीत्याहु॥ यद्यप्यत्रसंबंधानोरोदोनोश्चेष्टिति
व्याख्येयंनियमस्यतत्रैवप्रवृत्तेस्तथापितन्निमित्तस्यैकवचनानुरोधादेवमुक्तमुपयाहुः॥
सप्प्रहिंसायामित्सस्यागेस्सस्येतिशेषः॥ अतोनाग्निमद्विवचनासंगतिः॥ क्षप्येत्यत्रप्रकृ
तिभूतयोरेवक्रोशितयावा॥ ननुसानुरूत्वारस्यंनगृह्यतेअतआह॥ सेत्यर्थः॥ लक्षणप्रति
पदोक्तस्यस्पतुनायंविषयः॥ प्रतिपदोक्तानुपूर्व्यश्रुतेः॥ व्याख्येति॥ एचोभावादित्यपिबोध्यं॥
क्रम्यस्त॥ शाद्धमर्थमाह॥ क्रयार्थेवस्तुनिरति॥ व्याख्यानानुगुणेति॥ तच्चतदर्थेतिविशेषणासंग

८१

निरूपमत्रैव सूत्रे प्रदीपोद्योतयोः स्पष्टम्। अत्र मते क्रीणातिः क्रय्यार्थः। क्रय्यः स च द्रव्यदानपूर्वं
कन्यादेर्धान्यादानं। एवं च क्रेतृकर्तृकक्रयाश्रयो धान्यमित्यर्थे क्रेतृभिः क्रय्यं धान्यमिति सिध्य
ति। केचित्तु मते मैं तु सोऽत्र विक्रय्यः स च लाभेच्छया द्रव्यादानपूर्वकं धान्यादिदानं। एवं च विक्रेतृभिः
क्रय्यं क्रेतृभिः क्रेयमित्येव व्यवस्थितमिति बोध्यम्॥ ननु विनिमयाश्रयत्वाविशेषात् द्रव्येपि प्र
योगद्वयं स्यादित्यत आह॥ द्रव्येति॥ इदं च मतद्वयेपि बोध्यम्॥ स्वरसेति॥ क्रेयम् नो धान्यं। न चास्ति
क्रय्यमिति प्रत्युदाहरणस्वरसे सर्गः॥ आ हृ इति॥ तस्य मम अपि येऽज्यितुं रावणपत्तलम स्थितः॥ लोपः
स्या॥ भो भगो इति॥ अयं भावः॥ गोर्यत्रेति यावज्जयेअ पूर्वस्पेजितावदनुवर्तनीयमेव। यो हि ल

त्रापि तनस्थ्ययोयप्युतो न सिध्येत्॥ अतो भोभगोरसपिप्रविवृतयितव्यम्॥ स्मृतो वा
तीनामनभिधाने नौतोगार्ग्यस्येसूत्रासंबंधेराषाभावेपि हलिसेसत्राव्वर्णमात्रसंबं
धेर्योपस्यस्पष्टत्वात्॥ वस्तुतस्तु ओतोगार्ग्यस्येसत्रापि दोषः एरथेः यथेः शभोसमर्थर
स्यत्रभोऽस्याप्तुवत्नेरभावेलोपापत्तिह्यः॥ नच सगुणहवेति वाच्यं॥ ओतोगेतिसू
त्रेभाष्येसिधेलोपेनित्यार्थमिदमित्युक्तम्॥ तद्विरोधात्॥ अन्यथा असासविषयत्व
मेव वदेत्॥ अत एव वच्चनत्रवक्ष्यति॥ भाष्यानुसारिणा हलितिन॥ एवं इ अश्रुश्यमूतरर्थम्प
र्यमितसत्रलोपवारणाय हलि सर्वेषामिति सूत्रापि उभयानुवृत्तिराकयपत्रौ॥ एतेन तत्रौ

भयनिरूपस्येष्टसिद्धिरित्यपास्तं॥ व्याख्यानयेसारीनामिवैषामनभिधानस्यावश्यकत्वात्॥ अ
मिस्तु भानुप्रवाच्यो हित्तिनिर्देशेनेष्टापत्तुमशक्यत्वादिति॥ ननु अशब्दग्रहणानर्थकमेव नह
मन्नरूपस्तीति अशब्दग्रहणप्रसाद्यानपरसिद्धांत भाष्ये ग्रहणादत्र सूत्रेऽस्मद संबंधेनत
त्स्थानिरूपस्येव लोपोनेनस्यात्॥ अन्यथा अस्यत्राभावादित्युक्तौ तृतीयात तव्यारभ्यत्॥
कार्यिणोऽभावादिति वक्ष्यमाणात्॥ सासामान्यत एव वेदे इतआह॥ सतस्मा आहुतीति॥
असंबंध इति॥ एवं चरूपरमुपलक्षणमिति न तत्स्थितिपर इति भावः॥ यद्वा भोभगोतिसूत्र
शेषो योनो तत्त्वरूपस्य वाधिकार्यात्स्मायेहलि सर्वेषामितिसूत्रस्य संबंधेन रूपस्यानिरूपस्येव ग्रह

णमितिपक्षांतरे अत्रापिसंबधः स्यादत आह॥ समस्येति॥ क्विपिविति॥ णिच्चः पूर्वभाविन
माश्रित्यत्नोटृ॥ बहिरंगटिलोपस्यासिद्धत्वात्॥ तेनेकेति॥ आपाद्यपुनिकृद्येन पदांतेतिनि
षेधाप्रवर्तनेनेत्यर्थः॥ अन्यथावहिर्भूतसुपापरत्वात्स्यादेवेसाहुः॥ ननुपरादिसंज्ञायायथोद्देश
स्यैवसत्वात्कथंपूर्वत्रासिद्धत्वमत आह॥ साक्षादिति॥ अन्यपरंपरावारणायाह॥ परत्वादिति॥
आश्रितामत्ते॥ साक्षात्प्रतिबधकानिर्देशोदाहरणं॥ राज्ञिश्रुत्ते॥ पदत्वद्वारकपरंपराप्रतिबंधक
स्यतुपिपठीरिति॥ उभयरीत्याप्रापकस्यनूदाहरणमप्पमनन्यथासिद्धम्॥ अतएवप्रतिबंधकेतिपाठः॥
नपदांताइति॥ लणसूत्रस्यभाष्यात्पदांताहल्लोणो नसंतीतिहेतोर्इस्वादेरनभिधानमेवेति

२

७३

350

२ ननु सुप्सुपा स्वदूसादेरप्यनभिधानं स्यात् न च तत्रेष्टापत्तिः अभिधुरभितस्तत्स्वपयोक्षियये नितस्सेयसेति निर्देशस्य चासंगतापत्तेरिति चेन्न उक्ता
प्रामाण्येनावसानेन तदनभिधानमित्याशयात् एवं तुल्यार्थतिरिस्सस्यस्थमनभिधानं मेत्ते चेत्रे सपेतत् २

योजना॥ तत्रहि भाष्ये अण्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वेणाणो ग्रहस्य स्येसत्राण अन्यथा अनइसेवचेदेरिसुन्मूप्त
भिधानेत्वेषां तदसंगतिः स्पष्टैवेति तत्रैवोद्योते स्पष्टम्॥ यथाश्रुतपाठस्यकैयटे मुमे दूषितत्वात् एवं व्याख्या
यते॥ अष्टमे कैयटस्याप्ययमेवाशयः॥ उक्तं भाष्येति॥ उक्तार्थतात्पर्यकं भाष्ये स्पर्यः॥ उरण् लक्षणयेति॥
तस्पतत्रनालवादिस्थानबोधकत्वात् इति भावः॥ नस्तु नस्तु आवस्यकत्वरितत्वप्रतिज्ञावत्स्यषष्ठीस्थाने
इसत्रससस्थाने पदस्यात्रानुवृत्तिः एवं चाधिकस्वरितत्वं लक्षणाचन तथा भाष्यं स्वेकरेस्युक्तिरिति अत्रे
वोद्योते स्पष्टम्॥ यद्यप्यास्तारिद्रूपेण विधाने अभक्तत्वादिदं कैवनास्तितथाप्यणमनुवर्त्यपरत्वमितिप
क्षमाश्रित्य भाष्ये पक्षत्रयं चिंतितमंतग्रहणमनुवर्त्य पूर्वांतत्वपक्षश्च स्थापित इति कैयटे मुमेवटास्य।

७४

न्नाह॥ रपरइस्सवर्यवेति॥ ननुरेपशिरेसादिभाष्येअनद्यरपरत्वमितिपक्षेण अनङुणसंभिन्नानवधुत्री
हिणावासुयोजमित्तिचेन्न॥ प्रकरणविरोधात् अतस्तत्रसंबंध्यमाह॥ स्यानिरति॥ न केवलमावरग्रंथ
विरोधएवापिनुलक्ष्यविरोधोपीत्याह॥ अतएववक्ष्येइति॥ अभ्यासस्यनैरर्थक्यान्नात्रानुमानिकादेश
स्यस्यानिवत्वेनाभ्यासत्वलाभो अर्घविद्धाहाअनेवदेशाविरुद्धन्यायेनापीतिभावः॥ यदितु अवय
वत्वाप्यत्रप्रक्रियाज्ञानवताभिसुत्तरीत्येवपुनरभ्यासत्वंनाप्यप्रिति ममापिन देशानरोधइस्युच्येततन॥
हानुगीः इसत्रेरफांतभातोरभावात्दीर्घोनस्यात् अनुमानिकादेशाबसस्तुन॥ प्रासाप्रासविवे
कन्यायेनास्यरेफमात्रनिधायकत्वेननतरनुमानात् इस्यत्रैवोद्योतेस्पष्टमुजयोमाहिस्मतेपिपहि॥

अत्रगूहनां रस्यानिवत्वेनुमयर्पिसि
धतितधापिअनद्योरपरत्व
पक्षेषष्ठीनिर्देशाभावेनतदप्राप्तेः॥
यदितुयत्संबंधीआगमइसर्थ
स्तदैनत्सपष्टमिति॥

३५२

स्यारे अभ्यस्तानामा दिति स्वरे पिपूर्लं ॥ अभ्यभारेण व्यवाया न्नस्यादित्यभाव्यो नम्नुसंधेयमिति दिक् ॥
यद्यपि भाष्ये अनपदानुरस्यापूर्वांतत्वमुक्तं मूर्नरं पर याह्यस्यावयववाच्यत्वेन । तथापि अंतपदस्य रेफे अ
न्वयात्सोत्र समासकल्पनामपेक्ष्ये इत्युक्तमिति भावः ॥ अत एव पराक्षिप्तपक्षेनाशंकितो ॥ नियमानु
पपत्ति ॥ आंतर्यो विशेषेणत्वप्रमाणाभावापत्तेरिति भावः ॥ कौस्तुभे स्पष्टम् ॥ अत्रपक्षे इति ॥ असंभवादि
ति ॥ अयं भावः ॥ अत्रापि पक्षे प्रासे इति न्यायेन पूर्वांतौ रत्नौ निर्थीयेतेन तत्रांतरतमपदानुरसांतरतमौ
नो भवतः ॥ साधारणधर्मस्तु ने अवयवावयविभावनाशत्स्मान्यतरसंबंधेनयो लकारत्वान प्रसज्य
प्रसंजक भावनाशत्स्मान्यतरसंबंधेनतत्संबंधित्वं ॥ यद्वा ॥ स्थानि निरूपणः स्थानेंतरतमोरपर एव

१ स्वरविधौ अंतनस्या भिघमानसेतुनैतत् ।
१ अत्रपक्षे अभक्तस्त्वे वनगति इमितदृष्टंअंतगु
१ हणानुवृत्ति भाष्यस्मो भिफला । गुणादिस्सर्वदिग्दृ
इत्यर्थः ।

३ भि इति इति । ननु अभ्यासस्य दीर्घ हलू
दिष्यते अभ्यासस्य येन तद्वर्थः । अत्र
तु अभ्यासस्य हलः सत्वात् तस्येति
वृद्धिरिति चेन्न । प्रसा सस्या अभ्य
हलोपि अभ्यासावय
वस्येव सत्वात् । अभ्य
सावयव वक्कोपः
स्यात् । पक्षे इति ॥ प्रा
पो स्त्वप्रश्लेषस्यर्थः । ३

नुॠलृदन्तयोरपि
रेफलत्वात्लृकारे
पि ॠकारप्रवृत्तरेफ
सत्वाद्‌संभवतीति
न। लृकारस्यापि वर्णा
न्तरत्वात्। अंग्र मार्णं
ढे २

विधीयते। सादृश्यं तु प्रसज्यप्रसंगङ्भावतादात्म्यान्यतरसंबंधेन। लृवर्णसंबंधित्वमिति प्रतिपत्तिगौर
वान्नूनं संभवेत्ति। मूर्धन्यादीत्यादिनानाः॥ नत्रायमिति॥ अयं भावः। यथान्यासे अष्टौ मात्राः। गुणादिसं
ज्ञाविधौ रलपरो ॠकारेण प्रष्टावेव वट्टं तेइति। यद्यपि समं ईसा दोतुलकारेण रेफो निमेयइति सोपिस
मएव तथापि ज्ञानं ॠॡत इत्यत्र नङ्योः प्रयोजनाभावात् नवनन्याविति लाघवमेव लपरत्वमिति वाक्यं
नवक्तव्यमिति। यत्र भायोगविभागाभावात् प्रतिपत्तिगौरवाभावो यत्ना घवमिति॥ भ आमिरित्यादा
विति॥ अयं भावः॥ यथान्यासे विभक्तौ स्यप्य हलदिः शेषस्थानि पूर्वक प्रयोगे। अभ्युदयः। मिमीतेडि
हीलेइत्यादेरस्तु तरपूर्वकेपि॥ अत्रन्यासे तत्र रपरो ॠकारेण सर्वत्रापि तत्पूर्वकेऽवतस्मिन्स्यात्। अपरे

७५

354

तुबिभर्तीस्यत्रापित्तरपूर्वत्वेसस्याद्दिति॥ समनायइष्यनेचेदंग्रंथरूसंमतिदानेन॥ आदिना
ऋतउत॥ सर्वत्राहष्टव्यसयपश्चसंग्रहतइतिदिक्॥ वस्तुतस्तुशंकायानवनत्रेतिवीप्सासतो
नतदनुहोधेनभव्यामिदिस्यत्रदोषउक्तः॥ सत्यसवर्णदेशेत्वापत्तिलक्षण॥ सत्रारंभेतुसं
निपातपरिभाषयानमातुरूरिसत्राप्यपर्यवोध्यइति॥ उरणोरपितितुनसत्रितं॥ यावतीसत्रा
भ्यासस्यसन्निकृत्वेनदीर्घोकितइतिदीर्घानापत्तेः॥ तत्प्रकरणस्यविनएववर्जनमितिवक्ष्य
माणंमाधवाद्दिमतंतुनन्याय्यं। मानाभावात्॥ नाकतुकरीकरुकतिकरुषांसर्वेषावर्जनाना
पत्तेर्वोध्यसामान्यचिंतायाआवश्यकत्वात्ससंभिधानेचउच्चायत इसेव। वस्तुतस्तुअ

७६

क्ङिन्ग्रहणस्याभ्यासविकार इति परिभाषाज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्येन अभ्यासनिमित्तकक्ङित
एवग्रहणमिति दीर्घोक्ङितः ह्रस्वत्रोधेति स्पष्टत्वात् अन्यासेन दोष इति ॥ तत्प्रामाण्ये न तु हाक्ङो॥
हाङ्गकस्थानमिधानान्त्य उ-लु कैः इस्युघातेत सूत्रे उक्तं तरां तु दोष इति ॥ सत्येन ॥ कैस्प्रथम
तेनाह ॥ स्यैपति ॥ भाष्यसंमतपाठ आह ॥ वावसेति ॥ उभयसंगतया ह ॥ विकल्पेति ॥ इत्यर्थके
नेति ॥ विध्यर्थतासर्पकेन ॥ ननु द्वित्वे पूर्वत्र परमसिद्धं नेत्यर्थकेन ॥ असमर्थसमासापत्तेरिति
भावः ॥ पूर्वं द्वित्वे असत्कृता श्वं ॥ अन्यथा सकृदेवेति प्रवृत्त्यायां विशेषसत्त्वादाह ॥ रूप इति ॥ प्र
वृत्तेरिति ॥ आकृतिम्रिवर्णद्वित्वस्य द्विः प्रयोगत्वे न व्यक्तिभेदेनासकृत्प्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ परिभा
षात्वेनेति ॥ वार्तिकत्वेपि परिभाषात्वमिति रूपस्तत्वेनोक्तत्वादिति भावः ॥ एवं तु विप्रतिषेधसूत्रे

356

स्यापि परिभाषात्वस्याः कृत्वा विप्रतिषेधपदं हि किमर्थमिति चेत्। चिंतं यिष्यते। यणो मय इति द्विर्वे
चनुर्धमपि बोध्यं। अत एवेति। एवेनानुवृत्तिव्युदासः॥ इकश्चा नचीसवर्णे त्वस्यासंबंधपक्षे। न त्वत्रे
तु तत्तोपि तत्त्वं बोध्यम्॥ वृद्धिरेचीति॥ पूरणगुणेति सूत्रे सिद्धांतयिष्यमाणरीत्येदमेव युक्तं। नत्वत्राम्बा
सो भ्रावतं॥ अनेनैत्रिस्यत्रसंभवादाह॥ एधोधमीत्याहिति॥ इणेवेति॥ इणीकारादेरप्रतिषेध इति वार्ति
कारंभास्यानुबंधकत्वेप्यस्यग्रहणमिति भावः॥ ननूभयोरस्तु इतिचेन्न। आरंभसामर्थ्यान्नयोः
फलभेदापत्तेरित्याहुः॥ नीसादावितिः॥ आदिनोपि धनद इसेव॥ आत्रांकेपति। तदा त्रांकादिरिति धा
ये सर्थः॥ विवेकः इति॥ अत एवमूले गुणस्य परनिपातः॥ इणि निर्दिश्यमानपरिभाषयेष्टसिद्धेरा

पत्रपूल विशेषः

ह॥अत्रेति॥ऐकरूप्यायाह॥एसे धनीति॥सूत्रेसुपलक्षणं वा गितिवृक्षस्यापि॥आदेः परस्येति कुतो न
समाहितमत आह॥अयमेवेति॥परस्यैव विधाने तस्य स्थानित्विस्यन्ये॥तत्रमानपक्षे कैमर्ग्य॥ लक्ष
णसूत्रेति॥नकाररहितानुवृत्तिरेषा॥ऊठि संप्रसारणेति॥तत्संसर्गे ऊठीत्यर्थः॥पूर्वेति पाठेत
द्युक्तः पूर्वा॥ इत्यर्थः॥अनभिधानेति॥ननु प्रसारण्या न भाष्या भोवोती वेदरणपरमुपलक्षण ॰ ब्रूर्ति
मिस्येव कृतो नेत्तिचेन्न॥एवंसति अन्यत्रास्यार्थस्यानुकूलत्वेनात्रैव वक्तव्यत्वेन तदनुक्त्या भ
गवता वार्तिककृता स्यान्यत्र वा करणेन चोपक्रमस्य प्राबल्येनात्र तथा दुर्वचत्वात्॥ निव
त्तिरिति॥तथा सा वक्तव्यालेविप्रतिषेधस्यात्तद्वाधेमानाभावश्चेत्स पिबोऽपूर्वोत्तवक्त

येनिपातः स्याहुः॥ पूर्वं साधने नेति नये अस्य सार्थकेन नयोन्तरे॥ तरंगत्वात् ण्हपान्तरस्या रत्न
आह॥ पूर्वं धातुरिति॥ पररूपे रेस्यता वच्छेदकाक्रांते एव रक्षिप्रासान मूलासंगस्यावेरणमुक्ते॥ ता
य भाष्युतस्य सिद्धांतत्वे ध्वनयन्नाह॥ सिद्धांतेति॥ न पररूपेणेति॥ यद्यपि उपकारात्ती सत्र प्र
रूसत्रत्व पूलेरैयं॥ तथापि परत्रैव पूल प्रदर्शनपरत्व मिति प्रामाण्य मत एव स्याद्दिशा ह्यपर्या
प्रमाणपठितस्यैव धातोरत्र ग्रहणमिति भावः॥ भाष्यानुग्रहत्त्रमग्यः॥ वासुपीति
॥ पदच्छेदाभिप्रायेणानुकरणमिदम्॥ व्याख्यानादिति॥ धात्वनुकरणाभावे प्रपर्भेवनमिस
त्राप्तिव्यासिद्धान पररूपकृत सूत्रस्य भाष्यरूपादिस्यर्थः॥ प्रयाहेति॥ लक्ष्यमिति शेषः॥ स

॥७८

मुदायादेशापत्तौ यथाश्रुतासंगतेराह ॥ पूर्वेति ॥ अंतादयो इति ॥ अलोन्त्यस्यादेः परस्येति प
रिभाषाभ्यां लब्धमर्थः सिद्धांतमूतमाह ॥ उपसर्गेति ॥ नात्रत्यानां व्याख्यत्वमिति भावः ॥ नि
र्दिश्यमानपरिभाषाभिप्रायकत्वेन यथाश्रुतमूलेसंगच्छतिलक्ष्येच निर्बाधैकार्थ्ये लक्षणावै
य्यधिकरण्याभिन्नत्वादौ चित्यमिति चिंत्यं समेततन्न ॥ अनेनाश्विवस्त्र ॥ एकग्रहणप्रयासस्याना
राह ॥ इह पूर्वेति ॥ क्वचित्तु इहैकः पूर्वेति पाठः ॥ वर्तत इति ॥ अन्यथावर्णस्त्वे धर्मस्यातिदेशः
स्यात् समुदायनिष्ठस्य च न स्यात् ॥ स्थानिपरविति ॥ अवयवत्वेन बोधकानि इति समुदा ॥
यापेक्षत्वे स्वान्नयाः ॥ समुदायश्च पूर्वपररूपएवान्तरंगतादीर्घ तस्यानिमूलार्थे वेति भावः ॥

अन्यथा रूते एकादेशो अवशिष्टपूर्वसमुदायस्यांतः वर्णभिन्नः तन्निष्ठसमुदायस्यांतादेशत्वा
त्॥ तथा च परमपादस्य अः परमपादाः तेन परमपादाः इत्यादौ विभक्त्येकादेशात् प्राक् एकादेश
रहितपूर्वसमुदायांतः पारित्तिनश्यमानादेशोपादः परित्तिप्रभावः स्यात्॥ अचः परस्मिन्स्थानि
वत्त्वं तु न। पूर्वमात्रविधित्वाभावात्॥ निर्दिश्यमानपरिभाषानुस्थानिवद्भावस्त्वांतवद्भा
वेपि न। अत एव नरनटेत्वेत्यत्र यात्वद्वयोरित्यादौ परादिवद्भावेनाप्यवसाकारे आतिष्ठ्या
पस्यादिन्नैत्वसिद्धिः॥ तत्र स्थानिवत्वेन तु आस्वंडुर्लभः अनल्विधित्वे धर्मवत्वेन स्थानिनावृ
त्तिकृत्वाभावात्॥ अत एव प्रस्तुतसूत्रे भाष्ये रवट्वे सत्र परादिवत्वेन हल्ङ्यादिलोपः साधि

तद्युक्तिभावः॥ तद्यदितेति॥ तदाउभयोः परामर्शः॥ परस्परं च समुदायेतिपाठः॥ विनापिचेत्यन्यत्रैव
समुच्चयो वा॥ प्राथम्यकयाभावेउपमानस्यैवाभावात्तुसादृश्यासंगतत्वात् पृथगिति॥ रूपैकेति॥
एकदेशैकादशाविशिष्टपदस्य स्थानसंनिधिलभ्यत्वादिति भावः॥ ननुतदूर्णेति॥ ससहायेप्यपरेशि
वत्ताभावेन वर्णस्यसमुदायत्वाभावादितिभावः॥ मात्रञ्चेत्यर्थः॥ इदमुपलक्षणं॥ तदयदिता नाम
रेतत्वादीनामपि॥ तेन तद्वृद्धिभिरिस्यादौ अरेतत्वान्निर्दिष्टेपि न निवोध्यं॥ मात्रपदस्य फलयन्तुद्धि
तीयार्थस्यफलमाह॥ तेनरामेति॥ पूर्वमातेति॥ इदंप्राचीनचासनया॥ व्यपवर्गानपेक्षणत्वात
द्वित्वाभ्यामप्यस्यसिद्धिः॥ ननुयत्रपूर्वः परोवावर्णः ससहायस्तत्रोकारीस्यात्तद्धेतिध

॥७९

362

र्मातिदेशो मास्तु। यत्र त्वसहायस्तत्र तद्दत्तेऽपि धर्मस्यातिदेश इष्यत एव॥ यथाग्नि
वैहीस्त्राउत्तं तद्धि दूसत्राण्वच॥ एवं चायकुंजे दग्धमिस्यारौ न्यायसाम्यादि कृत्वा देष्प
ति देशः कुतो नेति चेत्तत्राह॥ अत एवेति॥ जातिरूपत्वेनेति॥ अतत्वत्वेन तत्कौशा
नद्यतिदेशो न प्राप्नोतीति भावः॥ सरीपस्य दूरीसा सूत्रं स्थापयति॥ हीरे सागिना
॥भवसेवेति॥ रूत्ते एकादेशो अवयविरूः पूर्वेति पूर्वस्तस्य आगमो रूपवत्वाति देशो यदा
गमन्यायेनोत्तरपदत्वमेकाचूत्त्वस्वाश्रितमिति आर्भसमाज ग्रस्तत्वादिति भाव
ः॥ अनेन विशिष्टातिदेशास्तु दुर्लभः॥ अलमात्र रूपातिधर्मघटितत्वादस्याप्यत्रा

363

सेः॥ एतेसत्रपराश्रितत्वेनविभक्तित्वंव्यपवर्गोनपेक्षणेनोभयत्रस्युस्याप्नुयुरेतेः॥
एकैस्त्राविरुतत्यापिनतुनैसत्रतद्दुर्लभं॥ अकृपरिमाणनिवृत्ताद्विभक्तित्वस्यसाहुः॥
एकाम्लंस्वाश्रितंतुत्तरपदत्वमात्रेतप्राप्यते॥ तत्रचानलिवधा॥ वितिनिषेधोदुर्ल
भः॥ स्यानिसंबंधिवर्णाश्रितत्वादित्तिदीसाप्रदीपृष्योचोतएवदूषितत्वाद्विर्येरे॥
वाप्रासत्वेननिषेधपर्यंतेप्रदीपरुसौधावनंन्यूर्थमितिचध्वनयनेत्वपैस्यामनंसं
पूयन्ति॥ किंचेसादिना॥ अन्येतुसमुदायस्यपेतीसंतस्यमध्यमणिन्यायेनोभयान्व
यित्वान्नैतल्लभ्यमितिसत्रेहत्वेनरमोहुः॥ भिन्नपदत्वसादावित्ति॥ आदिनाद्योतोलक्षी

1150

364

केचित्तु पूर्वत्रासिद्धमिति सस्य सपादसप्ताध्यायीपरत्वं पूर्वं प्रत्यसिद्धे त्रिपाद्यामिसत्र्यर्थस्तु बर्ततेताव न भे… शास्त्रीयं कार्यं प्रत्यायणादिषु एवंतत्र तु परस्थिते रपि तत्त्रिपाद्यामपि तत्सूत्रमेव वर्तते॥ एवं च पूर्वत्रेसत्रस्य पूर्वशास्त्रीयं कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थः। अंतरंगपरिभाषोपस्थितेरपि पूर्वशास्त्रीयकार्यत्वेन तत्सत्वेः स्तूपपाद्यत्वरसाधु:। अंत

रुपेणसत्यसंप्रत्ययः॥ मनोरथाद्यैः पूर्वापरविरोधस्सत्यप्रत्यत्तेनाह॥ किंचाभेदेति॥ असंगता विति॥ सत्रसत्वेतु अंतादिशाद्धाभ्यां पूर्वपरशाद्धाभ्यां च विरोधस्य पुरःस्फूर्तिकत्वान्नसंगतिरितिभावः॥ ननुभयत्र आश्रयेनस्थानि नदिस पूर्वमारभ्यमेनतत्राह॥ दृष्टत एवेति॥ दिष्टेति॥ दिग्गर्थस्तु इणधातुस्य शेवेरादेर्वसेयः॥ उपस्थितावपीति॥ अत्रपक्षे परिभाषायाः त्रिपाद्यसिद्धत्वस्वरूपमतिबंधकाभावादितिभावः॥ कथमिति॥ न च पूर्वत्र कर्तव्ये प्रसिद्धत्वेपि तत्रसूतेतदसिद्धत्वेमानाईतिप्रत्याना मिसत्रवक्ष्यमाणरीत्याजातगुणादेरसिद्धत्वमनयेतियुज्यत एवेतिवाच्यं॥ नभकुर्छुरामितिकुर्वहणेनपूर्वत्रेसत्रविषय

भाव

अंतरंगभावेनेति॥ इदंचिंसंअंतरंगसमवदरणाखस्य सिद्धत्वाभा वेनर्वहिरंगग्रेनरसितांतरंगत्वसुवचत्वात्॥

ननुत्तपादीर्घस्य प्रश्लेषोपपत्त्यां जैपादिंयूं नेति घ्राणगतिनि रजानिस्य नरस्य
माणं न संगच्छते नहि तनपरतेन योगपताऽत्तीति वाच्यम्॥ किं नाम ऋः सवर्णइ
त्यस्य दृष्ट्या जैपादिक्क्रम्य स्याखिलक्षत्वेनलोपः प्राप्तिपदि
कांतस्य साम्लिष्टत्वे ऋऋ सवर्णदीर्घो न स्यात् इति चेन्न॥

ससमी लैबोधनेन पूर्वदृष्ट्या परम् सिध्यभिसेवृत दर्शीत॥ अन्यथा कुर्वतीयादौ दीर्घइति त
परत्व सामर्थ्या गुणस्यैवदीर्घस्यापित्र्याऽकौ कितेन॥ अतएव च नूयोत इसादौ दीर्घसिद्धि
:॥ अन्यथाऽनुर्तीसित्र गुणस्यैवदीर्घस्यापि उसरस्यान इतितप्रत्वेन निर्वृत्तिः स्यात्॥ विस
र्जनीयसूत्रस्थं भाष्यमपीहमानं॥ उक्तप्रयस्त्वरूपचितयानेष्यत इति दिक्॥ विनिगम
नाविरहेति॥ पूर्वत्रेसस्याधिकारत्वेन प्रागेवप्रवृत्तिः श्रुतत्वं चेति विनिगमकमपि बो
ध्यमन्यत्रोक्तम्॥ इमामेवेति॥ एवं हीसा युक्तमिति भावः॥ लक्षणत्वादिती सुगमि
तिपाठः॥ अनुसरणेनेति॥ ऋलरस्य पूर्वस्याप्युपलक्षणमिदम्॥ दीक्षितकृत्या क्षयति॥

नह्यसंख्येयस्यादिना॥ नन्वेतं नर्भूतक्रियायोगनिमित्तकोपसर्गत्ववत्तिप्रर्षभायैयोगित्प्रसंग
स्तसंगायत इत्यत आह गम्यर्थेति॥ नन्वसत्ति धातुग्रहणे ऋकारनिरूपितोपसर्गत्व
स्याप्रसिद्धत्वाद्धात्वपलक्षकत्वजतस्यादित्यसति प्रसंगे वा तत आह॥ प्रत्याहारेत्यादि॥ नत्वि
रूपितस्याप्रसिद्धत्वेपि न क्षतिः निरूपितग्रहणं प्रसासत्रमिति भावः॥ एतेपि
धातुग्रहणे यदर्थे सूत्राभेस्यानस्यवृत्त्व ध्वनयनू ऋषभं सजति॥ ऋधु इति॥ धातुग्र
हणस्याटश्रेसूत्तरार्थता मानमाङ्योगाद्धत्तिसूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन रूपमिदमित्ति दृष्
णाभासंपरिहरति॥ प्रकृत न सत्रेति॥ सुवंन प्रकृति कृति॥ न स्वरुति कथ्य जारिद्धि

367

॥ इतेरस्वर्थः ॥ सुबंतावयवेस्यैव कृतोनोऽनुमतआह स्यादेरिति ॥ धातुमरतित्वेनेति ॥ संतसं
ज्ञाप्रश्रीजकक्षजादिप्रकृतित्वेनेत्यर्थः ॥ सूत्रे सुप्परे लाक्षणिकमिति भावः ॥ उपार्थभपु
रुपतीस्यनुनिसमेवरक्षि: ॥ ननु आतरुति सूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या सुबंतोपश्लिष्टः सूत्रो
कारादि धातूपश्लिष्टस्यर्थात् सुबंतावयवेकधातावित्यर्थो स्यापसिद्ध इति लक्षणेन
निर्मूलेनिचेन्न ॥ तथासति सुबंतधातुउभयनिरूपितोपसर्गत्वस्य दुर्वारत्वात् संभवे
नतत्रैव स्यादित्यनुल्लपस्य सूत्रभाष्यासंगतत्वस्यैवमानभूत्वात् ॥ नहि सति संभवे तस्य
टितनिरूपितेयहीनमुच्यते ॥ उक्तार्थे लक्षणा वा अवयवेकत्वेनेत्यत्र भाष्यानुग्रहः प

॥१८२

ईप्सितनीयः॥ कृतीतिसुबंतविशेषणमित्युपर्वृमीयतीसस्यसिद्धिरिसुतेस्वंद्यति॥ कृषुभे
ति॥ कृकारादेर्धातुर्लैनेन ब्रूस्कारसंगतेरासपिबाध्य॥ अत्रापिधातावित्ति॥ अतएव कृनिह
स्वादुपसर्गात् दृधिर्विप्रतिषेधेनेति वार्तिकं सामान्यतः सद्वयविषय कृतयाप्रवृत्ते धातो
विसेतस्सामर्थ्यात् प्रसारयत कृ सुकरणिसूत्रे भाष्ये॥ उपायोतीति॥ तद्दर्शाहरणं वा सूपी सु
दाहरणोपलक्षणं॥ नमाङ्योगे इति सूत्रस्य सुधातावित्युभयोः शेषश्रेति भाष्यस्मात् पूर्व
र्गार्द्ध वश्योरिसादिरर्थं इति भावः॥ विशेषाभावेनेति॥ ११ मसिभव दारिस्त्रेषु भाष्ये स
षे॥ नेदृश्यते इति॥ ननु ओतोम्शसोरिति सूत्रे उपोते केचिन्नु अत्र सूत्रे सुपग्रहणमनु

वर्तते वा ग्रहणं निवृत्तमिति भाष्ये उक्तं तत्र निवृत्तपदस्यारस्यात्तस्यापि स्वरितत्वमस्त्येव॥ तस्मलंतुए
ङः पररूपमिति सनुवर्त्तेवा अस्य भेदेन व्याख्यानमिति तु तिसाधुत्वं तदस्य चिन्त्यमिति स्पष्टमेव॥
तथा सति अत्र नसंबध्यते इत्येव भूपात्॥ तत्रावश्यकं संबंधस्य निरसयोगात्॥ नित्यत्वस्य संबंधा
योगात्॥ तस्मादननुवृत्तिरेव नित्यत्व निस्तत्र भाष्यार्थ इति तत्रैवोद्योते स्पष्टम्॥ धातादिति सनुवृत्तेरि
ति॥ ननु निश्चौ हृदयादौ संप्रसारणे गुणे एजूलक्ष्य रूपेण वृद्धिः प्राप्नोति विधानं बहिरंगपरिभाषा॥
ज्ञापयतीति वाक्ऊढसूत्रस्य भाष्यादुपसर्गादित्यस्य भ इकनुवृत्तावपि धातावित्यनुवृत्तिः क्रियायोगेति
चेन्न॥ तथा सति एङि पररूपमिति उपसर्गस्याप्रसिद्धमासोपलक्ष्य कृताभावादिति तदर्थत्वात्॥ ओं

॥६३

अथोंसादिरि॥ षृष्ठीति॥ सौत्रमेकवचनं॥ ममकत्वादिति॥ सौत्रत्वादित्तियावत्॥ अस
पदस्यावयविनम्प्रतिसाकांक्षत्वेपिनिर्धारणावधिप्रसुनाकांक्षत्वादिसाहुः प्र
तोऽशागतइति॥ भागवतादिप्रसिद्धमप्पिभवरूपार्थभागवतोऽनिसद्धप्रसंगान्तुसा॥
काऽआगतइसुक्तं॥ अलमर्थः परिभाषेंदुशेखराद्वसेयः॥ शाब्दज्ञानानुपातीति॥
पुंप्रयत्नेनावश्यकं निरोध्यव्यप्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपपंचवृत्तीनां॥
मध्येविकल्पलक्षणमिदं॥ शाब्दं अज्ञानंच शाब्दज्ञानेनेअनुपपत्तिनीजनंवैयस्य सः
श्रोतुः श्रूयमाणशब्दहेतु प्रयोक्तुः पदार्थोपस्थितिहेतुको॥ बाधनिश्चयेपिकल॥

ह्रौ ह्रः श्रें श्रौं ह्रैं अयोगे ओ ओ ह्री च सर्वो नुमव सिसम्भवस्तु श्रूयो बाधितविषयः प्रसयो वि
कल्पारव्यावृत्तिरित्यर्थः ॥ शङ्कु ज्ञाने स्यादित्ति सिं तस्य मध्यमणिन्यायेनो पयोगाभावेन ताल्लाद्ध्य
नसन्तापो चेहतुलेनान्वयः ॥ अत्रं व्याकरणे ॥ यत इति रोषेवा ऽस्साहुः ॥ स्मिन्नावले किं तन्या
येन विद्योषं वक्तुमाह ॥ पतंजलिरिति ॥ पतिन इति ॥ एतेन पतञ्जले पि विग्रहस्यनुक्त्वा कः
कृयासितः ॥ ल ऽर्थस्य बाधात् ॥ न लोप इति ॥ इदमुपलक्षणं ङस्त्राभावस्यापि ॥ एवं च्यावन
णे अस्य पाठेनार्थ इति भावः ॥ पद्धा ऽन्तराहुस्य लोप इत्यत्र अव्कार उच्चारणार्थः ॥ एवं चेतभाग
स्य लोपे अकारस्य त्वेन पररूपेतत्स्यस्यानिवत्वा त्वात्वं ॥ अन्यथा पठि अनार्थ इति साक्षा

रधनेसं

रेव वेरेत्॥ समासार्थमप्रत्ययं स्थूलादित्वस्यावस्थूलेन पृषोदरादित्वकल्पनं किमभिप्रेत्येति तुच्छिंसं॥
अत्यैनुमप्रत्ययं सकारादित्वात्समासे ऽपाठादिति राहुस्य पररूपे अधोधिरविप्रकोणपरत्वाभा
वात्जंम्भाभावे सिद्धमिर॥ नत्वत्रैरीसुपात्तमप्तौ सांतु॥ ओत्वोष्ठ॥ ओष्ठस्य पर्गनुपातः प्राक
रणानिसत्वात्॥ समासग्रहणं वैयर्थ्यं पर्यौ रूपमिति॥ अग्रेसमेगिति॥ वस्तुतस्तु तदुपस्थानेपिनतद्रूप
र्थ्यं॥ कालओष्ठी पितुरा न्नस्य ओष्ठीस्तितु इत्याद्यौ पपरेन क्वपनत्वप्रसक्तौ कृतुमुनतस्य ऋथीभावस्य
लेनतत्राति प्रसंगवारणेन तत्सार्थक्यात्॥ तस्यं भावः॥ अत्र तदुपस्थाने यत्रावर्ण ओष्ठादिना
सामर्थ्यं कुंभकारोष्ठः ओपगवोष्ठः इत्यादौ तथैव समासेस्यान्नतु इत्योष्ठ्यारोपरत्वे तत्कारस्यान

र्थेनॄ खेन सामर्थ्यादिति॥ समासविधाववयासासर्वसपूर्वद्वस्याद्यावत्तिव्यासितआह॥ सुबंतखेनेवेति॥
इच्चाभ्युपेत्य॥ ८अस्तुतः परविग्रहे) वस्तुतस्तेदवनेसाह॥ ओचारिति॥ मात्रयाद्वः वा हेर्म्यस्था
मोदेतखे॰॰असादिपुतरभावादितिभावः॥ अत्रन्यानाभावेपिहलंतरतपेवन्यारख्यानंसम्यक्॥
वेतितयोर्द्वर्शनात्॥ स्पष्टैवेतीति॥ एवंप्रयोगानुरोधात्व्यासिन्यायाश्रयणमितिभावः॥
अन्यत्रप्रतिपद्यैति॥ अत्रयदुक्तम्यपरिभाषेदृशेरस्तविवृत्तिसग्रहेतद्दुक्तंवक्ष्यतेपूर्वेपि॥
अव्यत्रानु॰॥ अविद्यमानेसादिबहुव्रीहिपूर्वैपदकर्मधारयः॥ इसोहेति॥ इसाद्यापनो हेस

॥८५

सर्यः॥ अत इति किमिति॥ इन्द्रिंसे॥ तस्मादेविधिशानुस्मरणस्यादेशः प्राप्नोति इति प्रश्नस्यनि
रावलंबनत्वात् पूर्वसवर्णासिद्धेः॥ मूकपदं तेति॥ एवं देशाविकृतन्यायेन परत्वात् अभवेन॥
अचः परेति स्यात् निवर्तनात्॥ अत्र लेशस्यानिवृत्तेप्यलभात्रस्यानिकत्वात् कृत्यु हीं
सादेः वर्णस्यानिवृत्तवत्॥ न परानेनिति निषेधस्तु परमात्रपदस्याजादेश एव॥ अत एव घ
टानयनमिसादेः अश्वादिनेसाहुः॥ नेति॥ अत इति चेति॥ चेन ताविति॥ तत्र मनुव
र्ततेइति तु वाच्यं॥ पूलवं लपनेनति॥ नाम्रेडितेसत्रास्यान्त्यस्य चशिष्टत्वज्ञापनं द्रुस्वावद
वटकं इति सादेः पदरूपं असस्य भवतीति पूलवं लपनाभिनिवेश इत्सर्थः॥ नसापर॥

ति भावः

त्सिद्धेरिति ॥ पूर्वोभ्यासः इत्यत्रैवेदं सूत्रं ॥ अन्योऽसिद्धं पूर्वमन्यथासाधयन्ति ॥ अन्यदिति ॥
तस्य संज्ञायां शाङ्गमविभक्त्यादेः आम्रेडित भर्त्सने इति प्लुत पूर्वत्रिरासाहुः ॥ तस्य ग्रहणाभा
वेऽपि प्रसूत्राणां पूर्वमियादिनिर्देशाद्वव पववाग्नियोगेषष्ठीति बोध्यं ॥ हलोऽनं ॥ निरस
र्थमिति ॥ स्योर्ग्रहणं तस्य बंधेपि अरत्यावृतेवमिति निरस्ति बोधनेन समर्थनं ॥ अत एव द्वव
क्षयोश्चेति सूत्रे भाष्ये हलोऽनुवर्तन योश्चेति प्रसाख्याते ॥ हलीति मंडूकप्लुत्यानुवर्तते इ
ति तत्तृतीयो यांतस्तु पक्षोऽतर पर ॥ तत्सामर्थ्यात्तन्निरस्तमिति वक्ष्यमाणे मूलेऽनुस्वरमते इ
ति बोध्यं ॥ तत्स्थानि स्तु विनः प्रसयपस्थातुरिसादावनिष्टार्थैवस्यादिति भावः ॥ नन्वेवं विनश्च

॥८६

सयस्य कुर्वंते इति भाष्यमतं ॥ प्रकृतेष्वष्टली सस्यसंबंधोस्तु ॥ एवं च प्रश्लिष्टनिर्देशो भाष्ये मास्तु ॥ इवर्णेतु चर्वेन न वि
शिष्टः ॥ हेपे अपदांते झलत्स समभवी ॥ अभ्यासे चर्चेसा स्थितु स्तञ्जीतु रहैव पाठ्य ॥ अत्रैव वाज राप दंष्ट्र
लाभित्तिस्पन रूर्तव्यमित्तिचेन्न ॥ तथासति सुपुपास्य रसादौ द्वित्वस्यासिद्धत्वेन हलोझल्परत्वाभा
वेन झयस्त्वानापत्तेः ॥ षट्सु द्वसत्रेव शुष्क इस त्रैजयात्वापत्तेश्च ॥ इवर्णे चर्त्व स्पुंज स्थापवाद त्वेतु पराद्ये
रोषाबोध्यः ॥ ननु झपत्तयो रिति सूत्रे भाष्ये अत्र सांते इति योगविभागमाश्रित्य तत्र समघ इति प्रसा
ध्यां तं न तत्रूर्थं तस्य झलीति निवर्तने सामर्थ्यमिति चेन्न ॥ तदभावेपि [illegible] जयस्त्वमिति योगविभा
गे न तस्य सार्थ्यानसंभवादिति दिक् ॥ अकः सवर्णे ॥ अपवादे इति ॥ बाधकत्वात् साधर्म्यान्निषेधेऽप्यप

वारव्यवहारः॥ अइउण्सूत्रेति॥ ऋलृक्सूत्रानंतंपूर्वेनोक्तत्वादस्यात्रापश्चिमेस इति भावः॥ नरपरत्वमि
मिति॥ अनयोरयोगवाहत्वमेव॥ कुर्वत सौत्रप्रमसूत्रामंतं तत्पूरत्वापत्तिः॥ तेषां भिन्नत्वादाह॥ कपाठइति॥
भावः॥ विरतत्वसाम्येनेरेफवृत्त्या साम्यमेवेति॥ अस्य तु रौ विवृतेषत्स्पृष्टत्वात्तेपि स्पास्त्विति भावः॥ अ
ख्याख्यानमिति॥ द्वैमात्रस्याभावे दीर्घसंज्ञाभावाच्च ह्रस्वगतमेवस्यादिति भावः॥ व्यवस्या सिध्यती॥
ति॥ ननु ऌकारवर्ती पूर्वोक्तरीत्या विवृतत्वे रेफलत्वसाम्यात् निवृततनूकारईषत्स्पृष्टलकारस्तु ऌकारव
त्वसाम्यात् ईषत्स्पृष्टतारस्तु रेफवत्वसाम्यात् प्राप्नोति॥ नात एतम इति रूपे संवृतस्यास्ति गतिरिति चेन्न॥
रवौ रेफवर्णे विहितत्वात्सो रेफवर्णे लकारवर्तिनश्चाप्याप्त्यासा अक्षरसमाम्नाये पाठसामर्थ्येन भ

वन्नन्यवच्छन्यास्यारिस्यान्यायान्॥ द्विरेफ इत्युसामर्थ्यविरहेण न संकर इति भावः॥ यद्वा॥ स्थानेन्तरतमे इति
ससम्यन्तपारे द्विरेफ वत्वाभावे संकरः प्राप्नोति॥ तद्यथा होतृ ऋकार इत्यत्र द्विरेफवत्वानुष्ठानेन ऋकार इत्यत्र ल
कार भावत्वात्॥ अन्यतरगुणरूतानतर्गमाहायो भमभोर्णपिईषत्स्पृष्टमरूतेरिति भावः॥ अभित इतीति॥
अभित इत्यस्य मध्यपुभयत इत्यर्थः तथापि सर्वत्र इत्यर्थो बोध्यः॥ अत एवति भक्तेविसकच्च न संगाध
देशोषष्ठ्यन्तहत्याथे स्थानेयमभिप्रैति॥ नन्वेवमादिनस्तद्वावोस्सुगोपरन्तस्तुतस्ववेकिमानमत
आह॥ यन्तरिति॥ वेष्रातुभक्तेरियते समानाधिकरणपंचम्यो॰ वेष्ररूपभागासंत्यन्त्रेन व्यवधाना

द्विसर्थः॥ हृयवरट्सूत्रस्येसपाठः॥ एओङ्सूत्रस्यबास्य॥ भाष्येणचेति॥ नक्तुलंघनंसमनेइसत्रेणेसस्यल

काइसत्रपणेमयइसस्यचशंकासमाधानप्रकरणस्यसंग्रहः॥ आरंभस्यव्याख्यानेपाःफलभेदंभंजयति॥

अत्रेसाप्तिना॥ आनयोविसर्यः॥ कजीतितनपरकरणेति॥ इस्यन्यायसिद्धमपिभंग्यन्तरेणोक्त॥ लतीति॥ क

स्यअस्यपाकतिलवेसेपवेर्तिरिभावः॥ पूर्वस्यहस्वलेमानमाह नुलासेति॥ वाणिस्य॥ तद्रूपस्य

असवस्यामीतितरतीयस्यवेसर्थः॥ वेष्यर्थापनेति॥ इस्यवाशब्दार्थेश्चार्थइतिमते॥ स्पष्टत्वनुसत

र्थवत्वेनुलपास्यस्यस्यभाष्यप्रदीपोद्योतषु॥ निवृत्तपार्थकत्वेनुदीर्घइतनुरस्येवमिथोविधेयनिर्देश

त्वेयस्यर्थबोध्यं॥ एतेनविरतसेपिनिसेप्रासेविकल्पार्थवच्चनंतेनपक्षेयणादेशःफलमित्यपास्तं॥

॥८८॥

382

र्थोऽस्तीति भावस्तत्रुक्तं ॥ अत एव चैषामर्थ्यानिसमितसूत्रसंग्रह्याः संगतिः ॥ क्षेत्रे त्रापुनर्ग्रहणस्य प्रयोजनं विहितं तत्
संगृह्यते ॥ अन्यथा मतान्तरे तस्मिन्नसिद्धे येन तस्यावश्यकत्वान्न दृष्टसंगतिः स्पष्टैव ॥ भाष्यकारविरोधश्च
पिकं दर्शनेन भगवता नैवमुक्तं तथापि पूर्वस्मिन्नेव निरूपितस्मिन् निर्हेतुकत्वं स्वतत्रुक्तं स्पष्टं हेतुं प्रतिपादिताऽभि
प्रैतीति भावः ॥ उक्तभाष्यस्य योगविभागसामर्थ्यानि समितस्याभिप्रायकत्वेनापि प्रयोजनमाह उक्तमात्रवि
ति ॥ तेन दृष्टसादिपरिग्रहः ॥ अत एव गणे स्वादयः प्रयोगाभावे संगच्छते इति दिक् ॥ अभि दृष्टसादिति ॥
अनेन यथासंनिपातपरिभाषाशेषस्य परिभाषेंदुशेखरविरोधो न तत्र भाते चैवं तट्टूर्विति संग्रहस्य स्पष्टं ॥
इवत्रा ते सादि ॥ तुर इति नत्वसंज्ञायां न ॥ इवेत्युपलक्षणं इवत्रानादेः ॥ त्रियायात्रहुना ॥ अनि चि॥

८१

उ-सिउ-सोरेवेति नुनेऽस्मिसिन्न उनरर्थत्वात् । नन्वेवं पदस्य सेनाप्तनु नचसामर्थस्पोपस्थितस्यात् पदेलेन हेतुलेपिउदेस्पद्मविरहात्
नहिपदस्य प्रस्रूपं भवतिइति चेन्न तस्यास्य पष्ठार्थत्वात् ।

सानुबं धवाच टकाक्वारे चेन्न सिउ-सोरेवेति नि
यमे हरेये साद्दौ नु अनेस स्य परिलेपद्दले नाकृ
रस्पो प्यार णार्थत्वमेव म भापि हरे इत स्पादिद
सा हूस्पा शादि शे परस्रू पं नस्पात् का ष्टणि वृस्पउ-ष्ट
उन्नूउ-सिउ-सोरेवेति नियमे इरायेअ स्पा सिल्सिरे

एङः पररूपमितित्रा रुपि ॥ भवतीति ॥ ननु भवतु रुति निर्देशो पष्ठेभेन पररूपता तउ-सिउ-सोरेवेति नियमात् सिद्ध मिरमिति
चेन्न ॥ अनुबंधाहेऽन्यैत्ययोरेवेति नियमे ओपगवासिद्धेः ॥ नांतवे । लाएव । अनुगवमायामि इत्यादि निर्देशाभ्य
पणे पि शास्त्रभिन्नेत्ययोरेवेति नियमापसाइ शब्दस्य शास्त्रिप्रायरस्य स्यासिद्धेरेवेति भावः ॥ प्रतिपत्तिौ ॥ र
वेनुस्य श्मेव शुत्तनर्थमस्यावश्यकत्वात् ॥ अंतग्रहणंस्पष्टार्थं ॥ एङः तात्पदान्तस्य सर्वैषि अलोंत्यपरिभाषयापि सि
द्धेः ॥ अचः स्फारस्य ॥ अयनं प्रापणं प्राप्तिपाप्रमिति यावत् ॥ कृजस्येस्य सर्वे इतिपाठः ॥ स्फोटायनोपत्नं स्फोटेति ॥
विभाषा पदान्तु स्त्रोल स्योभयस्मात्स्वत्वात्सिसमेतत् ॥ अत एव ष्कुत गग्रहेति सत्रेनित्यग्रहणं कृतमर्थं विभा
षामाभूत् पूर्वस्मिन्नेवयोगे विभाषा ग्रहणं निरस्त मिति भाष्ये पूर्वस्मिन्नुयोगे इति एवं स्नान्तेऽसंगच्छते ॥ नि
त्तपदस्यावास्यंच ॥ तत्रैवृष्यते पि पूर्वस्मिन्निति रेहेचेसन्नेस सर्वे इति व्याख्यातं ॥ तत्र सोपोनोतिपि आरंभसार्थम

382

८८

भाषेति लक्षं प्राप्त्यंगे मित्यं ॥ विपनैव ॥ क्रियायां हेत्वा ॥ विभाग्रहणो ऽनुलब्धे रित्यं ॥ नमीरेन ॥ क्रियायां हेत्वा ॥ ल
क्षणहेत्वोरिति रात्रा रिविधिर्हेतौ ति पलायनते रस्याद्यविति या हृत्यापोग ॥ तेन स्वार्थेऽपि व एव स्मि न्नवि
ल्पेन विकल्पतं किंतु विषयभेदेन सर्थः ॥ एवं वातायनेनि समनन्तः प्राण्यंगेन ॥ गोगवावागमि सत्रवा ॥
श्वोगीती लक्षं जिनि विषयेनि स्य ॥ शंसितो ब्राह्मणः ॥ अन्यत्र वाप्तिबोध्यमि साहुः ॥ नेदं परिगणनं ते
न भाष्येऽन्यसंग्रहः साहः अग्नीदिति ॥ एत दिति अग्नी दिति प्लुते सर्थः ॥ घटितमिति ॥ उक्तोदाहरणेना
तिप्रसंगाय ओश्रावय आश्रावय इत्यादि परस्य ति त्यासातरे तेते अन्यसंग्रहाय बहुलमन्यत्रापि इति न्या
सांतरमि सर्थः ॥ अनितमिति ॥ विभाषेति ॥ तदपि मविभाषा पृष्टेति सत्रीयसर्थः ॥ ॥

अन्यभावहत्वग्रहणसत्वेऽभावग्राऽभावप्राभ्रामन्मवहुलं स्फुतः ॥ तत्रापि तत एव नोदः पूरस्य अपितु अंस
स्यन्निसं ॥ योगविभागेतु नैव मत्वस्येति प्रसाध्यानासंगतिरिति भावः ॥ उतिन्यमनुस्थितेति ॥ तएवंका ॥
हैनिस्यू ॥ वलादेबाधप्रयोनेति भावः ॥ इत्येवेतिव्यर्थमिति ॥ इतोपि ग्रंथस्वारस्यादरापनग्रहणस्य
पूर्वार्थते वलभ्यते ॥ अप्रामाण्यिकमिति ॥ यं यं विषयमुपादाय यस्य संपि व्यवस्थितविभागालमनुक्तं ॥ त
दितरविषयकस्य तस्य तस्य तत्वमप्रामाणिकमिति भावः ॥ पूर्वोक्तस्य भवेनेति ॥ धिमतत्प्रव्यवधाना
दिति भावः ॥ अनुकरणे तु अभिव्यक्तेति न्यायादिति भावः ॥ यन्न देते भ्यइत्यादावबवत् ॥ अनुकरणस्य
प्रकृतिवद्भावेन संभवो ह्यवेति चेन्न ॥ समासापेक्षेति ॥ तेनजेनातएपदपक्षेति ॥ सिद्धांते तु अजनु

॥९०

384

त्तिसामर्थ्येनन्नतदाक्षेपइतिभावः॥इदंचनमरीसामनोनारोहतितथापिभाष्यउक्तमित्येतत्ता
वतासंतोष्टव्यमितिदिक्॥अन्येतुइदमाचामनुरोधेनोक्तं॥स्वमतेतुउत्तरपदेइत्यस्याध्याहारः॥तस्म
लोपश्चत्रिपदबहुव्रीहौगविंशदेवताःगविंशप्रियइत्यादौविवक्षतइतिः॥अतएववार्त्तिकेनसंख्येइ
द्वादाविति मिमुक्तं॥तस्यचायंभावः॥त्रिपदेतिव्याप्तिवारणायाजादाविंद्राद्युत्तरपदेइत्यर्थे
गविंद्रयज्ञेअतिव्याप्तिरतइदंवक्तव्यं॥तदर्थस्तुइंद्रस्यादिर्योच्चनदादावुत्तरपदेइतिनायाप्ति
रितिइंद्रशब्दस्योच्चनदादावुत्तरपदेइत्यर्थमाश्रित्यतत्रसाव्यानमातु॥प्लुतमगृह्याअचि॥
वैपरीत्येनाह॥प्रगृह्यत्वेति॥वैयर्थ्यमिति॥पूर्वसूत्रेनित्यसमासग्रहणंपदान्तस्येत्यस्यअपदान्ता

रिंरंसिंसे॥ इह भाष्ये पठितमिति प्रामाणिकमिति वाशयः॥ अनुवर्तमानेति॥ जानू उरु जती
सारोपूर्वेण संधिवारणायेति भावः॥ तेनजानू इति॥ न च ईण्डुत्रीनामिसुरुषी सा सिध
मेवेदमिति वाच्यं॥ अस्य सनयोः पूर्वसंबंधे पश्चात् जानू पदसंबंधे प्रवृत्ति भावस्यैवो
तरंगत्वात्॥ वाग्रहणेति॥ विभाषाग्रहणेस्य र्थः॥ बाधकेति॥ परत्वादिति भावः॥ यद्य
पिनेति वाच्यं प्ररुसे सुत्रापूर्वेषां सर्वेषामिव परस्यापि ह्रस्वस्याभावः सिद्धः नांतमिति
पादेपि बाध्यसामान्यचिंतया सिद्धः अन्यथानंतरसंधिकार्यस्यैव निवृत्तिः स्यात् ननु
सर्वेषां तयापि ह्रस्वरूपस्य आपि बाध्यसामान्यचिंतावश्यकत्वेन हरीकृष्ण्वतः इस्वापा

८१

(386.

वादप्रतिषेधात्ह्रस्वः स्यान्तदर्थं निसग्रहणं ॥ इको सवर्णे इत्यत्रतु न बाध्यसामान्यचिंता वश्य
कत्वं तद्विषये यण एव प्राप्नोतीति बोध्यं ॥ प्रथमयोरिति ॥ तदंतेनेत्यर्थः ॥ सर्वत्रैव सारोऽस्य संपन्न
तयाऽविपरिणतत्वेन दिवउदित्यापि तथैवोपपेक्ष्यमाणत्वेन च इहैवं विपरिणामः किमर्थ इ
ति चिंत्यं ॥ अयवायावः परांतस्यमरुसावस्थानमित्यर्थे सर्वत्र षष्ठ्येव विपरिणामोऽस्तु ॥ प्र
कृतस्येवेति ॥ लुङ्क्षिति सत्रस्यचकारप्रसाख्यानपरं भाष्यं तु विधेयांतरासंबंधस्य चकार
विषयविषयमिति बोध्यं ॥ एतेनेति ॥ भाष्यविरुद्धकल्पनापेक्षया सामर्थ्यसिद्धार्थानु
वादकत्वस्य चकारो उचितत्वेनेत्यर्थः ॥ नास्ति किं मिसेककथनेन भाष्य एवं वचनमिति सूर्ये

तं॥ अनागतमिति॥ पूर्वान्तादिसनुरुक्तिर्वक्तव्ये केऽरुदस्य नवचूर्वि अतिप्रसंगाभंगायावश्यकमिति भावः
॥ व्याख्यानादिति॥ तद्धस्य भावमाना भावादिस्वर्थः॥ प्रकृतग्रणेति॥ प्रतिज्ञया नाप्रबोधनात॥
कृयमिति॥ नावत एव सन्धारिति भावः॥ वाक्यस्येति पाठः॥ अनन्तस्यापीति॥ एकस्वचनतु मस
छन्दुधमानस्य हृयमानस्यैव प्लुतः प्राप्नोतीसभिप्रेसमस्यद्धयेन॥ मन्तु भाष्ये वाक्यपावति
प्रायनितेषां सर्वेषां प्लुतः प्राप्नोतीसुक्तं॥ नतेन महूयाभिरिकूविषयकमिति भावः॥ अचोन्त्रिघोष
णेति॥ लदनुपस्थितिस्तुन॥ टेविभ्रिप्रसप्लुत प्रतेः॥ त्रिसायत्रविति पाठः॥ प्रयस्यस्य प्रतिसङ्घोषे
त्तिपाठः॥ ससम्यंतपाठस्य च त्रिरूते तिविशेषः॥ प्रसभिनादतस्यै चरति॥ प्रसभिनादवि

।९२

388

पृक्ता स्याव्ययस्यैकदेशस्यार्थः ॥ ननु तस्य योगे कथं नामांतं तेनाव्ययमत आह ॥ अवमवश्वेति ॥ एवं च यथा-
र्मांतराद्वैतराद्वा अस्माप्यव्ययमपि ततगुणभ्म बहुव्रीहिरित्यर्थः ॥ नचैवमप्यतत्प्रयोगस्यला-
भेपितस्यतंत्रं तत्त्वलाभः कथमत आह ॥ तत्राधीति ॥ स्पष्टेनैरमत्रैव भाष्ये ॥ स्वरूपग्रहणस्तवि-
शेषायस्यान्येषु ॥ भोवाद्वस्येति ॥ पूर्तोवेत्तिपाठः [illegible] ॥ बोधनस्यापेति ॥ तन्मात्रस्येत्यर्थः ॥
नियतस्यापलक्षणा ॥ न त्वनियतस्य सामान्येनाह ॥ आगच्छतु इति ॥ वृद्धास्त्वेवं त्रिरूपांतमनुस-
न्धाय तु नाकारेण निर्दिष्टो बोध्यः ॥ असत्सपीति ॥ अत एवानोरेति सूत्रे भाष्ये तानि ॥ अत्रैव
मसोप्युदाहृतमाष्येपि ॥ ननु किमर्थं योगविभागो न क्रियतेऽनेन ॥ गुरोरनृत इत्येकसिद्धमिति

मेत्रा॥ भोशिव-भव-इत्यादौ गुणाभावेन-नपुंसकेकर्तृत्वे इत्यादौ कारस्येन भा अ ए ओ इत्या
दावनंत्साभावेनाधोग्रासप्राप्तावितिसंज्ञास्यापि सन्निर्योगसिद्धत्वायेनाप्रसक्तेः॥ तत्रह्रस्वा
विवक्षायावस्यमाणत्वेन ह्रस्वत्वनिष्ठत्वगुणेनविभागावृत्त्यकृत्वाद्यु॥ ह्रस्वे॥ बोधनस्येनेगिति॥
नामग्रहणस्यलेस्तिभावः॥ गुणिनन्तइत्येवेति॥ उक्तेमितिलातस्यानेत्साभावेनाप्रासेरितिस्ंसे॥ अ
नएवपूर्वेणह्रूयमानार्थस्यविधानेनाप्राप्त्यावश्यनुमितिविस्पष्टः॥ प्रद्योतकारोपिहृस्वत्वेन्नितिस
त्रांतरेणसिद्धेविमर्षमितिसतओह्रस्वतगितवाना॥ ह्रह्रनुरक्तिावह्रुव्रीहिः॥ नसुस्वेतुतेपानत्वे
सतीसर्थः॥ अत्रेरंबोध्य॥ ह्रस्वेोह्रूयमानार्थस्वैह्रह्रयोगिति नासेवाक्षावयवयोरनयोर्द्वे

॥९३

340.

स्वः प्लुतः स्वर्ये हि तमे स्वरे विध्यर्थं स्यात् ॥ तदंतेनाक्षेपतु पूर्वेण सिद्ध एव सः ॥ तद्दीर्घाक्षेपे हे त्विद्वाक्यरिः
प्लुतयोः समावेशः प्रदेशः ॥ हेहे तनाक्याद्युपबृहयमानार्थं प्रदेः प्लुतः स्वर्येरम हे हसा ह चत्रिषोनं
स परप्लुतः सूत्रस्य प्रकृतस्यात् । आदि प्लुतयोस्तेषो प्रिषः प्लुतो नसि प्रेतन् ॥ अनंस पदहि अंसहे हि प्लुतो
पामसिषः समावेशश्च स्यात् ॥ अंसयो हे हयोः प्रभिषः प्लुतः पूर्वेण सिध्यति ॥ प्रयोगे हे हयाति तिन्यासंतु
आरंभादत्रानं समोहिप्रिसे अंसानं सयोः प्लुताभेप्रियमाणा प्रयोगग्रहणाच्चित्र वमार्थत्व संपद्यते इति स
वेषु सिद्धिः ॥ प्रथमेपक्षप्रसंगात्तस्मा ॥ द्वितीयार्थं तु अभिमते अपार्थं वारणाय हे हे तद्दसेनचेदेत ॥ हेहे प्रयो
गे हसुमेतु अंसानंसत्साधारणेन प्रयोगे हृयमानार्थवाच्य प्रत्ययः प्लुत इत्यसौ हे इति सिद्धे पि समावेशः ॥

341

स्यादिति पश्चान्न्यासमेव रमणीयम्॥ प्रयोगो हेतुः प्रयोग इति तु सुवचं॥ कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति वसमासः समास
वैशिष्ट्यसिद्धेः॥ अंतस्य योगो वृत्ति॥ इत्यंशस्य॥ हेतौ तृतीयेत्येव तु सिद्धे प्रयोगग्रहणेनाभ्यासार्थत्वसिद्धेः॥ अनर्थकस्याप
पीति॥ अयं भावः॥ एवं हेतुग्रहणनामग्रहणेनिषेधविषय एवेह हेतु सा हेतुत्वमानार्थकत्वाभावादप्राप्तेरिति
ध्ययार्थं॥ अपभ्रंश्यहेतुमेव सा हेतुत्वं केचित्साभावादप्राप्तेर्विध्यर्थं॥ अर्थवत्सूत्रे भाष्यवार्त्तिकेन समानमतः प्रयो
गोक्तिः॥ तस्यानर्थकत्वं सूत्रार्थमीत्यादृष्टीत्यादृष्टेव॥ ततोऽर्थवद्बोधोऽपि विषयविरहात्॥ एतेन योग्यतितरेण धातोः साभा
नां रिक्तसमासं॥ धातोः समेत्याभावे विधानतत्समुदायस्य एव तु योगरहस्य नपातुं॥ तु बोधेऽपि विषयविरहः प्रतिपा
दनेऽस्यापप्रयोगात्॥ अनर्थकस्यापि परत्वं तु निपातस्यानर्थकत्वस्य समासेनास्यैव निबोध्यं॥ वाक्यपदंतु

॥९८॥

342

दैवविशेषणं। नानयोस्तत्रपक्षेप्रयोगः॥ नन्वितितन्मध्यपतितत्वमस्त्वेवपरत्वाभावादित्ति॥ अभिमु
ख्यरूपसंबोधनयोरत्र विवक्षितत्वाभावः॥ नामगोत्रयोरेवतत्प्रतिनिर्देशात्॥ अतएवतत्रअइउमितिप्रा
मुक्तमितिध्येयं॥ आह्वमिति॥ उक्तान्यस्वरविजातीति॥ समावेशासमर्थ्यमत्रैवकारसमर्थनंखंडुयूति॥
पत्रिति॥ यत्तुगुणकरेतत्इत्यस्य भिन्नपरत्वेपिप्रवृत्तिरितितन्न॥ अनुदात्तमित्यनेनसिद्धएवेवकार
हणंकिमर्थमितिभाष्यविरोधात्॥ गुणेषु॥ अविवक्षितमिति॥ इदंचनभाष्यसमतं॥ अतएवप्र
कृतसूत्रेभाष्येतयोरस्यप्रकृतप्रसंगोदूराच्छूतेश्चेतिविविच्योक्तं॥ सत्कामेण्यस्यएवैकवाक्य
हणमनुदात्तंप्रश्नांताभिपूजितयोरितिविहितप्लुतसमावेशाभावार्थमितिभाष्यस्यतुए

तद्विशिष्टस्तप्लुतमनूद्य अनुदात्तत्वस्य गुणमात्रेण तेन विधीयतः इत्याशयः॥ तेरेतद्भवति॥ स्त्रौ सपश्चम् इति॥ भोराजेन्द्रेति॥ अयोगविभागाभिप्रायेण विकल्पस्य साम्प्रान्ह्विशिष्यो मिति साहुः॥ एतत्तत्र

यति॥ प्रत्यभिवादे शूद्राश्रमे हे हे प्र एतत्तत्रयस्य सर्थः॥ इदं केचिन्नानुमते॥ पूर्वमते तु भोराजन्ये

नियि संबोध्यं॥ स्त्रावा ये उत्तरस्य प्रत्यभिवादे प्लुतो विहितस्तस्यैवायं स्य निर्विशेष उच्यते इति॥

अंस्येचानुदात्तमित्यादिना लाघवादनुदात्तत्वादिगुणविधानं॥ न प्लुतः स्वरप्लुतः प्लुतश्च

द्विर्भिर्वेवसुनं॥ अंसलघुमतीति॥ असुब्बत इति वत्साधु॥ वाक्यस्य इत्तिरोषः॥ न्येसादीनामि

॥२५

344.

त्ति॥ आदिः प्रकारे। बहुवचनं स्पष्टार्थं॥ न प्रवर्त्तेत इति॥ स्वरितत्वादिस्वरितत्वे वैशब्दे विक्ष्येष्विष्य
ते॥ प्रकृतावपि गुरुमतो नुरसतः प्लुतसमावेशाभावेनाभावाय तदिसपि बोध्यं॥ परस्य चेतीति पा
दः॥ वैकल्प्यमिति गतिः॥ अर्थगतिः स्वस्य स्यास्याने इति भावः॥ संगच्छत इति॥ अन्यथा प्रसारण्या
नैपक्षे तस्य दुर्ज्ञारत्वेन फलरूपैभेपस्या असंगतिः स्यादिति भावः॥ ननु गुरोश्चानन्तरं एवैतस्य
प्राप्तामिसेवास्तु॥ अनन्ततो गुरो श्राद्धे दे: प्लुत इत्यर्थः इति चेन्न॥ अगुरुसमुच्चायप्रवृत्ते तयोपि
स्यादिति नियकारादृकारस्यापत्तेः॥ नचैवं गुरुग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं॥ गुर्वभावव्यवसरस्याव

साचमितार्थत्वात्॥ सिद्धांत इव व्याख्यानात् केवलेन तु न कश्चिद्दोषः॥ अप्लुतवदुप॰॥ अप्लुतस्य विधाने ऽप्

नि॥ पर्युदासात् ह्रस्वस्य दीर्घस्य चेत्यर्थः॥ नचांतरतम्याद्दीर्घ एव स्यादिति वाच्यं॥ दीर्घः स्येव वाच्ये ए

वमुक्तस्यांतरतमपरिभाषाबाधात्॥ ह्रस्वाप्लुत एव विधीयेतेति पाठमुपलभ्य॥ नोपस्थित इतीति॥

तद्विधावनुपस्थितत्वस्य तु पर्युदासादवसीनेन न स्यात् प्लुत इति भावः॥ नन्विह प्रकरणे पाठे सर्वे

स्यापि निषेधः स्यात्पाचांतभाष्यासे तु अन्यतमस्य स्यात्। परि तु वाक्यस्य टेर्मिसनेन सह स्यापा।

धिवा रत्वमेव क्रियेत तदा सोम स उत इति देवरत्ते ति। अनुभूउहीती सादावपि प्लुतो न स्यात्। त

द्विधौ यद्वैरपि संबंधात्॥ इह पाठे तु न निषिध्यते उपस्थितस्य व्यवहितत्वाद्विति चेत्। नमइह न्यासे

९६

सिवाध्यविशेषचिंतापवादसूत्रासत्वात्॥पृष्ठ॥त्रिपाद्यामेव वाक्यस्य टेरित्यतः प्राक्तोपस्थिते प्लुत इति
निषेधविधिरस्तु॥ततो वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्यनुवर्तते एकैकस्यानार्थ्यस्य किमधीतस्यास्य एवं प्रति
षेधरूपमिदं प्रतिषेधस्यैव साध्यत्वात्॥वदेदिति॥मन्मते तु अग्नि इति अग्नी इति प्रयोगद्वयमा
देशपक्षे॥निषेधे तु दीर्घघटित एवेति फलभेदः स्पष्ट एव॥नन्वादेशो अस्तित्वविधित्वेन प्रागसत्त्वान
तिदेशो न संधिकार्यप्रसक्तो अग्नीसीतीतिवन्मेव वाक्यादेशेनिवाच्यमितिवाच्यं॥एवमपि प्रचेमी समा
सेन सामानिवत्वात्॥आयात्यस्य वहिरंगासिद्धत्वमाश्रित्य भाष्यप्रसक्ते निष्प्रत्यूहत्वादिति
भावः॥न च एवं सिद्धांतेपि इदं दूष्य॥ओ सव॰ ऋ स्य॰ आजेनुना॰ प्रगृह्य अपि तेन तो वा केवमेण

347

स॰ नोपस्थिते॰ द्विवृत्॰ इति न्यासः कृतो न कृतः एवं शिष्टावक्तव्यविषये पत्वादेव प्रकृतिभावः
सिद्ध इति नियमग्रहणं न कर्तव्यमिति परं लाघवमिति चेत्॥ तथा सति निषेधानां वक्तीपस्तेन
प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावस्याप्युपस्थितिनिषेधापत्तेः अपश्च तस्मिन्नादेसनयोर्वि॥ न्यारे
शविधाने प्रगृह्यत्वप्रकृतिभावे चाद्देशानिषेधो भाष्यानरूपणापत्तेः॥ निषेधस्तु प्रकृतिभा
वाप्रतिबध्यते नद्युत्प्रवणमस्यादि इति तरवत इति वाच्यं॥ वक्ष्यमाणरीत्या अस्य स्वविहि
तं गत्वेनासिद्धतया प्रकृतिभावानिवर्तकत्वात् प्रकृतिभावेन स्वरूपसिद्धिसद्भावात् नितरां
इति तु वक्तुमप्यशक्यं। निपातत्वमत्र इतिनस्त्रेह लतस्य प्रगृह्यत्वे नैव दोष इति भाष्योक्तिरेव

न

॥१८

धातुः त्वरीसापुरोस्त्रीसौरुत्वाप्रसान्तोऽप्सत्वात्॥ हल्स्याद्विमिनत्वाद्यचो भावेन प्रकृति
भावाप्रतिबध्यत्वेन पूर्वत्रासिद्धमिति सवापि मानाभावादिति बोध्यं॥ नैवमपि ठत्स्यादिति मि
नत्वेन प्रतिबंधाभावात् हत्वासिद्धत्वेन सत्वेपि प्रदीपाद्युन्नयात् त्तुन्न सम्यक्॥ असिद्धत्वेपि
संतत्वुध्या प्रवर्तमानो संज्ञाप्रकृतिभावो तत्र वप्रासौ। तन्न तत्तेनबुध्या प्रयोगमुत्वेपश्यतो
तत्प्रतिबध्नीयातामेव॥ तन्निमित्तत्वावहत्वे नेपि तत्परत्वजिरत्वंनिमित्तं च प्रकृतभावान्॥ अपी
दं सत्रे अनुनासिकविधेरिमात्र त्वप्रोहेपि प्रगृह्यत प्रकृति प्रहवत इतिवाच्यं। पदव्याप्रत

त्तिभावेप्रवृत्तिः तस्यो कूर तत्प्रतिबंधः अन्तु सबुध्यापृवृत्तिः रस्यनिकृत इति ॥ नचैवं एहित्व अरिन
गच्छति ॥ एहिरेवरुत्ते उत्पत्तेतयुपाहित्वाव उभोमूनमत्सूत्तेग्मि त्वाभिसंदो वृगीरे गसंधिकार्यस्यप्र कृ
तिभावेन वोरणं न स्याद्विति पेत्तस्ये इष्टापत्तेः अनिष्टत्वग्राहक प्रमाणोपलंभे तु गीहरेगासिद्धला
त्रियत्व मेव वारणं गौरवं स्य फलमुख्त्व प्रतिपादय न सिद्धांतेशक्यते न च परीति ॥ अत एव त्ता
ष्टिति ॥ वस्तुतस्तु ग्मान्त्र कार्यातिदेशायोग्यभयोरपि अनिदिश्यमान कार्यस्यापेच्चारेशा नतिमा
प्रकृतिभावस्यैनपरत्वेन प्रवृत्तस्यान कश्चिद्दोषः ॥ एतेनातिदेशप्राप्तकार्यस्यासिद्धत्वात् कुंप्र
कृतिभाव निवर्तसंत्वमित्यपास्तं तदेतत्त्वनमनत्त्वस्पति साहत्यविधानस्यैवेति ॥ प्लुते कृ

९८

(350)

तेपीति॥ तस्यासिद्धत्वात्सूर्वेपगस्तेपीसाधि॥ दीर्घत्वबुद्धिवदिति॥ अनुनासिकप्रतिबंधायपुनः संज्ञाप्र
स्तयेतत्बुधेत्तावत्परत्वाद्दितिभावः॥ प्राग्घुत्वमिति॥ प्रकृतिभावरूपेत्तिभावः॥ नत्वमिति॥ प्र
गृह्यत्वमित्यर्थः॥ चेत्तव्यमिति प्रश्नेऽदमितिकत्वाक्यस्यमेवपुनःमतःसामान्यतः पृच्छति॥ कृतं व्य
मिति॥ चित्तुरिति लोडंतं॥ हे सव्यये॥ वि भाषेति॥ अनेनस्यापि प्रश्नेसस्यासिद्धत्वाद्दैनैवव्याप्ये इति
भावः॥ यविति॥ नत्वव्ययमिति भावः॥ नवेतीति॥ हूयोर्भिभाष्ययोर्मध्येपयसत्वविभाषयेसपि
बोध्यम्॥ योगपरत्वेसत्वपरत्वेवाद्यमित्यसंगतमतआह॥ उदेरपीति॥ समभ्यस्तो॥ ईषत्॥
बहतितुनार्थइत्यस्यात्र्यवर्मणस्येसेतसंबंधेनार्थः नसकलप्रयोजनसिद्धिरित्यर्थः॥ अयं

लुकः प्राकृ दीर्घप्रसिद्धेर्वने संतरंगत्वात् ह्रस्वत्ततो दीर्घइतिनारसोसेरिति सूत्रिपस्य विशेषः ॥ परि तु सेयाद्दु
वक्ष्यमाणरीत्या पदत्वाभावाच्च प्रकृतिभावप्रसक्तिः सत्यपि तत्वे इस्युच्यते तदा अंइतः एत आ ओः उ अस्ती
सांरोत स्यसक्तिर्बोध्या ॥ आगतः उ ओरानं रोवानु इइसादेत स्य सक्तेश्च ॥ एतेन नपुंसकह्रस्वत्वमतेऽभ
क्तिरिधिलानिपातत्वाद्रोः ह्रस्वमिति समाहितं ॥ स्वाश्रयेति ॥ ननु स्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावेऽपि परि
वर्जनेनाः भिन्नतातिदेशेन तत्र दुर्वारं अग्राखीयसत्वात्तानतिदेशादिति ओसृ ओ पो यो तो नं तु न युक्तं ॥
अर्थवत्सूत्रशेषे भाष्ये कृडेडसादेः पूर्वांतत्वेन प्रसयात भिन्नत्वातिदेशस्यान्तत्वात ॥ प्रगृह्यत्वं नेति ॥

352

तत्वेतु अभिसत्र अभिपूर्वं इति पूर्वत्वेन न स्यादिति भावः ॥ स्पष्टार्थमिति ॥ अन्यथा दीर्घत्वाद्विनापि साहचर्यपरा
द्येते ति भावः ॥ सिध्यतीति ॥ इकः परे योऽहल्हस्वेवसिद्धे तत्र ग्रहणं तत्र व्यवहितात्व्यवहितत्व साधारणे सामीप्य
मिति तु चकुम पद्गाद्यप ॥ इपस्तीसारी धित्वे संप्रसारणापत्तेः ॥ अन त्वविधानि सारोहु सामर्थ्यान्नजा
तिग्रहणं इत्यर्थ इति ॥ अन्यथा जातिग्रहणे पि जातेरेकैव व्यक्तिव्यक्तपा असंगतिरेव प्रवृत्तिनिमित्त
तया जातिग्रहणस्य सर्वत्र सत्वेन न तस्या वक्तव्यत्वात् ॥ स्पष्टार्थेति ॥ आङ्कूर प्रतिपाद्यार्थे स्यर्थः ॥ अ
व्ययसंज्ञाद्वावि[illegible]ति ॥ आदिना निपातत्वसंज्ञितिग्रहत्वं तेन इअभ इहिसादि प्रग्रहत्वे अत
एव ओहिसत्रैवन्वेत प्रतिषेधः उतः प्रसाख्यात श्रन्यायेन ॥ अभिसत्वादिति ॥ नन्वव्ययसंज्ञापाः
कूर्थे परकार्यत्वं येनाभिसत्त्वमवलं व्यतेइ तिचेत् श्रणु । परकार्यत्वं पञ्चकेयं न्यायाः सम्पसम्पचादुस्य
प्रसयोनार

रपरश्रोमिसादैानुत्तरीमा दोपरत्वाविशिष्टस्यापि युष्मदादेः प्रयोगनकत्वदर्शनानुत्व
श्वनतीसाद्विसिद्धिरिति नमिभाषेदुर्ज्ञानरविरतिसंग्रहे विस्तरः॥ अत्र एतत्समभिभाषस
सस्य एतन्मत्वभूतार्थवत्पभिभाषेसमर्थत्तदाह॥ अत एवानर्थकेति॥ सा संज्ञा॥ निपाते
ति प्रगृह्यसंज्ञा॥ संबुद्धौ शा॥ त्रपो इतौ ति॥ ननु संबुद्धित्वस्य हलत्वेनस्थानितावद्भिन्ति
वृत्ता सर्वत्रैव तत्सत्त्वं दुर्लभमिति चेन्न॥ नियमस्य विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे प्रसप
लक्षणेनसो लभ्यात्॥ ओ शाकल्यस्येति सिद्धे संबुद्धिग्रहणं प्रगृह्यत्वेन लुप्तेस्सस्या

मिसर्थः॥ उञः॥ निपातएवेति॥ नतुप्रसाहारः॥ तथासतिउञिसेवन्न्रूयात्॥ नापिकृतसंप्रसारणोवेञ्॥

लाक्षणिकत्वादितिभावः॥ स्थानिवद्भावेनेति॥ अप्रहीदित्यादिवदुस्यवेतिभावः॥ मानाभावादिति॥

यद्यपिसामानाधिकरण्येनान्वयस्यपूर्वकृतत्वेनउञइतिश्रुतत्वाद्देशेनैवसंबध्यतइतिन्यायेन

यथोत्तरस्यभाउञइसेतदाररस्यभावप्रयुक्तलाघवानुरोधेनचप्रगृह्यसंज्ञकश्चेतिभाष्योक्तिस्वारस्येनचसं

भवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वेनचास्यादेशविशेषणत्वमेवन्याय्यं॥ तथापि

वक्ष्यमाणभाष्यानुरोधादुक्तविशेषणत्वमेवयुक्तं॥ लक्ष्यसिंसवादाश्चेति॥ नचनिरनुबंधक॥

त्वमादाया न सिद्धिः॥ गुइती सस्मात्स्मानुबंधकप्रतीतेरपीष्टत्वादिति स्पष्टमुद्योते॥ नन्वगुभावा
भावपक्षे ग्राकलहत्वेन उ इति विगितिति सिध्यती वाच्यं॥ योगविभागाभावे ऊ विधौ ग्राकल्पस्य पदस्य
यथाश्रुतत्वेन ग्राकल्पस्यान्यमतेच ग्राकलहत्वस्य नाप्राप्त्या उभावस्य तत्कृतौ ङित्येतिन्यायेन भोभगो
इति सूत्रभाष्यविरोधात् तत्कृते उत्वाभावेन सार्थकस्याभावेन न्यायाप्रवृत्तौ तु सर्वथानित्यत्वकात्वाले
नग्राकलहत्वबाधकत्वात्॥ तदभावपक्षे तदप्राप्तेश्च॥ ननु योगविभागकृते उभावपक्षे ग्राक
लहत्वेन उ इति क्विचतुर्थरूपं भवति न वेति चेत् शृणु॥ परत्वान्तरंगत्वाभ्यां उभावात्स्याकग्रा
कृते लक्ष्यतित्वेन॥ उभावप्रतिपदोक्तत्वात्प्रवृत्तेनु न तस्यास्ति॥ हरिः एताविसमप्रकृतिभावे

॥१०२

बाधादिति ॥ वेप्यर्थापत्तिरिति ॥ संहिताविवक्षया तु न सार्थक्यं ॥ इतावितिसप्तमीनिर्देशात्सत्वेन तद्धि
तहेतुपरलोप एव नेति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ विधिवेप्यर्थ्यं तु नेष्टं प्रतिपदोक्तत्वादय इत्येतेनाकलेनानुनासि
केह्रस्वस्य प्राप्तत्वात् ॥ विकल्पमात्रेति ॥ शाकल्यपदेइत्यर्थः ॥ विधानेति ॥ प्राचीनमतेनेदं ॥ नवी
नाकलह्रस्वेप्यस्य सार्थक्येन तक्रन्यायेनापवादस्य बाधक इति नात्र कृते नुनासिकह्रस्व इ
ति पूर्ववन्न सार्थक्यं ॥ स्वमते तु पूर्ववद्दीर्घविधाने इत्यर्थः ॥ इत्यच्संधिः ॥ स्तोश्चुः ॥ लुसंति ॥ आ
द्येसुपोधारिति ॥ अंसेहलच्पूर्वेति सन्ये ॥ रुत्वे विसर्गोसत्वेच अनुपपसभावेपिजश्लषाभावाय
जादसत्वादितिदेशस्यावश्यकत्वेन ततएव लघुकल्पनेलाघवं ॥ एतत्परत्वे तु चार्थेयोग इति वदतो मूल

रुतोमतेसंहिताधिकारस्थत्वेननिमित्तकार्यिसंहिताविरहाद्द्वयचितादौ नदोषः॥ नत्प्रसारण्यानेतुस्याद्वातआ
तृ॥ संयोगइति॥ नन्वेवमंपितस्मिन्नितिसूत्रेभाष्येनिर्दिष्टस्यस्यसंनिधापि सत्रपणेनेतिप्रयोजनमुक्तम्॥ त
त्रमनोरमायांच अभियणिसुन्तेव्यवहितेपिप्राप्नोतीत्युक्तम्॥ तदुभयमप्यसंगतं॥ व्यवहितेसंहिताविरह
देवणत्वप्रसंगइतिचेन्न॥ तसंनिरूपवर्णसंन्निकर्षस्यापिसंहितासंज्ञाप्रयोजकत्वात्॥ साक्षात्संन्नि
कर्षग्रहणेमानाभावात्॥ यथानन्तराहेतिसूत्रेपुनर्ग्रहणं॥ अतएववएरूपेदेसंहितानिसेतियथाश्रुतं
संगच्छते॥ अन्यथामयोरन्तितयोरसेरवमपोर्नान्तितयोर्नाहसेवेतियाव्याख्येयंस्यात्॥ रुजश्छित-सुपे
धातुछंदोवहलंवेतिवहूनामनुसंधानेगोरवमिसभिसेसाहभिन्नेइति॥ युरोरनाकाविनितस्य

११०३

त्रेस्तरेतयोर्योगेसोऽत्रैवलोपइतिग्रंथस्वरसपोर्युवोरितितत्सत्रस्यभाष्यानुरोधीतिनतद्विरोधः॥अ
त्रपक्षेप्रसेवंस्वरितत्वंप्रतिज्ञेयमुनेसूत्रानुवृत्तये॥तदपिस्वरितत्वस्याच्छ्रुतत्वसाधारणदो
षरूपत्वे॥अङ्गिनःस्वरूपत्वेतुएकपदत्वमेवन्याय्यमित्याहुः॥पदस्येति॥पदांतस्येति
णत्वनिषेधकसूत्रांशयोरनुनासिकस्यार्थमध्यवृत्तमितिभावः॥अतएवएकादशैवकस्ये
तिसूत्रेअदृष्टरूपंन्यइस्यांशंरूपपदांतस्येतिविधीयमानअनुनासिकत्वेनस्यादित्युक्तं॥
पदांतस्येत्युक्तिस्वरसभंगप्रसंगान्नास्यनपदांताद्वेतिसतोनुवृत्तिरित्यभिप्रायकत्वं॥
विभक्तिविधीनामापत्तेश्च॥अंतपदानुवृत्तिस्तुतस्यतत्रानावश्यकत्वसूचनाय॥ए
नेसत्रतुनपदांतादितिज्ञापकादसंबंधः॥एतेनपदाधिकारस्यापदांतस्यमूर्धन्ये

मेतरखदिरूवात्पिंसमेतदिसपासम्।खभितिरोपइति॥स्पानेतन्तरतमपरिभाषयापि
सिद्धिरिसयपिरहच्छहूरत्वेनसमनुसधेयं॥लघुनाहूरत्वेऽन्तरतम्येनलघुनोयेनसिद्धे
स्तुच्चारिपदेरनादिसिस्यतपेसादिक्रमेणेवोपस्थितिरिसेवकृतआदतमितिचेत्।स्पष्टा
र्थमिति॥परांतादेसंत्रवक्ष्यमाणरीसा तु न सार्थकंपं।त्रैपादिकत्वेनसमर्थपरिभाषा
पाअग्रवनेः॥परत्वेनहेतुत्वेऽपिउद्देश्यतावच्छेदकत्वम्॥पत्वस्येति।इदमुपलक्षणंविस
र्गसत्वयोरपि।तावंचत्रयाणामसिद्धत्वेनत्वस्यत्वपवादत्वाभावेनाङ्गलत्वा
ऽस्त्राभावइतिभावः॥एतेनपत्वस्यासिद्धत्वेऽपिसकारत्वुधानेप्रवृत्तिर्दुर्वारिस

360

वेष्टीति॥

तोपवादत्वेनबाध्यतद्भावइतिवन्नव्य एवमुक्तिः ॥ अंसेसपार्श्वं॥ ध्रुवं वार्तिकमसुदाहरणम्॥ सूत्रस्यतुशं
सधमः प्रभृइत्यादिबोध्यं॥ मतेनेदमिति॥ प्रकृतिपाठेप्यत्वोच्चारणान्निपातनमितितुनयुक्तं॥ सदादिष्व
पितथात्वापत्तेरीनकल्कुलमित्यादौश्चर्त्वानापत्तेः। तस्मात्माग्रहोभावानुष्ठानेगणपाठेइति। यस्यासिद्ध
त्वेति। एवंचपूर्वमेवचर्त्वेनसक्रोमस्तत्वालक्षणस्यपुनर्नचर्त्वमितिभावः॥ यस्यापवादत्वादिस्यपिबोध्यं।
एतेनसक्तखुध्यास्यादित्यनशंकूयं। व्यर्थमिति॥ अयंभावः। अस्यासिद्धत्वात्तल्लोपेयकारस्यथकारेणो
सानंसाध्यंतत्र्यांतरेण॥ पियत्वंसिध्यतीति॥ सजातीयानेकव्यंजनोच्चारणेविशेषोनेसालंबनेतुयः
याश्रुतमेवयुक्तं॥ उदस्यादिसत्रतुनसार्थक्यमित्याह। उदस्थेति। लडुस्पइति। इदंचनिरूपणान्नियमोबली

वस्तुलइ इं परस्य हूस्वेपि तत्र स्याइत्यनुक्तेः पाटक्रमात्स्यर्थभूमस्य वल्लवत्त्वात्॥ वाक्यारस्य वर्णग्रसिद्धेरिति। अनु
स्वारस्य स्वसवर्णो शषकार स्तुन ५ रेफोष्म णां सवर्णा न संती स्युस्य तु विजातीयाः सवर्णा न संती त्यर्थ
इत्युक्ते न दीर्घई कारो पि न अनंतर त्वम त्वात्र इतिचेन्न॥ अणोप्रगृह्य स्याद्नुनासिक पदा
न्तेवसासवर्णो नुनासिकोभवतीत्यर्थे नादेशात्॥ अनुस्वाराभावेति॥ अनुकरणेनत्वसवे तु अजेवतुत अनंतर त्वमत्वा
यानितिनये। विहीनविशेषणत्वान्नस्यायाचस्यत्वासीइतिनयेत्वादोस्यः॥ प्रश्नेचेति। आमन्त्रणाभ्यासेनदेही तुएवं अनुनासिक
तिक्तेत्रमत्र। प्रश्नशद्ध प्रश्नेचेतीत्यर्थः॥ दोः क्विमितीति॥ परान् अस्यतीति परणष्टीकृतेइसादौतु न दोषः॥ अपिनेति अनुस्वा
स्तुनेसनुवर्संट वर्गोनासदादिस्यर्थात्। एवं षेप्यनुरक्तिः स्यादितिचेन्नत्राहुः प्रकारस्यापि पदांते इति। वल वस्यात्॥
यैपैपि प्रवर्त्तेरिति॥ दध्यां सिर्श्वती सादेयस्यानुनासिकयकारस्तु न। सन्निपात परिभाषाविरोधात्॥
अतो नन्यूनता॥ मदुः। वश्च लश्च वलं। वलस्य पूर्ववल्य योतयोरित्यर्थः॥ मूलरीसाच्चेयं। मूलन्यूनतां
परिहरति। स्वमते परां तेरूलामणामनभिधानात्तुरेफेनुनेति॥ यद्यपि भाष्ये द्धित्वमप्युक्तं। तथापि प्र
कृते नुपयोगात्साग॥ परसवर्णस्तु समाधेरेव स्यादुक्तः॥ यथा संख्यमनु॥ संख्याशद्धस्य ज्ञानार्थ

३०५

३७४

नेति॥ सांख्यशब्दस्यार्थे तद्भिन्न इति भावः॥ तामनतीति पाठः। तदनतीति वा। तस्मिन्निति पाठे तत्क्रमो
ग्राह्यः॥ ननु प्रसिद्धसंख्याग्रहणेपि न दोषः॥ तत्संख्यापूरकस्य तत्संख्यापूरकेणान्वये तदनतिक्र
मस्यैवं सत्त्वं शब्दस्वारस्यादिति चेन्न॥ प्रथमत्वस्य प्रसिद्धसंख्यारूपत्वाभावात् संबंधोपयेनेति। सं
बंध इत्यस्यानंतरं यथाक्रममित्यर्थ इति शेषः॥ शाब्दतः स्वांतरेति। शाब्दतः स्वांतरस्य समर्थनः अ
न्योपस्थितमित्यर्थः॥ ननु उक्तलौकिकप्रमाणस्य अर्थसाम्येपि प्रवृत्तिरस्तु अतः फलांतरमाह। आ
यंतावितिः॥

धार्मीक पान ६१

[OrderDescription]
,CREATED=08.10.20 14:28
,TRANSFERRED=2020/10/08 at 15:20:10
,PAGES=414
,TYPE=STD
,NAME=S0003939
,Book Name=M-1889-SHABDENDUSHEKHARTIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF

FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF

FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF

FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF

FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF

FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF
,FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF

FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
,FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF

FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF
,FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
,FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF
,FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF

FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF
,FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
,FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF
,FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
,FILE400=00000400.TIF
,FILE401=00000401.TIF
,FILE402=00000402.TIF
,FILE403=00000403.TIF
,FILE404=00000404.TIF
,FILE405=00000405.TIF
,FILE406=00000406.TIF
,FILE407=00000407.TIF
,FILE408=00000408.TIF
,FILE409=00000409.TIF
,FILE410=00000410.TIF
,FILE411=00000411.TIF

FILE412=00000412.TIF
,FILE413=00000413.TIF
,FILE414=00000414.TIF
,